

ԹՈՍՈՒՆՅԱՆ Գ. Բ.

**ԳՐԱԲԱՐԻ
ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

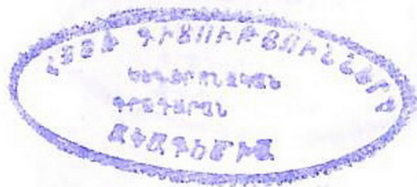

Ե Ր Ե Վ Ա Ն 2 0 0 6

✓

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМЕНИ Р. АЧАРЯНА

ЛЕКСИКОГРАФИЯ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

ЕРЕНАН 2006

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF REPUBLIC OF ARMENIA

THE H. ATCHARYAN INSTITUTE OF LANGUAGE

TOSUNYAN G. B.

LEXICOGRAPHY OF OLD ARMENIAN LANGUAGE

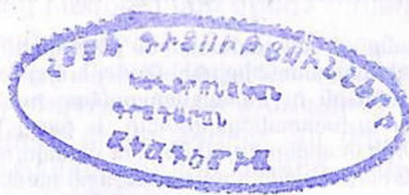

YEREVAN 2006

ԹՈՍՈՒՆՅԱՆ Գ. Բ.

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

A 91219

ԵՐԵՎԱՆ 2006

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.23
Թ 807

Պատասխանատու խմբագիր՝

բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Լ.Շ. Հովհաննիսյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝

բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Լ.Մ. Խաչատրյանը
և բանասիր. գիտ. թեկնածու Ն.Գ. Հովհաննիսյանը

Թոսունյան Գ. Բ.

Թ 807 Գրաբարի բառարանագրությունը: - Եր.: «Զանգակ - 97», Եր., 2006.- 232 էջ:

Աշխատանքում մանրամասնորեն քննված են գրաբարի տպագիր բառարաններն ու համաբարբառները սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը: Հետագա շրջանի բառարաններն ու համաբարբառները համեմատվել են նախորդ շրջանի նմանատիպ աշխատանքների հետ, և ցույց են տրվել դրանց կազմության սկզբունքների տարբերություններն ու առավելությունները:

Առանձին հեղինակների բառապաշարի համեմատական քննությունից արվել են համապատասխան եզրակացություններ:

Աշխատությունը նախատեսված է բանասերների, հայոց լեզվի պատմության մասնագետների և հայոց լեզվի պատմության հարցերով հետաքրքրվողների համար:

4602020100

Թ 0003(01)-2006 2006

ԳՄԴ 81.23

ISBN 99941-1-169-8

© Թոսունյան Գ. Բ., 2006

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա) Հայ բառարանագրության հիմքերը դրվում են հայ մատենագրության սկզբնավորման հետ միաժամանակ, այն է՝ 5-րդ դարի 30-40-ական թվականներից սկսած: Գրերի գյուտից երկու-երեք տասնամյակ անց Հայաստանում բուռն զարգացում է ապրում թարգմանական և ինքնուրույն մատենագրությունը: Առաջինը թարգմանվում է Աստվածաշունչը, որի թարգմանությունը կատարվում է նախ ասորերեն և ապա հունարեն բնագրից, որն էլ իր հերթին կատարվել էր եբրայերեն բնագրից: Եվ դա է պատճառը, որ եբրայերեն շատ բառեր, մանավանդ հատուկ անուններ հայերենին են անցել հունարեն ձևից: Ըստ Յ. Աճառյանի՝ եբրայերենից հայերենին են անցել 138 բառ և 98 հատուկ անուն¹: Ինչպես Աստվածաշունչում, այնպես էլ հայ մատենագիրների երկերում հանդիպում ենք անծանոթ բառերի, հատուկ անունների, դարձվածքների բացատրությունների. այդ օտար բառերը բացատրված են կամ թարգմանված տվյալ բառի կողքին: Այդպիսի բացատրությունների ավելի շատ հանդիպում ենք Աստվածաշունչի Յոթանասնից բնագրից կատարված թարգմանության օրինակում. այսպես, օրինակ՝

«Եւ ոչ կոչեսցի այսուհետև անուն քո Աբրամ, այլ եղիցի անուն քո Աբրահամ, զի հայր ազգաց բազմաց եղի զքեզ» (Ծննդ., ԺԷ, 5-6). *Աբրահամ* նշանակում է «ազգերի հայր»:

«Եւ անուանեաց զանուն նորա Մովսէս. ասէ ի ջրոյ անտի հանի զդա» (Ելք, Բ, 10), որտեղ *Մովսէս* անունը նշանակում է «ջրից հանած»,

«Յիրաւի կոչեցաւ անուն նորա Յակոբ, զի այս երկիցս խաբեաց զիս» (Ծննդ., ԻԷ, 36) նախադասության մտքից պարզ է դառնում, որ *Յակոբ* անձնանունը նշանակում է «խաբող»:

«Յղացաւ դարձեալ Լիա եւ ծնաւ երկրորդ որդի Յակոբայ, եւ ասէ. Ձի լուաւ Տէր եթէ ատեցեալ եմ, եւ յաւել ինձ զսա. եւ կոչեաց զանուն նորա Շնաւոն» (Ծննդ., ԻԹ, 33). *Շնաւոն* նշանակում է «լսող, հնազանդ եղող»:

«Եւ Եբերայ ծնան երկու որդիք. անուն միոյն Փաղէկ. զի յաւուրս նորա բաժանեցաւ երկիր» (Ծննդ., Ժ, 25). *Փաղէկ* հատուկ անունը նշանակում է «բաժանում, անջատում»:

«Եւ ածեն զնա ի Գողգոթա, տեղի մի որ թարգմանի տեղի կառափելոյ» (Մարկ., ԺԵ, 22). *Գողգոթա* նշանակում է «կառափնարան, զխառնման տեղ»:

«Ելին ընդ առաջ նորա, աղաղակէին և ասէին, Ովսաննա, օրհնեալ որ գասդ յանուն Տեառն, թագաւորդ Իսրայէլի» (Յովհ., ԺԲ, 13). այստեղ *Ովսաննա* բառի իմաստն է «օրհնութեան ծայն»:

Ինչպէս երևում է բերված օրինակներից, այդ նախադասությունների ընդգծված բառերը ոչ միայն բացատրված են, այլ նաև ստուգաբանված են:

Նման բացատրությունների ու ստուգաբանությունների հանդիպում ենք նաև 5-րդ և հետագա դարերի մեր մատենագիրների երկերում. ինչպէս, օրինակ՝

«Զրուան ոմն անուն էր, որ թարգմանի բախտ կամ փառք» (Եզնիկ Կողբացի, Եզծ աղանդոց, 2-րդ մաս, Ա):

Կամ՝ «Վասն որոյ կարծի՝ թէ էր ինչ ընդ նմա, որում հիւղն անուն էր, որ է նիւթ» (Ե. Կողբացի, Եղծ աղանդոց, 1-ին մաս, Բ), որտեղ հունարեն մնդ – *հիւլէ* գոյականը հայերեն թարգմանված է «նյութ»:

Այսպիսի բազմաթիվ բացատրություններ ու ստուգաբանություններ կան նաև մեր մյուս մատենագիրների գործերում: Այսպէս, օրինակ՝ Մովսէս Խորենացին գրում է. «Նա եւ զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ թարգմանի բլուր» (Պատմութիւն Յայոց, 3-րդ - մաս, Ը): Մ. Խորենացին իր պատմության երկրորդ գրքի իս հատվածը վերնագրել է. «Թէ որպէս շինեաց զԲագարան քաղաք կոռց», որտեղ տալիս է *Բագարան-ի* բացատրությունն ու ստուգաբանությունը:

Կամ՝ «Աննոր ընդ իւր... գշորեսին գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեաշխքն կոչին» (Ագաթ., Պատմութիւն Յայոց, էջ 459), որտեղ *գահերէց* բառը թարգմանված է «բղեշխ, կուսակալ»:

Այսպիսով, բերված բացատրություններն ունեն թարգմանական և ստուգաբանական արժեք:

Մինչև 10-րդ դարը հայ բառարանագրությունն ունեցել է միմիայն գործնական նպատակ: Եվ դա է պատճառը, որ որևէ երկի անհասկանալի բառերի բացատրությունը նախ տրվել է բնագրում՝ բառի կողքին, իսկ ավելի ուշ՝ լուսանցքում, և ապա՝ գրքի վերջում: Այդ նշանակում է՝ մինչև 10-րդ դարը իսկական առումով բառարաններ չեն եղել, այլ եղել են բառացանկեր:

Հայկական ձեռագիր բառարանները մանրամասնորեն հետազոտող Հայկ Ամալյանը ցույց է տալիս, որ մինչև 10-րդ դարը հայ բառարանագրությանը հատուկ են հետևյալ գծերը՝

1. Բառարանագրությունը դեռևս ինքնուրույն մշակութային բնագավառ չէ:
2. Դեռևս բառարանագրական ընդարձակ աշխատություններ չկան, իսկ եղածներն էլ սոսկ բառացանկեր են:

3. Բառարանագրական այդ աշխատանքները բառերի և սահմանումների հավաքածուներ են և չունեն այբբենական դասավորություն:

4. Բառարանագրական աշխատանքների հիմնական նպատակը դպրոցի և ուսուցման անմիջական պահանջների բավարարումն է²:

Մեր ձեռագրերում, ինչպես նշում է Հ. Ամալյանը³, կան բառարանագրական հարյուրավոր աշխատանքներ, որոնք կրում են տարբեր անվանումներ՝ սահմանք փիլիսոփայականք, սահմանք իմաստասիրականք միջակք, բարոյական եղանակի սահմանք, բանականի մասին սահմանք, մասունք մարմնոյ, յաղագս տնկոց և այլն: Ձեռագրերում կան նաև զանազան տեսակի գլոսարիաներ՝ անծանոթ բառերի բացատրության ցանկեր: Ինչպես երևում է վերոնշյալ վերնագրերից, մինչև 13-րդ դարը բառագիրը կամ բառգիրք անվանումների չենք հանդիպում: Այդ տերմինները առաջին անգամ գործածել է Հովհաննես Երզնկացի (13-րդ դ.)⁴:

Հայտնի է, որ երբ հունարենից թարգմանվում են Դիոնիսիոս Թրակացու (2-րդ դ. մ. թ. ա.) «Արուեստ քերականութեան»-ը⁵, Պիտոյից գիրքը, Փիլոն Ալեքսանդրացու (Եբրայեցու, 20թ., Քրիստոսից առաջ - 54թ., Քրիստոսից հետո) երկերը, դրանց թարգմանիչները միաժամանակ տալիս են անհասկանալի բառերի բացատրությունները, այսինքն՝ կազմում են գլոսարիաներ, որոնց հիման վրա ստեղծվում է «Բառք յունարեն» բառարանը, որն էլ, իր հերթին, հիմք է դառնում «Բառք քերթողականք» բացատրական բառարանի կազմման համար: Հիշյալ բառարանը զետեղված է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանի թիվ 4196 և 5596 ձեռագրերում:

«Բառք քերթողականք» ձեռագիր բառարանի ընդարձակ խմբագրություններից մեկն էլ աղբյուր է դարձել «Բառգիրք հայոց»-ի համար⁶:

Ժամանակի ընթացքում հեղինակները հավաքում են ոչ թե մեկ, այլ շատ ձեռագրերում գործածված անհասկանալի և օտար բառերը, կազմում դրանց բառացանկերը, բացատրում իմաստներն ու տալիս առանձին, բայց տվյալ ձեռագրին կից:

Ձեռագրերում հանդիպող ուղղագրական առաջին բառարանը Արիստակեսի կազմած բառարանն է՝ «Վերծանութիւն բացերեւապէս բազմազան բայից յոգնախումբ շարադրութեամբ. արարեալ զսա Արիստակեսի գրչի ի խնդրոյ բազմաց յարիեստ գրչութեան»⁷: Դրանում կան նաև ուղղագրական կանոններ, որոնք դարեր շարունակ օգտագործվել են հայոց դպրոցներում ուղղագրություն սովորեցնելու համար:

Նկատի ունենալով, որ Հայկ Ամալյանը մանրամասնորեն ուսումնասիրել է միջնադարյան Հայաստանի ձեռագիր բառարանները և հրատարակել երկու գրքով⁸, ինչպես նաև հաշվի առնելով, որ դա մեր թեմային առնչվում է անուղղակիորեն, քանի որ մեր նպատակը գրաբարի տպագիր բառարանների ուսումնասիրությունն է, ձեռագիր բառարան-

ներին չենք անդրադառնա: Հարկ ենք համարում միայն թվարկել այն ձեռագիր բառարանները, որոնք հիմք են դարձել հայերեն առաջին տպագիր բառարանի կազմման համար: Դրանք են՝ «Բառք յունարէն», «Բառք Փիլոնի», «Բառք խորանին», «Բառք քերթողականը», «Ջաքարիա գրչի բառարանը», «Բառք վարդապետացն», «Բառք Վարդան գրոց», «Արիստակեսի ուղղագրական բառարանը», «Բառք գովասանականը», «Բառք եբրայեցւոց», «Բառք քերականին», «Սահմանք իմաստասիրականը», «Բառք Գաղիանոսի բժշկապետի», «Թարգմանութիւն դեղոց» և այլն: Ինչպես երևում է վերոնշյալ թվարկումից, մինչև 12-րդ դարը բառարանները հիմնականում կոչվել են *բառք* և *սահմանք*:

Յոհան Գուտենբերգի տպագրության գյուտից (1440-ական թթ.) շուրջ վեց տասնամյակ անց Հակոբ Մեղապարտի կողմից 1512թ. Վենետիկում լույս է տեսնում հայ առաջին տպագիր գիրքը՝ «Ուրբաթագիրք»-ը, ուր հիմնականում տեղ են գտել բժշկության վերաբերյալ նյութեր: Տպագրության գյուտը խթանում է նաև հայ բառարանագրության նոր վերելքին: Դրանից հետո հանդես են գալիս տարբեր տեսակի տպագիր բառարաններ: Նախ հրատարակվում են թարգմանական բառարաններ: Առաջին թարգմանական տպագիր բառարանը լույս է տեսնում Հռոմում: 17-րդ դարի սկզբին հայերը մեծ թիվ էին կազմում Հռոմում և հիմնականում զբաղվում էին առևտրով, որը ձեռնտու էր իտալական պետությանը: Դրա համար պետությունը հովանավորում էր նրանց: Բայց, իհարկե, պետության նպատակը շատ որոշակի էր՝ հայերին դարձնել կաթոլիկ: Եվ ահա հայերեն և իտալերեն լեզուները փոխադարձաբար սովորելու նպատակով լույս է տեսնում Ֆրանչիսկո Ռիվոլայի «Բառագիրք հայոց»-ը (Միլան, 1621, 479 էջ), որը վերահրատարակվում է Փարիզում, 1633թ.: Բառարանն ունի նաև քերականական նախագիտելիքների բաժին:

Ոչ շատ ժամանակ անց լույս է տեսնում Կղեմես Գալանոսի «Քերականական եւ տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ» (Հռոմ, 1645) 202 էջանոց աշխատությունը, որին կից հրատարակվում է նաև նրա «Բառգիրք ամենայն իմաստասիրական բառից հայոց եւ լատինացւոց» բառարանը:

Միջնադարյան ձեռագիր և 17-րդ դարի առաջին կեսի երկլեզվյան բառարանները հիմք են դառնում բառարանագրության նոր փուլի զարգացման համար, որն սկսվում է 17-րդ դարի վերջից: Այդ ժամանակաշրջանում խիստ զգացվում էր բացատրական բառարանի պահանջը, որն ինչ-որ չափով բավարարում է 17-րդ դարի բառարանագիր ու հրատարակիչ Երեմիա Մեղրեցու անունով հրատարակված «Բառգիրք հայոց»-ը: Երեմիա Մեղրեցին 1668թ. Ամստերդամում հրատարակում է «Աղվեսագիրքը»՝ «Գիրք աշխարհաց եւ առասպելաբանութեանց, որ է Աղուեսագիրք» վերտառությամբ: Իսկ դարավերջին լույս է տեսնում նրա

խմբագրած «Բառգիրք հայոց»-ը (Ալիկոռնա, 1698), որը դառնում է գրաբարի տպագիր բառարանագրության հիմքը: Թեև այդ բառարանը սխալաշատ աշխատություն է, «մեծագոյն մասամբ վրիպակների մի հաւաքածոյ է այն»⁹, ինչպես նշում է հայագետ Յր. Աճառյանը, այնուամենայնիվ դա մեծ դեր է խաղացել հայ բառարանագրության, դպրության և մշակույթի հետագա զարգացման գործում: Հայաստանում և սփյուռքի հայաբնակ վայրերում: Համեմայն դեպս սկսած Մխիթար Սեբաստացուց մինչև մեր ժամանակները բոլոր բառարանագիրներն էլ իրենց բառարանները կազմելիս օգտագործում են «Բառգիրք հայոց»-ը: Բացի դրանից, ավելի քան կես դար, մինչև Մխիթար Սեբաստացու բառարանի հրատարակումը, Հայաստանում մեծ գործածություն է ունեցել այդ բառարանը:

Հայտնի է, որ երջանկահիշատակ Մխիթար Սեբաստացին իր հիմնադրած կրոնական միաբանությունը վերջնականապես հաստատում է Վենետիկի մոտ գտնվող Ս. Ղազար կղզում (1717թ.): Հետագայում (ետմահու) այդ միաբանությունը իր հիմնադրի անունով կոչվում է Մխիթարյան միաբանություն: Այդ միաբանությունը շատ կարևոր ու արժեքավոր դեր է խաղացել հայոց լեզվի պատմության, հայ մատենագրության ուսումնասիրման ու տարածման, ինչպես նաև հայ բառարանագրության զարգացման բնագավառներում: Երբ հրատարակվում է Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանի առաջին հատորը (1749թ.), «Բառգիրք հայոց»-ը այլևս չի ունենում լայն կիրառություն, բայցևայնպես որպես հիմն ու հազվագյուտ բառեր պարունակող բառարան, այն մինչև օրս էլ հետաքրքրել ու հետաքրքրում է բառարանագիրներին ու բանասերներին: Ասվածի փայլուն ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ Յր. Աճառյանը իր «Հայերեն արմատական բառարանը» կազմելիս բազմաթիվ բառեր է վերցրել նաև «Բառգիրք հայոց»-ից:

Մխիթար Սեբաստացին, մտահոգված լինելով հայոց լեզվի մաքրման (մասնավորապես լատինաբանությունից), ինչպես նաև կատարյալ քերականություններ ունենալու խնդիրներով, գրում ու հրատարակում է գրաբարի և աշխարհաբարի քերականություններ¹⁰: Այդ աշխատություններին զուգընթաց Մխիթար Սեբաստացին ձեռնամուխ է լինում նաև գրաբարի բացատրական, ստուգաբանական բառարանի կազմման աշխատանքներին: Բառարանի առաջին հատորի առաջաբանում խոսելով բառարան կազմելու դժվարությունների մասին՝ Սեբաստացին գրում է. «Թե՛ զինչ է կազմել զբառգիրք, ոչ ոք գիտէ, բայց միայն նա, որ յօրինեալ իցէ երբեք զնոյն: Եւ այլ եւս քան զեւս ծանրանայ մարդոյ, եթէ ոչ ունիցի առնմքեր զբառարանս ինչ, կամ ոչ ոք իցէ յառաջեալ քան զնա ի յօրինել զնոյն ըստ կարգի, այլ ինքնին ի բնուստ նորոգ կազմիցէ, որպես մեզ յայսմ աշխատասիրութեանս դիպեցաւ»¹¹:

Բառարանի երկու հատորներն էլ լույս են տեսնում Մխիթար Սեբաստացու մահից հետո. առաջին հատորի հրատարակությունն ավարտվում է նրա մահից 22 օր անց՝ 1749 թվի մայիսի 19-ին, իսկ երկրորդ հատորը՝ 1769 թ.:

Մխիթար Սեբաստացու բառարանը, որը հայագիտության մեջ հայտնի է «Հին հայկազյան բառարան» (հետայսու՝ ՀՀԲ) անունով, հիմնաքար դարձավ հայկական հետազա տարբեր տեսակի, մանավանդ «Նոր հայկազյան բառարանի» կազմման համար:

Վեներտիկի Մխիթարյան միաբանության երեք վարդապետներ՝ Գաբրիել Ավետիքյանը, Խաչատուր Սյուրմեյանը և Սկրտիչ Ավգերյանը, հիսուն տարում կազմում և հրատարակում են «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատորանի բառարանը (Վեներտիկ, 1836-1837թթ.): Ի տարբերություն «Հին հայկազյան բառարանի»՝ նորը անվանվեց «Նոր հայկազյան բառարան» (հետայսու՝ ՆՀԲ), որը ոչ թե միայն բացատրական, այլ նաև ինչ-որ չափով թարգմանական, ստուգաբանական, պատմական, բնագրային բառարան է:

Այդ բառարանը համառոտելով՝ Սկրտիչ Ավգերյանը կազմում և 1846 թվին հրատարակում է «Առձեռն բառարանը»: Շուրջ քսան տարի անց այդ բառարանը համառոտում, թարմացնում, հինգ հազար բառով հարստացնում ու հրատարակում է Գրիգոր Շելալյանը (Վեներտիկ, 1865):

Հետագայում շատերն են փորձել կազմել ՆՀԲ-ի նման բառարան և կազմել են, բայց բոլոր դեպքերում ՆՀԲ-ն մնացել է անգերազանցելի: Մխաված չենք լինի, եթե ասենք, որ ՆՀԲ-ն եղել է ու մնում է մեր հետագա բոլոր բառարանների մայրը: Նշենք, օրինակ, դրանցից մեկը՝ Գրիգոր Փեշտմալճյանի «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատորանի բառարանը (Կ. Պոլիս, հ. 1, 1844, հ. 2, 1846), որը ըստ Հր. Աճառյանի՝ «կազմուած է ՆՀԲ-ի վրայից, բայց ունի մի խումբ նոր յաւելումներ. գործածությունը զգուշալի է»¹²: Վերևում արդեն նշվեց, որ Սկրտիչ Ավգերյանը «Առձեռն բառարանն» էլ կազմել է ՆՀԲ-ի հիման վրա:

Բ) Հայ բառարանագրության մի տեսակն էլ գրաբար մատենագրության համաբարբառներն են:

Համաբարբառի պատմությունն սկսվում է վաղնջական ժամանակներից: Համաշխարհային գրականության մեջ մեր թվարկության հենց սկզբից հանդես է գալիս բնագրերի համեմատական ուսումնասիրությունը: Առաջին հերթին նման ուսումնասիրության է արժանանում Աստվածաշունչը, մասնավորապես չորս Ավետարանները: Վերջիններիս բնագրերը համեմատվում են միմյանց հետ՝ դրանց միջև եղած նմանությունները հայտնաբերելու նպատակով, ավելի ճիշտ՝ գտնելու Ավետարանների միջև եղած տարբերությունները և վերացնելու դրանք՝ թողնելով միայն նման նախադասություններն ու մտքերը: Այդպիսի աշ-

խատանքներն անվանվում են *համաբարբառ*: Այդ տերմինը պատճենումն է ասորերեն *da-mēhallēṯē* բառածկից, որն էլ իր հերթին ծագում է հիւ արմատից, որ նշանակում է «խառնել, խառնվել, միախառնում, համախառնում»¹³: Հայերենում *համաբարբառ* բառը նախապես գործածվել է ածականաբար՝ «համաձայն, միաձայն, ներդաշնակ» իմաստներով, այսինքն՝ այն արտահայտել է այնպիսի մտքեր, նախադասություններ, որոնք միմյանց նման են, ներդաշնակ: Ավելի ուշ *համաբարբառ* բառը վերածվում է գոյականի՝ գործածվելով «համաձայնություն, համընկնում, ներդաշնակություն, համադրություն, առադրություն» իմաստներով: Այդ տերմինը զարգացման որոշակի ուղի է անցել: Դարեր շարունակ կազմվել է Աստվածաշնչի, նախ չորս Ավետարանների համաբարբառը, որի ընթացքում Ավետարանները համեմատվել են միմյանց հետ և վեր են հանվել նմանությունները ըստ բովանդակության ու ըստ լեզվական կառուցվածքի, այնուհետև միավորվել են բոլոր այն մտքերն ու նախադասությունները, որոնք նման են միմյանց, և որոնցում գործածվել են միևնույն բառերը:

Աշխարհի շատ ժողովուրդներ մինչև 18-րդ դարը վերոհիշյալ ձևով կազմել են Աստվածաշնչի համաբարբառները, այսինքն՝ միմյանց հետ համեմատել են Աստվածաշնչի տարբեր մատյանները (գրքերը) և գտել ընդհանրությունները: Համաբարբառային գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նախ կազմվել են չորս Ավետարանների, ապա՝ Նոր Կտակարանի, ավելի ուշ՝ ամբողջ Աստվածաշնչի համաբարբառները: Իսկ 18-րդ դարից սկսած, Աստվածաշնչի համաբարբառներին զուգահեռ, սկսվում են կազմվել նաև աշխարհիկ երկերի համաբարբառներ: Դարերի ընթացքում աստիճանաբար փոխվում ու կատարելագործվում են համաբարբառի կազմման սկզբունքները:

Ինչպես հայկական, այնպես էլ այլ լեզուներով ստեղծված համաբարբառները ըստ թեմատիկայի բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ Աստվածաշնչի և աշխարհիկ գրականության: Մատենագրության տվյալների համաձայն համաշխարհային գրականության մեջ առաջին համաբարբառի հեղինակ է համարվում Տատիանոս Ասորին, որն ապրել է 2-րդ դարում: Դա քրիստոնեության պատմության մեջ մի այնպիսի ժամանակաշրջան էր, երբ սուր պայքար էր մղվում քրիստոնեական և հեթանոսական կրոնների միջև, քրիստոնեական կրոնի հակառակորդները անողորք քննադատության էին ենթարկում քրիստոնեության հիմք հանդիսացող չորս Ավետարանները, որոնցում հակասություններ էին նկատում Քրիստոսի անձնավորության, կյանքի, վարդապետության վերաբերյալ: Եվ ահա այդ պայքարը քրիստոնեության կողմնակիցներին դրդում է անդրադառնալու Ավետարանների միջև եղած հակասություններին և վերացնելու դրանք: Եվ առաջինը այդ գործին ձեռնամուխ է լինում Տատիանոս Ասորին: Նա սկսում է իրար հետ համեմատել չորս Ա-

վետարանները: Դա մի այնպիսի աշխատանք էր, որը դառնում է ավետարանական համաբարբառ կազմելու առաջին փորձը: Ահա այսպես ծագում է համաբարբառը: Ավետարանները համադրելով միմյանց հետ՝ Տատիանոսը ի հայտ է բերում դրանց միջև եղած հակասությունները և վերացնում դրանք: Նրա այդ աշխատանքը հունա-լատինական աղբյուրներում կոչվում է *diatessaron*, որը բառացի թարգմանվում է «Ավետարան առ ի չորից», այսինքն՝ չորս Ավետարաններից կազմված, միախառնված, միաձուլված մի նոր ավետարան: Հետագայում, երբ առանձին հեղինակներ սկսում են կազմել բառական, լեզվական բնույթի համաբարբառներ, դրանց եվրոպական գրականության մեջ տրվում են *concordantia* (*concordantiae*), *harmonia*, *simphonia*, *κοινογραφία* անունները:

Հայ մատենագրության մեջ 5-րդ դարում արդեն հանդիպում ենք վերը նշված իմաստով գործածված *համաբարբառ* բառին: 4-րդ դարի ասորական մատենագիր Եփրեմ Խուրի (կամ Խորին, Խուրին) Ասորին կատարել է Տատիանոս Ասորու համաբարբառի մեկնությունը, որը 5-րդ դարում թարգմանվել է հայերեն և վերնագրվել «Մեկնութիւն համաբարբառի, որ ըստ չորից ավետարանչաց»¹⁴: Այդ աշխատանքը արևելագիտության համար ունի բացառիկ նշանակություն, որովհետև պահպանվել է միայն դրա հայերեն օրինակը:

Եփրեմ Խուրի Ասորու կատարած համաբարբառի մեկնության մասին գաղափար կազմելու համար բերենք մի քանի օրինակներ:

«Ձոր ինչ ասեն ձեզ ի խաւարի, ասացէք զայն ի լոյս»՝ նախադասությունը Եփրեմ Խուրին մեկնում է այսպես՝ «Ձոր ինչ ծածուկ խօսիմ ընդ ձեզ, ի ձայն բարձր քարոզեսցիք»¹⁵: Կամ՝ «Երկուս, ասէ, ճնճղուկ դանկի միոջ վաճառին»՝ նախադասությունը մեկնում է. «Երկուս, և ոչ եթէ մի: Ցուցանել կամեցաւ զտկարութիւն ճնճղկին: Իսկ որ առաւելքն են, մի մի վաճառին. և որ տկարքն են, միանգամայն բազումք իբրև զբանջար վաճառին»¹⁶: Այս ձևով Եփրեմ Խուրին մեկնում է ամբողջ համաբարբառը:

Սփյուռքահայ հայագետ-լեզվաբան Պողոս Էսապալյանը (1910-1973թթ.) քննական ուսումնասիրություն է գրել Տատիանոս Ասորու համաբարբառի վերաբերյալ¹⁷: Դրանում նա ցույց է տալիս, որ 5-րդ դարում այդ համաբարբառը թարգմանվել է հայերեն և լայն գործածություն է ունեցել: Տատիանոսի համաբարբառից, Աստվածաշնչից, Ագաթանգեղոսի, Եզնիկ Կողբացու, Ռազար Փարպեցու երկերից վերցրած առանձին հատվածներ համադրելով միմյանց հետ՝ նա ապացուցում է համաբարբառի ազդեցությունը վերջիններիս վրա: Այսպես, օրինակ՝

«Գնացէ՛ք ընդ ամենայն աշխարհ եւ մկրտեցէ՛ք յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյ» (համաբարբառ):

«Գնացէ՛ք այսուհետեւ, աշակերտեցէ՛ք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէ՛ք զնոսա յանուն Զօր եւ Որդւոյ եւ Զոգւոյն Սրբոյ» (Մատ., ԻԸ, 19-20):

«Որ հայեսցի ի կին մարդ ի պատճառս ցանկութեան՝ անդէն իսկ շնացաւ ի սրտի իւրում» (համաբարբառ):

«Որ հայի ի կին մարդ առ ի ցանկանալոյ, անդէն շնացաւ ի սրտի իւրում» (Եզնիկ Կողբացի):

«Որ հայի ի կին մարդ ի պատճառս ցանկութեան՝ անդէն շնացաւ ընդ նմա ի սրտի իւրում» (Ղ. Փարպեցի):

Նշված ընդհանրությունների հիման վրա Պ. Էսապայանը եզրակացնում է, որ Աստվածաշնչի և հիշյալ հեղինակների աշխատությունների հիմքում ընկած է Տաթիանոսի համաբարբառի հայերեն թարգմանությունը¹⁸: Պ. Էսապայանը պարզաբանում է կարևորություն ներկայացնող մի հարց ևս: Վերոբերյալ և մի քանի այլ հատվածներ համեմատելով Ավետարանների և Տաթիանոսի համաբարբառի նույն հատվածների հետ՝ նա եզրակացնում է, որ մեր մատենագիրները օգտվել են համաբարբառից և ոչ թե Աստվածաշնչից, որովհետև այդ հատվածները Տաթիանոսի համաբարբառին ավելի մոտ են, քան Աստվածաշնչին¹⁹: Այստեղից արվում է մի կարևոր եզրակացություն ևս. Տաթիանոսի համաբարբառը հայերեն ավելի շուտ է թարգմանվել, քան Ավետարանները²⁰:

Աշխարհի շատ ժողովուրդներ ոչ միայն օգտագործում են Տաթիանոսի համաբարբառի իրենց թարգմանությունները, այլև կազմում են ինքնուրույն համաբարբառներ: 3-րդ դարում համաբարբառ է կազմում քրիստոնյա իմաստասեր Ամոն Աղեքսանդրացին: Այդ համաբարբառի մասին տեղեկանում ենք Եվսեբիոս Կեսարացու մի նամակից՝ ուղղված ոմն Կարպիանոսի²¹:

Ամոն Աղեքսանդրացու համաբարբառը, ընդգրկմամբ նման լինելով Տաթիանոսի համաբարբառին, նրանից նաև տարբերվում է: Տարբերությունն այն է, որ եթե Տաթիանոսի համաբարբառը չորս Ավետարաններից մեկն էր ստեղծում, ապա Ամոնը դրանք առադրում է, այսինքն՝ նման նախադասությունները աղյուսակի ձևով դնում է իրար կողքի: Այդ համաբարբառը կարելի է կոչել *աղյուսակային*. դրանում, հիմք ընդունելով Մատթեոսի Ավետարանը, Ամոն Աղեքսանդրացին աղյուսակի ձևով կողք կողքի տեղադրել է մյուս երեք Ավետարաններում հանդիպող նման հատվածները:

4-րդ դարում համաբարբառ է կազմում նույն ինքը՝ Եվսեբիոս Կեսարացին: Նրա համաբարբառը 5-րդ դարում թարգմանվել է հայերեն և օգտագործվել:

Կեսարացին իր կազմած համաբարբառի սկզբունքների մասին խոսում է վերևում հիշատակված Կարպիանոսին հղված նամակում²²: Կեսարացին ևս կազմել է չորս Ավետարանների համաբարբառը: Յուրա-

քանչյուր Ավետարան նա բաժանել է հատվածների, որոնք համարակալել է և նշել այբուբենի տառերով: Նա Մատթեոսի Ավետարանը բաժանել է 355, Մարկոսիինը՝ 236, Ղուկասինը՝ 342, Հովհաննեսինը՝ 232 հատվածների: Աշխատանքի հաջորդ փուլում նա գտել է այդ հատվածների բոլոր զուգորդումները, այսինքն՝ թե քանի իրար նման հատվածներ են հանդիպում և որ Ավետարաններում՝ չորսում, երեքում, թե երկուսում: Այդ հատվածների հիման վրա Եվսեբիոսը հայտնաբերել է 10 տեսակի խմբավորումներ, որոնք անվանել է կանոններ կամ աղյուսակներ²³: Այսպես՝

Ա կանոն՝ Մատթեոս – Մարկոս – Ղուկաս–Հովհաննես (71 զուգորդում).

Բ կանոն՝ Մատթեոս – Մարկոս – Ղուկաս (111 զուգորդում).

Գ կանոն՝ Մատթեոս – Ղուկաս – Հովհաննես (22 զուգորդում).

Դ կանոն՝ Մատթեոս – Մարկոս – Հովհաննես (26 զուգորդում).

Ե կանոն՝ Մատթեոս – Ղուկաս (80 զուգորդում).

Զ կանոն՝ Մատթեոս – Մարկոս (48 զուգորդում).

Է կանոն՝ Մատթեոս – Հովհաննես (7 զուգորդում).

Ը կանոն՝ Ղուկաս – Մարկոս (13 զուգորդում).

Թ կանոն՝ Ղուկաս – Հովհաննես (21 զուգորդում).

Ժ կանոն՝ զուգահեռ չունեցող հատվածներ՝ ա) Մատթեոս (61 հատված), բ) Մարկոս (19 հատված), գ) Ղուկաս (73 հատված), դ) Հովհաննես (98 հատված):

Եթե Ամոն Աղեքսանդրացին Ավետարանների զուգորդումները բերում էր բնագրերով, ապա Եվսեբիոս Կեսարացին բնագրերի փոխարեն տառեր է նշանակում. ինչպես, օրինակ՝

Ա կանոն	Մատթեոս	Մարկոս	Ղուկաս	Հովհաննես
	Ը	Բ	Է	Ժ
	ԺԱ	Դ	Ժ	Ղ
	ԺԱ	Դ	Ժ	ՄԲ
	ԺԱ	Դ	Ժ	ԺԴ

Այս ձևով ներկայացվում են մալ մյուս կանոնները: Նրա այդ համաբարբառը կարելի է անվանել աղյուսակաձև կամ կանոնաձև համաբարբառ:

Հետագայում ստեղծվում է համաբարբառի մի տարատեսակ, որը այլ բան չէր, քան Եվսեբիոս Կեսարացու համաբարբառի բարեփոխումը. դրանում կանոնները տրվում են Ավետարանների լուսանցքներում: Դրանց կարելի է հանդիպել Նոր կտակարանի վեներտիկյան 1685թ. և հաջորդ հրատարակություններում:

13-րդ դարից սկսած հայկական ձեռագրերում հանդես է գալիս կանոնաձև կամ աղյուսակաձև համաբարբառի մի տեսակ, ըստ որի Ավետարանները մտնում են միմյանց հետ: Այդ կանոնները

չորսն են, այսինքն՝ յուրաքանչյուր Ավետարանի համար մեկը, որը տեղադրված է տվյալ Ավետարանի սկզբում: Այդպիսի կանոններ կան Աստվածաշնչի 1805 թ. Ջոհրապյան հրատարակության միհատորյակում²⁴:

Շատ երկրներում համաբարբառներ կազմողները որոնում էին նոր, ավելի կատարելագործված ուղիներ, որպեսզի կարողանային համաբարբառի վերածել ոչ թե սոսկ Ավետարանները, այլև ամբողջ Աստվածաշունչը: Եվ դարերի ընթացքում կատարված որոնումները տալիս են իրենց արդյունքը. ի վերջո հանդես է գալիս բառարանային սկզբունքով կազմված համաբարբառը, որի հիմնադիրն է Փարիզի դոմինիկյան գիտնական, կարդիմալ դե-Սանկտո Կառո Յուզոնը (1206-1263թթ.): Նա 500 դոմինիկյան վանականների օգնությամբ 1263թ. ավարտին է հասցնում Սուրբ Գրքի լատիներեն տեքստի համաբարբառը՝ *Concordantiae Sacrorum Bibliorum* («Համաբարբառ Սուրբ Գրոց»)²⁵, Յուզոնը Աստվածաշնչի ամեն մի գիրք բաժանում է գլուխների, գլուխները՝ հատվածների և դրանք նշանակում լուսանցքներում, տառերով:

Այնուհետև նման համաբարբառներ են կազմվում նաև ուրիշ երկրներում:

Այսպիսով, գնալով կատարելագործվում են համաբարբառի կազմման սկզբունքները:

Մինչև 19-րդ դարի վերջը ստեղծված հայկական համաբարբառների գլուխգործոցը Թադևոս Աստվածատրյանի կազմած Աստվածաշնչի համաբարբառն է (Երուսաղեմ, 1895թ.): Վերևում նշվեց, որ համաբարբառ կազմելը մեծ ջանք ու ժամանակ պահանջող աշխատանք է: Եվ ահա 1960-ական թվականներին Արարատ Ղարիբյանը հայտնագործում է համաբարբառ կազմելու արդյունավետ եղանակ, ըստ որի հնարավորություն է ընձեռվում համաբարբառների մատենաշարային հրատարակման համար: Այդ եղանակով շուրջ քսանհինգ տարում կազմվում ու հրատարակվում է գրաբար մատենագրության ավելի քան հիսուն հատոր համաբարբառ: Բացի դրանից, հրատարակության համար պատրաստվում է շուրջ երկու տասնյակ համաբարբառ, որոնք մինչև օրս անտիպ են:

ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հրատարակած համաբարբառները հարուստ աղբյուր են դարձել բազմապիսի գիտական հետազոտությունների համար: Դրանք լայն հնարավորություններ են ստեղծում հայ բանասիրության և պատմության զանազան խնդիրներ պարզաբանելու գործում: Այդ համաբարբառները հավաստի տեղեկատու են նաև մեր հարևան ժողովուրդների պատմության առանձին հարցեր լուսաբանելու համար:

Գ) Գրաբարի բառարանագրությունն ունի վաղնջական պատմություն: Այն սկզբնավորվել է հայ թարգմանական և ինքնուրույն մատե-

նագրության հետ միաժամանակ: Հենց հիմնգերորդ դարից սկսած անժանոթ և օտար բառերի բացատրությունները տրվել են բնագրին կից: Ավելի ուշ՝ 11-րդ դարից սկսած հանդես են գալիս ինքնուրույն ձեռագիր բառարաններ, որոնք տրվում են աշխատություններին կից կամ առանձին: Մինչև 17-րդ դարի վերջը հանդես են գալիս մի շարք ձեռագիր բառարաններ, որոնց հիման վրա կազմվում և 17-րդ դարի վերջում հրատարակվում է գրաբարի առաջին բացատրական բառարանը՝ «Բառգիրք հայոց»-ը: Հետագա դարերում գրաբարի բառարանագրությունն ապրում է բուռն վերելք, և իրար են հաջորդում մեկը մյուսից ավելի կատարելագործված բացատրական և թարգմանական բառարաններ: 18-րդ դարից սկիզբ են առնում ու ծավալվում նաև հայ մատենագրության համաբարբառները: Հետևաբար, շատ կարևոր է ցույց տալ գրաբար բառարանագրության զարգացման միտումներն ու ուղիները:

Սույն աշխատանքով նպատակ ենք ունեցել պարզել գրաբար բառարանագրության անցած ուղին՝ սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը: Փորձել ենք լուծել հետևյալ խնդիրները.

1. Ամբողջական քննության ենթարկել գրաբարի բառարանագրությունը, այն է՝ գրաբարի բացատրական, թարգմանական, հանրագիտական բառարանները, հանգաբառարաններն ու համաբարբառները,
2. Ցույց տալ բառարանագրության կապը լեզվաբանության մյուս ճյուղերի, մասնավորապես բառագիտության, բառակազմության, ստուգաբանության, ոճագիտության հետ,
3. Բառարանների կազմության սկզբունքների համեմատական քննությամբ հաստատել, որ գնալով կատարելագործվում են բառարանների կազմման սկզբունքները:
4. Ցույց տալ, որ աստիճանաբար հանդես են գալիս բառարանների նորանոր տեսակներ:
5. Բառարանների համեմատական քննությամբ պարզել, որ հայկազյան բառարաններն իրենց կազմության սկզբունքներով ու բառահոդվածի մշակման եղանակով չեն զիջում ժամանակի առաջավոր երկրների բառարանագրության մակարդակին:

Այս խնդիրները լուծելու համար հետազոտության առարկա ենք դարձրել գրաբարի տարբեր տեսակի բառարանները՝ սկսած «Բառգիրք հայոց»-ից, և գրաբար մատենագրության համաբարբառները՝ սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը:

1) Սույն աշխատանքով հայոց լեզվի պատմության մեջ առաջին անգամ ամբողջությամբ ներկայացվում է գրաբար տպագիր բառարանագրությունը իր բոլոր տեսակներով: Ժամանակագրական կարգով ուսումնասիրել ենք գրաբարի տպագիր բառարանները, հանգաբառարաններն ու համաբարբառները: 19-րդ դարի հայկազյան բառարանները համեմատել ենք նախորդ դարերի բառարանների հետ և ցույց տվել, որ

կազմության սկզբունքներով, բառամթերքի ընդգրկմամբ և բառահոդվածի մշակման եղանակներով գրաբար բառարանագրության գլուխգործոցը Նոր հայկազյան բառարանն է, որը միաժամանակ կարելի է համարել նորմատիվ բացատրական, թարգմանական, ստուգաբանական, պատմական, հոմանիշների, դարձվածաբանական բառարան:

2) Լիակատար ընդգրկմամբ ուսումնասիրել ենք նաև գրաբար մատենագրության համաբարբառները, նշել դրանց կազմության սկզբունքները: Ըստ որում դրանք բաժանել ենք երկու տեսակի՝ բառաքերականական և բնագրային: Կատարել ենք նաև համաբարբառների դասակարգում ըստ թեմատիկայի, ըստ որի դրանք երկու տեսակ են՝ աստվածաշնչյան համաբարբառներ և գրաբար աշխարհիկ մատենագրության համաբարբառներ: ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հրատարակած համաբարբառները համեմատել ենք Աստվածաշնչի համաբարբառների հետ և ցույց տվել առաջինների առավելությունները:

Աշխատանքի ընթացքում կիրառվել են հետազոտության համաժամանակյա և տարաժամանակյա մեթոդներ: Նախ յուրաքանչյուր բառարան քննվել է առանձին վերցրած, ապա տարբեր ժամանակներում հրատարակված բառարաններն ու համաբարբառները համեմատվել են միմյանց հետ, և ցույց են տրվել դրանց միջև եղած նմանություններն ու տարբերությունները: Հետազոտության տարաժամանակյա եղանակի կիրառմամբ պարզվել է, որ առաջին բառարաններն ու համաբարբառները հիմք են դարձել հետազայում կազմված բառարանների ու համաբարբառների համար, ինչպես նաև նշվել են հետագա ժամանակաշրջանում կազմված բառարանների ու համաբարբառների առավելությունները նախորդների համեմատ:

Գրաբարի տպագիր բառարանների և գրաբար մատենագրության համաբարբառների ուսումնասիրությունն ունի և՛ տեսական, և՛ գործնական նշանակություն: Այն կարող է օգտագործվել հայոց լեզվի պատմության ամբողջական դասընթացի ժամանակ, ինչպես նաև բուհերի բանասիրական բաժանմունքներում հայոց լեզվի պատմություն և գրաբար դասավանդելիս:

Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երկու մասից, եզրակացություններից, գրականության, աղբյուրների ցանկերից և բովանդակությունից:

Աշխատանքի ներածությունում ընդհանուր գծերով բնութագրվում են՝

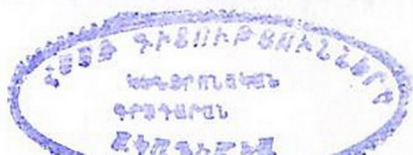
ա) բառարանագրության ծագումն ու զարգացումը.

բ) գրաբարի թարգմանական և բացատրական բառարանները.

գ) համաբարբառների առաջացման նախադրյալները.

դ) աստվածաշնչյան համաբարբառները.

ե) գրաբար մատենագրության ժամանակակից համաբարբառները:

Առաջին մասում մեկ առ մեկ քննված են գրաբարի տպագիր բառա-
րանները՝ սկսած «Բառգիրք հայոց»-ից, վերջացրած մեր օրերի բառա-
րաններով: Մեր առաջին բացատրական բառարանը ավելի քան կես
դար լայնորեն գործածվել է հայոց դպրոցներում, իսկ դրանից հետո էլ
չի կորցրել իր գիտական նշանակությունը:

Գրաբարի գիտական բառարանագրության հիմքը դրվել է Մխիթար
Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատորանի բառա-
րանով, որը ոչ միայն գրաբար-աշխարհաբար և աշխարհաբար-գրա-
բար բացատրական, ուղղագրական, ստուգարանական, այլև հոմանիշ-
ների ու հատուկ անունների բառարան է: Այդ բառարանի հիման վրա է
կազմվել ավելի լայն ընդգրկում ունեցող և բառարանագրական կատա-
րելագործված սկզբունքներով աչքի ընկնող Նոր հայկազյան բառարա-
նը, որն իր մեջ է ներառել ոչ միայն ԶԶԲ-ի բառամթերքը, այլ նաև նրա
հրատարակությունից հետո անցած շուրջ իննսուն տարիների ընթաց-
քում հայտնաբերված ու շրջանառության մեջ մտած հազարավոր նոր
բառեր: Նոր հայկազյան բառարանի հրատարակությունը առաջընթաց
քայլ էր ոչ միայն գրաբարի, այլ նաև հայ բառարանագրության պատ-
մության մեջ առհասարակ:

ԶԶԲ-ի և ՆԶԲ-ի բառահոդվածները համեմատելով միմյանց հետ՝ ի
հայտ են գալիս վերջինիս մի շարք առավելությունները առաջինի հա-
մեմատ: Նշենք դրանցից հիմնականները՝

ա) բառապաշարն ավելի հարուստ է.

բ) յուրաքանչյուր բառի համար նշված են ավելի շատ իմաստներ,
նրբիմաստներ, հարադրական կազմություններ.

գ) բառի բացատրությունները տրված են զանազան եղանակներով՝
նկարագրությամբ, հոմանիշների թվարկմամբ, օտար լեզուներով
թարգմանությամբ, հղումներով՝ հոմանիշ կամ նույնանիշ ձևերին, բարդ
բառերի բաղադրիչների բացատրմամբ և այլն.

դ) առանձնացված են համանուն բառերը, որոնք տրված են առան-
ձին գլխաբառերով.

ե) այս կամ այն բառիմաստի հաստատման համար բերված են ավե-
լի շատ վկայություններ, որոնք հիմնականում տրված են ժամանակագ-
րական հաջորդականությամբ.

զ) բառապաշարի ընդգրկմամբ, գլխաբառերի բնութագրմամբ և բա-
ռահոդվածի մշակմամբ ՆԶԲ-ն ոչ միայն գերազանցում է ԶԶԲ-ին, այլև
ապահովում է ժամանակի բառարանագրական բարձր մակարդակը.

է) հետազայում ՆԶԲ-ի հիման վրա կազմվել են ինչպես գրաբարի,
այնպես էլ աշխարհաբարի բազմաթիվ ու բազմատեսակ բառարաններ:

Հայ ժողովուրդն, հաճախակի ենթարկվելով օտար զավթիչների
հարձակումներին, ստիպված գաղթել է տարբեր երկրներ ու այնտեղ
բնակություն հաստատել: Նման պայմաններում տեղաբնիկների հետ

շփվելու համար հարկ է եղել կազմել թարգմանական բառարաններ. ինչպիսիք են, օրինակ, Ֆրանչիսկո Ռիվոլայի, Կղեմես Գալանոսի, Աստվածատուր Ներսեսովիչի, Մ. Ջախջախյանի, Գր.Փեշտմալճյանի, Ն. Բյուզանդացու և այլոց բառարանները: Ուշ շրջանի բառարաններում բացատրությունները տրվել են նաև թուրքերենով:

Բացատրական և թարգմանական բառարաններից բացի, մեզանում կազմվել են նաև մասնագիտական և հանրագիտական բառարաններ, որոնցից ի մասնավորի քննարկման նյութ ենք դարձրել Հարություն Ավգերյանի «Բացատրութիւն չափուց եւ կշռոց նախնեաց», «Բառարան Սուրբ գրոց», «Ծիսական բառարան», Մ. Քաջունու «Բառգիրք արուեստից եւ գիտութեանց եւ գեղեցիկ դարութեանց» աշխատությունները:

Անդրադարձել ենք նաև գրաբարի ծեռնարկներում զետեղված բառարաններին, որոնք հիմնականում պարունակում են դրանցում ամփոփված բնագրերի դժվարհասկանալի և օտար բառերի բացատրությունները:

Աշխատանքի առաջին մասի վերջում տրվում են բառարանագրության վերաբերյալ ամփոփիչ եզրակացություններ:

Աշխատանքի երկրորդ մասում ամենայն մանրամասնությամբ քննել ենք գրաբար մատենագրության բոլոր համաբարբառները:

Համաբարբառների ստեղծման պատմությունն ունի հետևյալ փուլերը՝

1. Նախ կազմվել է չորս Ավետարանների համաբարբառը, որը վերագրվում է Տատիանոս Ասորուն: Նա նպատակ է ունեցել չորս Ավետարաններից առանձնացնել նման մտքերն ու նախադասությունները և դրանք ամփոփել մեկ առանձին աշխատանքում:

2. Եթե մինչև 13-րդ դարը համաբարբառներում տրվում էին ավետարանիչների միատեսակ վկայությունները կամ մեկնությունները, ապա 13-րդ դարի երկրորդ կեսից հանդես է գալիս բառարանային սկզբունքով կազմված համաբարբառի մի նոր տեսակ, որն ընդգրկում է տվյալ երկրում գործածված բոլոր բառերը այբբենական դասավորությամբ, համապատասխան բնագրային վկայություններով (կամ առանց դրանց) և գործածության տեղի (եջի) նշումով: Նման համաբարբառի առաջին հեղինակ է համարվում ֆրանսիացի կարդինալ դե-Սանկտո Կառո Յուգոնը, որը 1263թ. կազմել է Աստվածաշնչի լատիներեն բնագրի համաբարբառը: Այնուհետև համաբարբառները կազմվել են բառերի այբբենական կարգով:

3. Մինչև 18-րդ դարը աշխարհի շատ ժողովուրդներ, այդ թվում և հայերը, օգտվել են Աստվածաշնչի թարգմանական համաբարբառներից:

4. 18-րդ դարից հանդես են գալիս բառարանային սկզբունքով կազմված հայկական ինքնուրույն համաբարբառներ: Հայ առաջին

տպագիր համաբարբառը լույս է տեսել 18-րդ դարի կեսին (1753թ.): Դա Բաղդասար Դպիրի կազմած Նոր կտակարանի համաբարբառն է:

5. Մեր առաջին տպագիր համաբարբառից մեկ դար անց լույս է տեսնում մեր երկրորդ համաբարբառը՝ Ջնյուննիայի Նոր կտակարանի համաբարբառը, որը վերագրվում է Դիոնեսիոս Վարդապետին:

6. Մինչև 19-րդ դարի վերջը հայկական համաբարբառներն ընդգրկում էին միայն Նոր կտակարանը: Այդ դարի վերջին հրատարակվում է ամբողջ Աստվածաշունչն ընդգրկող համաբարբառ, որը կազմում է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց միաբանության անդամ Թադևոս վարդապետ Աստվածատրյանը: Նրա այդ աշխատանքը հայկական հաջողված համաբարբառներից մեկն է: Այն օգտագործվել է և մինչև օրս էլ օգտագործվում է տարբեր բնագավառների մասնագետների կողմից: Ավելին, այդ համաբարբառը հիմք հանդիսացավ հետագայում կազմելու ավելի կատարյալ համաբարբառներ:

7. Բնականաբար աստիճանաբար պիտի կատարելագործվեին համաբարբառի կազմման սկզբունքները, ինչպես որ եղավ մեր օրերում: 20-րդ դարի 60-ական թթ. Ա. Ղարիբյանի նախաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ ստեղծված հայկական համաբարբառի բաժինը սկսում է կազմել և հրատարակել գրաբարագիր մատենագիրների երկերի ավելի կատարյալ համաբարբառներ: Եվ շուրջ քսանհինգ տարում այդ բաժինը հրատարակում է ավելի քան հինգ տասնյակ համաբարբառներ:

Ի տարբերություն Աստվածաշնչի երուսաղեմյան համաբարբառի, որը ինչ-որ չափով հիմք դարձավ այս նոր համաբարբառների համար, սրանցում ընդգրկված են տվյալ երկուն գործածված բոլոր բառերն անխտիր: Բացի դրանից, բոլոր բառագործածությունների համար բերված են բնագրային ընդարձակ վկայություններ, բացառությամբ հայցականով *զ*, բացառականով *ի(յ)* նախդիրների և *եւ* շաղկապի: Այդ համաբարբառները մասնագետների կողմից արժանացել են բարձր գնահատականի և գտել լավ ընդունելություն:

Աշխատանքի «Եզրակացություններ» բաժնում տրված է ամբողջ աշխատանքի, այն է՝ բառարանների, հանգաբառարանների և համաբարբառների ամփոփումը:

Դ) հայ բառարանագրության պատմության ուսումնասիրությունը զբաղեցրել է մեծ թվով անվանի հայագետների ու լեզվաբանների՝ հատկապես մեր օրերում:

Հայկ Ամալյանը հանգամանորեն ուսումնասիրել է միջնադարյան ձեռագիր բառարանները և իր աշխատանքի արդյունքները հրատարակել է երկու գրքով:

Նրա ծառայությունը մեծ է նաև «Բառգիրք հայոց»-ի 3-րդ խմբագրման, ծանոթագրման և հրատարակման գործում: Հիմք ընդունելով Երեմիա Մեղրեցու տպագիր բառարանի առաջին և երկրորդ հրատարա-

կությունները և բառարանի բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներ՝ Զ. Ամալյանը հրատարակել է տվյալ բառարանի բարեփոխված օրինակը՝ այն օժտելով ավելի քան երկուսուկես հազար կարևոր ծանոթագրություններով:

Մեծ է բառարանագետ *Գասպար Գասպարյանի* ավանդը հայ բառարանագրության պատմության ուսումնասիրության գործում: Նա ուսումնասիրել է 320 հայկական բառարաններ ու հրատարակել առանձին աշխատությամբ՝ «Հայ բառարանագրության պատմություն» խորագրով: Նրա այդ աշխատությունն ընդգրկում է հայերեն, հայերեն-օտարալեզու և օտարալեզու-հայերեն բառարանների պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1965թ.):

Պատմաբան-մատենագետ *Հակոբ Անասյանը* 1971-72թթ. «Էջմիածին» ամսագրում հոդված է հրատարակել հայ համաբարբառային գրականության և հայ մատենագրության համաբարբառի վերաբերյալ, որն իր բնույթով աղբյուրագիտական և բնագրաքննական ուսումնասիրություն է: Դրանում նա քննում է համաբարբառի պատմության և Աստվածաշնչի հայկական համաբարբառների առանձին հարցեր:

Ռ.Ս.Ղազարյանը քննության հատուկ նյութ է դարձրել Նոր հայկական բառարանը և այն հրատարակել առանձին գրքույկով 1972թ.:

Վ.Խ. Ալեքսանյանը կազմել և հրատարակել է «Հայ բառարանագրություն (անոտացված մատենագիտություն)» աշխատանքը (Երևան, 1986թ.), որում տվել է 446 հայկական բառարանների ամփոփ նկարագրությունը:

Էդ. Աղայանն իր առանձին աշխատություններում²⁶ հատուկ բաժին է հատկացրել բառարանագրությանն ու բառարանագիտությանը, որտեղ համառոտ կերպով անդրադարձել է բառարանների ընդհանուր տեսությանը, տեսակներին և դրանց գիտական ու գործնական նշանակությանը: Նա առանձին բառարանների վրա կանգ է առել նաև իր «Հայ լեզվաբանության պատմություն» երկհատորյա աշխատության մեջ:

Ա. Սուքիասյանը և Ալ. Մարգարյանը իրենց «Ժամանակակից հայոց լեզու» բուհական ձեռնարկներում առանձին բաժին են հատկացրել հայ բառարանագրությանը, որտեղ քննել են բառարանների տեսակները և կազմության եղանակները:

Գ.Ջահուկյանն իր գիտական բազմակողմանի ուղղություններից զատ, զբաղվել է նաև հայ բառարանագրության հարցերով, «Բառարանագրության միջազգային հանրագիտարանում» անգլերենով հրատարակած «Հայ բառարանագրությունը» ծավալուն հոդվածում (Նյու Յորք-Բեռլին, 1991թ.)²⁷ քննել է բառարանագրության տեսության հարցերը, կատարել բառարանների դասակարգում և տվել բառարանագրության շրջաբաժանում՝ ընդգրկելով բոլոր տպագիր բառարանները սկզբից մինչև 1980-ական թվականները: Բառարանագրության հարցեր

է շոշափել նաև իր «Գրաբարի քերականության պատմություն (17-19-րդ դդ.)» աշխատության մեջ:

Բառարանների ու համաբարբառների վերաբերյալ հոդվածներ են գրել նաև Մխիթարյան միաբանության անդամներ Պ.Տեր-Պողոսյանը, Ն.Ակինյանը, ֆրանսիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին, հունգարացի հայագետ Էդմոնդ Շյուտցը և ուրիշներ: Ի դեպ, նրանց հոդվածները հիմնականում գրախոսություններ են այս կամ այն բառարանի կամ համաբարբառի վերաբերյալ, որոնց մասին խոսք կլինի ստորև:

Առանձին բառարանների ու համաբարբառների մասին հոդվածներ են գրել Ա. Ձեյթունյանը, Գ.Թոսունյանը, Վ.Համբարձումյանը, Գ.Բաղդիշյանը և ուրիշներ: Այսպիսով, հայ բառարանագրությունն արժանացել է ոչ միայն հայրենական, այլ նաև օտարերկրյա հայագետների ու լեզվաբանների ուշադրությանը:

Նկատի ունենալով, որ գրաբարի տպագիր բառարանագրությունը (բացառյալ Նոր հայկազյան բառարանը) ուսումնասիրության հատուկ առարկա չի դարձել, սույն աշխատությամբ փորձել ենք լրացնել այդ բացը:

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Գլուխ առաջին ԳՐԱԲԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱԳԻՐ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

17-րդ դարից սկսվում է հայ տպագիր բառարանագրության նախնական փուլը, որը տևում է մինչև 18-րդ դարի վերջերը:

Միջնադարում հայերը, ենթարկվելով օտար բռնակալների (պարսիկներ, արաբներ, թաթարներ, սելջուկներ և այլք) հարձակումներին, արտագաղթում են իրենց հայրենիքից և բնակություն հաստատում զանազան երկրներում: Որպեսզի հայերը կարողանային աշխատել և ապրել այս կամ այն երկրում, անհրաժեշտ էր սովորել տեղացիների լեզուն: Միաժամանակ հայոց լեզուն հետաքրքրում էր նաև տեղացիներին, և նրանցից շատերը ձգտում էին սովորել հայերեն: Այս հանգամանքները խթան են դառնում թարգմանական բառարանագրության զարգացման համար: Այդ նպատակով բառարան են կազմում նախ օտար, և ապա հայ հեղինակները:

Հայերենին առնչվող առաջին տպագիր բառարանները հայերեն-լատիներեն և լատիներեն-հայերեն են, որոնց հիմնական նպատակը կաթոլիկության տարածումն էր հայերի մեջ:

Հայերենին առնչվող առաջին թարգմանական բառարանը կազմել է Միլանի Ամբրոսյան դպրոցի հայերենի մասնագետ Ֆրանչիսկո Ռիվոլան: Նրա բառարանը¹ լույս է տեսել Իտալիայում: Այն վերահրատարակվել է Փարիզում, 1633թ.: Բառարանը 406 էջանոց աշխատանք է, որում հիմնականում ամփոփված են ժողովրդախոսակցական բառերն ու դարձվածքները՝ հիմնականում հավաքված ջուղացի վաճառականներից: Հր. Աճառյանը նշում է, որ այդ բառարանում գրաբարի բառապաշարի հետ տեղ են գտել նաև Վանի, Բաղեշի և այլ տեղերի գավառական ձևեր²:

Բառարանը պարունակում է շուրջ 11 հազար բառ ու բառակապակցություն: Բառարանի կենտ էջերում տրված են հայերեն գլխաբառերը, դիմացը՝ լատիներեն նշանակությունները, իսկ զույգ էջերում հակառակն է. նախ տրված է լատիներեն բացատրությունը, և ապա՝ հայերենը՝ բոլոր դեպքերում պահպանելով հայերենի այբբենական կարգը:

Բառարանն ունի քերականական նշումներ: Ելնելով լատիներենի առանձնահատկությունից՝ գոյականների համար նշված է սեռականը, իսկ

բայերի համար տրված են անցյալ կատարյալի, երբեմն էլ ապառնու ձևերը:

Ռիվոլյան բառերի եզակի սեռականից բացի, երբեմն նշում է նաև հոգնակի ուղղականը, բառերի հնչյունափոխ և անհնչյունափոխ ձևերը, առանձին բառերի հականիշները և այլն:

Բառարանում կան մեծ թվով անձնանուններ ու տեղանուններ:

Բառարանի մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բերենք մի քանի օրինակ:

ազատ	Liber, fui iuris
ազատ որդի	Filius Principis, g. d. Filius liber
ազատագունդ	Principum caterua
ազատել	Liberare, libertate donare
ազատել տալ	Libertatis alicuius effe anchore
ազատութիւն	Liberras
Gentes	ազինք gen. ազանց
Gias	ազնաւոր

Մինչև 17-րդ դարի վերջերը Ռիվոլյայի բառարանն ունեցել է լայն գործածություն:

Ռիվոլյայի բառարանի հրատարակությունից երկուսուկես տասնամյակ անց իտալացի հոգևորական Կղենես Գալանոսը (1610-1666թթ.) կազմում և հրատարակում է հայերենի քերականություն և բառարան: Նրա աշխատությունը լույս է տեսնում 1645թ., շոտում՝ «Քերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ» ընդհանուր խորագրով: Այն բաղկացած է երկու մասից՝ «Գանձ արանեան լեզուի» 202 էջանոց քերականությունից և բառարանից³, որն ունի 54 էջ ծավալ և պարունակում է 1800 բառահոդված:

Չաջորդ թարգմանական հնագույն բառարանը կազմում և հրատարակում է լեհահայ եպիսկոպոս Աստվածատուր Ներսեսովիչը: Նրա բառարանը վերնագրված է՝ «Բառգիրք լատինացւոց եւ հայոց ի վերայ Աստուածաշունչ եւ ժամակարգութեան գրոց հայոց եկեղեցւոյն. շարադրեալ ի Աստվածատուր Ներսեսովիչ եպիսկոպոս Դրանիսպոլիսի»⁴: Դա 596 երկայունակ էջանոց բառարան է և պարունակում է շուրջ 17500 բառահոդված: Այս բառարանում լատիներեն գլխաբառի կողքին տրվում է նրա հայերեն թարգմանությունը: Սա ևս ունի քերականական նշումներ. նշված են գոյականի եզակի սեռականի և բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի թվի առաջին դեմքի վերջավորությունները: Դրանցից բացի, բառարանում քերականական այլ նշումներ չկան: Նշված հատկանիշների մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բերենք մի երկու բառահոդվածի օրինակ:

Abbrevio, uias	համառօտեմ, կարճարօտեմ. եցի:
Limus	հող, դոյ., գետին, տնի. երկիր, անդունդ, շաղախ:

Propter վասն, սակս, յաղագս, փոխանակ:

Ինչպես երևաց բերված օրինակներից, հայերեն թարգմանության ժամանակ հեղինակը շատ հաճախ թվարկում է բառի՝ իրեն հայտնի հունանիշները: Բերենք մեկ օրինակ ևս:

Magis առավելապես, յաւեժ, առաւել ևս, ևս առաւել:

Վերոհիշյալ հայերեն-լատիներեն և լատիներեն-հայերեն առաջին տպագիր բառարանները, թեև չէին բավարարում ժամանակի պահանջները, այնուամենայնիվ զգալիորեն նպաստել են մեր հետագա բառարանագրության զարգացմանը:

Չայ բառարանագրության միջնադարյան շրջանն ավարտվում է «Բառգիրք հայոց»-ով, որով եզրափակվում է ուշ միջնադարյան հայ բառարանագրությունը:

Գլուխ երկրորդ
ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Գրաբարի առաջին տպագիր թարգմանական բառարաններին հաջորդում են գրաբարի բացատրական բառարանները, որոնք ևս հիմնականում տպագրվում են Հայաստանից դուրս՝ Յոննում, Վենետիկում, Կոստանդնուպոլսում, Վիեննայում, Ջնյուռնիայում, Փարիզում և այլուր։ Այդ բախտին է արժանացել նաև մեր առաջին բացատրական բառարանը՝ «Բառգիրք հայոց»-ը, որը կազմվել է մի քանի գրչագիր բառարանների հիման վրա. որոնք «Բառգիրք հայոց»-ին տվել են 6670 բառ¹։

ԲԱՌԳԻՐԷ ՀԱՅՈՑ

«Բառգիրք հայոց»-ը (հետայսու՝ ԲՀ) տպագրվել է Ամստերդամից Իտալիայի Ալիկոռնա քաղաք տեղափոխված Սուրբ Էջմիածին և Սուրբ Սարգիս զորավարի անունը կրող տպարանում։ Բառարանի տիտղոսաթերթում գրված է. «Բառգիրք հայոց. արարեալ ի Սուրբ Էջմիածին Երեմիա Վարդապետ։ Եւ ես Սարգիս Եպիսկոպոսս աշխատասիրեալ, եւ զբառս Աստուածաշունչ գրոցն ընդ նմա միաւորեալ։ Որ եւ ընթարցողացն Աստուածաշունչ գրոց բաւական է լիով. տպագրեացաւ ի հայրապետութեան Տեառն Նահապետի Կաթողիկոսի ամենայնից հայոց։ Ի յԱլիկոռնայ քաղաքի եւ թուականութեանս հայոց ՌճԽԷ. Ժ. եւ ի թվին փրկչին 1698. յունիսի Ժ»։ Այդ աշխատանքը 344 էջանոց, միասյուն, փոքր չափսի գիրք է։ Բառարանի վերջում գետեղված է «Աշխարհացոյց»-ը (էջ 337-343), իսկ վերջին՝ 344 էջում հիշատակարանն է։

Երեք տասնամյակ անց՝ 1728թ., Կ. Պոլսում վերահրատարակվում է «Բառգիրք հայոց»-ը՝ նույն վերտառությամբ, բայց ավելի ծավալուն։ Այս անգամ այն տպագրվում է տեր Կարապետ սրբազան կաթողիկոսի օրոք։ Դա 576 էջանոց միասյուն բառարան է, որի մասին հետազոտողները կրկին իրենց դժգոհությունն են հայտնում։ Այսպես, օրինակ, Հր. Աճառյանը գրում է. «Կայ նաև գրքիս (խոսքը «Բառգիրք հայոց»-ի մասին է - Գ. Թ.) Բ տպագրութիւնը (Պոլիս, 1729)², որ առաջինի հետ տառացի նույնն է, ինչպես հաստատեցի ամբողջ գիրքը ծայրէ ի ծայր համեմատելով (ընդգծումը իրենն է - Գ. Թ.)»։ Նման կարծիքի է նաև Հ. Սմալյանը. «Բառգիրք»-ի երկրորդ տպագրությունը առաջինի գրեթե նույնական վերարտադրությունն է՝

տպագրական նոր սխալներով ու վրիպակներով: Իսկ Ա. Ղազիկյանի բառարանին տրված համառոտ գնահատականը հետևյալն է. «Առաջին տպագրությունը ասկէ աւելի լաւ է»³:

Ինչպէս կարելի է տեսնել բառարանի տիտղոսաթերթերից ու հիշատականներից, բառարանի առաջին հրատարակիչը Սարգիս Եպիսկոպոս Եվդոկացին է, իսկ երկրորդինը՝ տիրացու Մուրադ Ֆրանգուլյանը:

Երկրորդ հրատարակության ժամանակ ուղղված են որոշ բառերի այբբենական դասավորությունը և բառերի բացատրությունը:

«Բառգիրք հայոց» բառարանում գլխաբառերը հիմնականում բացատրված են հոմանիշներով, և շատ հազվադեպ տրված են ընդարձակ բացատրություններ. օրինակ՝

Ազգ – սեռ, կամ ցեղ:

Ազինք – մանր ազգեր, որ չեն անուանիք:

Ազն – ազգ:

Ազդիս – ժուռ, կամ խակ, կամ անհաս:

Ալէլուայ – օրհնեցէք զտէր, կամ գովեցէք զաստուած, և ուրախութեան երգ:

Պատրուակք – Հայկն, արեգակն է, որ ի ժամանակս ամռանն ծածկէ, որպէս ի ժամանակս գարունն զբազում աստղն, զոր գռեհիկք կշիռ ասեն, Հայկն այն է իւր մեծամեծ աստեղօքն մերձակայիւքն:

Վասն – նախդիր, որ զսեռականն պահանջէ. սակս, կամ յաղագս, կամ համար:

Վաստակ – աշխատանք, կամ երկն:

Օպիօն. աֆիօն – է ծուծ կամ հիւք կաթեալ ի խաշխաշէ թլատեցելոյ. թէ ոք առնուցու աւելի քան զչափ, զմահաբեր քուն ածէ:

«Բառգիրք հայոց»-ում այդ նույն ձևով են բացատրված նաև աշխարհագրական անունները, որոնց քանակը հասնում է 187-ի: Օրինակ՝ Աւետեաց երկիր – երուսաղէմ է:

Բաբելոն – բաղդատ է:

Բերիա – հալապ է:

Գալիլեա – յերուսաղեմայ քովն է:

Եգիպտոս – Մըսըր է⁴:

Բացի այս «Աշխարհացոյց»-ից, «Բառգիրք հայոց»-ի երկրորդ հրատարակության վերջում զետեղված են նաև այլ նյութեր: Դրանք են՝

ա) Արարեալ է աշխարհացոյց նորոգ թարգմանչին եւ երկրորդ Լուսաւորչին Վարդանայ վարդապետին պարզ և համառոտ տեսութեամբ (էջ 497-535): Ինչպէս վերնագիրն է ցույց տալիս, Վարդան վարդապետի «Աշխարհացոյց»-ն սկսվում է տեսական ուսումնասիրությամբ, ուր խոսվում է սուրբ Երրորդության, մոլորակների, նրանց շարժման, երկրի կառուցվածքի մասին, և ապա ավելի ընդարձակ ձևով բացատրվում են Հայաստանի աշխարհագրական անունները, վանքերը և այլն: Երեմիա

Մեղրեցու և Վարդան վարդապետի աշխարհացույցների միջև եղած տարբերությունները ցույց տալու համար զուգադրաբար դրանցից բերենք մեկ բառահոդվածի օրինակ:

Երեմիա Մեղրեցի	Վարդան վարդապետ
Կարնոյ քաղաք.	Կարնոյ քաղաքն արգրում է որ կոչի
արգրում է (էջ 496):	Թեօդոս պօլիս զոր պարսպեաց փոքր
	թագաւորն Թեօդոս. և էին վերակացուք
	գործոյն մովսես քերթողն և դաւիթ ան-
	յաղթն (էջ 513):

բ) Բաց ի վերոյ գրելոց Բառք ոմանք հաւաքեալք ի գրոց ըստ այբու-բենից (էջ 536-564), որտեղ տրված է 418 բառ: Այստեղ ևս բառերի բացատրությունը տրված է հոմանիշների թվարկմամբ. օրինակ՝

Ագի. պոչ, դմակ, ձեթ, տուտն:

Ադինասարաս. արքունի պաղատ, ապարանք, տաճար մեծաշէն, խոյակապ:

գ) Բառք խոտոց, ծաղկանց և բուսոց ոմանց (էջ 565-572), որտեղ բացատրված է 148 բուսանուն: Օրինակ՝

Ագրակէգ. խոտատանծ:

Ագրիտիս. սեգ:

դ) Բառք Գալիանոսի բժշկապետին (էջ 573-575), ուր տրված է 86 բառ: Օրինակ՝

Աւելուկն. լապատայ: Անաղած ծարուր. որ է թութիայն:

ե) Յիշատակարան բառարանիս (էջ 576), որտեղ մեծարում է Մուրադ Ֆրանգուլյանին, ում միջոցներով իրականացել է բառարանի երկրորդ հրատարակությունը:

Ինչպես վերևում նշվեց, «Բառագիրք հայոց»-ն ունի մեծ երրորդ խմբագրությունը, որը իրականացրել է Զ. Ամալյանը, 1975թ.: Բառարանի քննական բնագիրը կազմելու համար մա հիմք է ընդունել Երեմիա Մեղրեցու տպագիր բառարանը և ապա դրա հետ բառ առ բառ համեմատել քառասունմեկ ձեռագիր: Այդ ձեռագրերից բառարանի համար մա հիմնօրինակ է ընդունել Ս. Մաշտոցի անվան մատենադարանի թիվ 1495 և բառարանի նույն խմբագրությամբ պատկանող թիվ 3199 և 6568 ձեռագրերը:

Արդեն նշվեց, որ «Բառագիրք հայոց»-ը մեզ է հասել անստույգ շատ բառերով, աղավաղումներով, գրչագրական և տպագրական բազմաթիվ սխալներով, որոնց մի մասը ուղղել է Զ. Ամալյանը: Նա ինչ-որ չափով ուղղել է բառերն ու բառահոդվածները, բայց բառացանկի դասավորությամբ գրեթե ձեռք չի տվել, որովհետև «Բառաշարքում»,- գրում է Զ. Ամալյանը,--փոփոխություններ կատարելը, այսինքն՝ բառերը այբբենական լիարժեք կարգով դասավորելը, կլինեի ոչ թե բնագրի վերականգնում կամ բարելավում, այլ խմբագրում, կստացվեր մի նոր բնա-

գիր: Իսկ հին բառարանի վերակառուցումը այլ բան է և բոլորովին դուրս է մեր նպատակից: Ասենք, սակայն, որ արդի գիտության պահանջների տեսակետից դարերի ընթացքում բազմիցս փոփոխված ու խմբագրված հին բառարանը նորից խմբագրելը, թերևս, կարևոր նշանակություն էլ չէր ունենա, մանավանդ որ այդ բառարանի քննական բնագիրը ստեղծվում է ոչ թե լայն, մասսայական օգտագործման, այլ սոսկ գիտական, բանասիրական նպատակներով⁵: Դժվար է ասել, թե նրա սույն մոտեցումը որքանով է ճիշտ, բայց կարծում ենք, որ բառարանի այբբենական կարգի վերականգնումն էլ ավելի կբարձրացներ բառարանի գիտական որակը և կհեշտացներ բառարանից օգտվելու գործը, եթե նկատի ունենանք, որ բառարանում գրեթե չկա որևէ էջ, որում չլինի այբբենական կարգի խախտում: Այնուամենայնիվ, բառարանի վերականգնումով հնարավոր է դարձել կազմել դրա համեմատական բնագիրը, որի համար Զ. Ամալյանը կատարել է հետևյալ աշխատանքները՝

ա) Բառարանի տարբեր ձեռագրերում եղած բնագրերը համեմատելով միմյանց և բառարանի տպագիր օրինակի հետ՝ ուղղել է բառարանում տեղ գտած բազմաթիվ աղավաղումներն ու սխալները: Օրինակ՝ բառարանի տպագիր օրինակի «Ցախխտժան. ծաղեր մար, կամ մատն եղևին» աղավաղված բառահոդվածը խմբագրել է ընդունելի և ճիշտ ձևով. այսպես՝ «Ցախ - է ծառն մար, կամ մարն, կամ եղևին»:

բ) Վերականգնել է մի շարք բառերի հավանական ճիշտ գլխաբառերը: Օրինակ՝ «Մմնել. կակղել» բառահոդվածի *մմնել* գլխաբառը, որ նույնությամբ տեղ է գտել նաև Զր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում»⁶, Զ. Ամալյանի կարծիքով թիվ 8198 ձեռագրում (14-րդ դ.) գործածված *մոմնել* բայն է, որն էլ առաջացել է *մոմ* արմատից: Նրա այդ տեսակետի ճշգրտությունը հաստատվում է նաև Գ. Փեշտմալճյանի «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանով, ուր կա «Մըմնել-կակղել իբրև զմոմ» բառահոդվածը⁷:

գ) Ձեռագրերի օգնությամբ պարզել է շատ բառերի իմաստները. օրինակ՝ «Ձնծիթ. ծնգրիթ» բառերը Աճառյանը համարում է «անծանոթ բառեր»⁸, իսկ Զ. Ամալյանը առանձին ձեռագրերի միջոցով ցույց է տալիս, որ դրանք *ծղրիթ* բառի հոմանիշներն են⁹:

դ) Վերականգնումների ժամանակ տարբեր ձեռագրերից ավելացրել է բառերի նոր հոմանիշներ, որոնք չկան «Բառգիրք»-ի տպագիր օրինակում: Օրինակ՝ *հեցիկ* գլխաբառը շատ ձեռագրերում մեկնված է «հեզիկ, հեղիկ» ձևերով, բայց կան ձեռագրեր էլ, որոնցում նշված են «հեզիկ, հանդարտ» իմաստները, ուրեմն ճիշտը «Հեցիկ-հեզիկ, հանդարտ» մեկնությունն է¹⁰:

ե) Երբեմն հանված են գլխաբառին ոչ հոմանիշ բառերը, որոնք թյուրիմացաբար են սպրդել բառահոդվածների մեջ: Օրինակ՝ «Բառ-

գիրք»-ի ձեռագրերում կա «Մոխոսի. մոխիր, կամ շօշափումն» բառահոդվածը, որտեղ *մոխիր* բառը, ըստ Ամալյանի, թյուրիմացաբար է անցել նախորդ՝ «Մոխոց-մոխիր» բառահոդվածից¹¹:

զ) Պարզաբանել է անստույգ և չվկայված շուրջ 100 բառի ծագումը: Նա գրում է. «Արմատական բառարանի միայն «Բառգիրք»-ով վկայվող 1158 բառից ավելի քան 200-ը ուղղումների կամ առնվազն բառաձևերի ու իմաստների ճշգրտմանը նպաստող սրբագրումների կարիք ունի»¹²:

է) Նկատի ունենալով, որ բառարանի ձեռագրերը ուղղագրական տեսակետից տարածնույթ են, և դա իր հերթին պայմանավորված է տվյալ ժամանակաշրջանում հայ մատենագրության մեջ միասնական ուղղագրության բացակայությամբ, Յ. Ամալյանը բառարանի քննական բնագիրը պատրաստելիս գլխաբառերի նկատմամբ ցուցաբերել է զգույշ մոտեցում, իսկ բառահոդվածների նկատմամբ ավելի ազատ է վարվել:

Շատ օգտակար են նաև Յ. Ամալյանի՝ բառարանին կցած ավելի քան 2500 ծանոթագրությունները:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «Բառգիրք հայոց»-ի տպագրությունից արդեն անցել էր շուրջ երկուսուկես դար, և այդ բառարանից մնացել են մատենագիտական հազվագյուտ օրինակներ՝ մեծապես արժեքավորվում է Յ. Ամալյանի խմբագրած ու հրատարակած «Բառգիրք հայոց»-ի (Երևան, 1975) ոչ միայն գիտագործնական, այլ նաև պատմական նշանակությունը:

«Բառգիրք հայոց»-ը սկզբից մինչև մեր օրերը օգտագործվել է մեր բառարանագիրների՝ Մ. Սեբաստացու, Մ. Ջախջախյանի, Գ. Փեշումալճյանի, Ն. Բյուզանդացու, Հ. Աճառյանի և այլոց կողմից՝ իրենց բառարանները կազմելիս: Բացի դրանից, մեր առաջին բացատրական բառարանը հայագետներն օգտագործում են հնագույն բնագրերում հանդիպող հազվագյուտ բառերը բացատրելու համար:

Խմբագրությունից խմբագրություն փոխվել ու աճել է բառարանի բառացանկը, այսպես՝ առաջին հրատարակությունն ուներ 8130, երկրորդը՝ 8650, իսկ երրորդը՝ 8832 բառ:

Բառարանում կան բազմաթիվ բառեր, որոնք կազմված են հունաբան դպրոցի հեղինակների ստեղծած նախամասնիկներով, ինչպես, օրինակ՝ *ապերասան, առընկալեալ, արտամերժեալ, բակառեալ, բաղադրել, բարօրութիւն, բացադրել, դերանուն, դերարկել, ենթակայութիւն, ընդդիմահար, ըստզտանել, թափառ, թերիակայ, իներեուքիւն, հակագուպար, համապատիւ, մականուն, մատակարար, յարանուն, նախամեծար, ներեութիւն, շաղադրել, շարայարութիւն, պատառեալ, պարագրութիւն, ջոկադրել, ստորոգել, վաղագաղափար, վերադասել, տարորոշել, փաղանուն, փարագրող, քողասուզեալ* և այլն:

ԲՀ-ի բառերի ստուգաբանությանն ու բացատրությանը անդրադարձել են շատ լեզվաբաններ: Գ. Ջահուկյանն իր բառաքննական երկու

հողվածում¹³ քննում է 44 բառ, որոնցից մեկ տասնյակը վերցված է ԲՀ-ից: Նա պարզում է որոշ բառերի ծագումը, ճշգրտում առաջարկված առանձին ստուգաբանություններ և անում բառաքննական այլևայլ դիտողություններ: Այդ բառերից են՝ *Ազեկա* «արեգակն» (ԲՀ), *Բազեկայ* «արեգակն» (Ջահուկյան), *Ընջուղ* «արջառ» (ԲՀ), *Ընջուղ* «երինջ, հորթ» (Ջահուկյան): *Հեծան* բառի «գերան, հաստ բիր» իմաստների վրա նա ավելացնում է «ծառի բուն, առաստաղի գերան» իմաստները: ՆՀԲ-ն հեծանել բայը համարում է *հեծան*-ի ածանցյալ ձևը: Ըստ Ջահուկյանի՝ *հեծանել* բայը ծագել է հնդ.-եվր. *Sed* «նստել» արմատից, որից առաջացել են *նստիմ*, *ետող* (*տեղի*), *ոստ* բառերը: *Ոստ* բառի ստուգաբանական իմաստն է «ծառաբնին նստած»: Հետևաբար *հեծան* նշանակում է «նստատեղ, հիմք», լայն իմաստով՝ «ծառաբուն, որին նստած են ճյուղերը», և «գերան, որին նստած է առաստաղը»¹⁴:

Լ. Հովհաննիսյանն իր մի հոդվածում¹⁵ տվել է ԲՀ-ում տեղ գտած 25 բառերի ստուգաբանությունը, բառեր, որոնց մի մասը դեռևս գործածվել է 5-6-րդ դարերի գրաբար ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրության մեջ, ինչպես, օրինակ՝ *ակադիմական* «հակառակող» (Դ. Անհաղթ), *գոմոգի* «մեզ» (Եղիշե), *շիղշայք* «այսք» (Եփրեմ Ասորի, Եվսեբիոս Եմեսացի), *ստնանաւորք* «վարձաւորք» (Եվսեբիոս Եմեսացի), *վարազ* «մատն ունող» (Փ. Բուզանդ) և այլն: Ուշագրավ են հոդվածագրի առաջարկած ստուգաբանությունները, օրինակ՝ *այենակ* «օրինակ», *աւիժ* «հոսումն», *գրուակ* «գրույց», *մանի* «խօսող», *նամեճական* «նախարար կամ իշխան», *վաշին* «խօսակից» և այլն:

Լ. Հովհաննիսյանը որոշ բառերի հնչյունային կամ իմաստային տարբերակներ է գտնում նաև առանձին՝ հիմնականում Ղարաբաղի բարբառում: Օրինակ՝ *աղու* բառը գրաբարյան «համեղ, անուշ, քաղցր» իմաստներին հակառակ իմաստով («թույն») է գործածվում Ղարաբաղի բարբառում: Ասենք, որ այդ բառը նույն իմաստով գործածվում է նաև մեր՝ Կարնո բարբառում¹⁶: *Բրաշակ* «ղարավանդ» իմաստով բառը, ըստ հոդվածագրի արդի մի քանի բարբառներում գործածվում է նաև «ավերակ, քանդված» իմաստով: Ի դեպ, այս վերջին իմաստով, բայց *բրիշակ* ձևով գործառում է նաև Կարնո բարբառում: *Գէաթ* «ժամանակ» իմաստով բառը, ըստ հոդվածագրի՝ բարբառներում տարածված է *ղաթ* «արանք, հատված» իմաստով ձևով: Ավելացնենք, որ Կարնո բարբառում ևս գործածվում է *ղաթ* «շերտ, ծալք» իմաստով տարբերակը: *Սխ* «խիստ կամ իոծ» իմաստով բառը Կարնո բարբառում գործածվում է «խիտ, սերտ» իմաստներով: *Փսոր* «վտաւառ կամ աղբ», Կարնո բարբառում՝ «աղբ, կեղտ» և այլն:

Հայ բառարանագրությունն աստիճանաբար կատարելագործվում է թե՛ բառարանի կազմության սկզբունքների, թե՛ բառապաշարի ընդգրկման, թե՛ քերականական նշումների տեսակետից: Այս առումով շատ մեծ է Մխիթարյան միաբանության դերը հայ բառարանագրության զարգացման գործում: Մխիթար Սեբաստացու հիմնադրած միաբանությունն իր առաջ նպատակ էր դրել ծավալել հոգևոր, ուսումնակրթական, գիտական, հրատարակչական և մշակութային գործունեություն: Ի պատիվ Մխիթարյան միաբանության գործիչների՝ պետք է նշել, որ նրանք հաջողությամբ կատարեցին իրենց առաջ դրված նպատակները:

Մխիթար Սեբաստացին գրում է կրոնական, մեկնողական, գիտական աշխատանքներ, կազմում բառարաններ: Դրանցից հատուկ ուշադրության են արժանի նրա քերականությունները և բառարանը: Նրա «Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց» (Վենետիկ, 1727) աշխատությունը «... գրական լեզվի արևմտահայ տարբերակի առաջին քերականությունն է և Շրյոդերի աշխատությունից»¹⁷ հետո աշխարհաբարի նկարագրության երկրորդ կարևոր փորձը»¹⁸:

Աշխարհաբարի քերականության հրատարակությունից երեք տարի անց Սեբաստացին հրատարակում է գրաբարի քերականությունը՝ «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի Հայկազան (2-րդ հրատարակության մեջ ուղղված «Հայկազեան» սեռի)» (Վենետիկ, 1730): Այդ քերականության առաջաբանում նա գրում է, որ հայերենում կատարյալ քերականությունների ու բառարանների բացակայությունն է իրեն դրդել կազմելու այդ քերականությունը:

Ս. Սեբաստացին դեռևս իր քերականությունների մեջ կատարել էր բառարանական աշխատանք. այսպես՝ աշխարհաբարի քերականության 91-149 էջերը հատկացրել է «Բառագիրք, որ հետևի դրան քերականութեան» հայ-թուրքերեն բառարանին, իսկ գրաբարի քերականության վերջին «Յաղագս յարմարագրութեան» բաժինը նվիրված է հայերենի ուղղագրությանը, մասամբ նաև ուղղախոսությանը: Նա *յարմարագրութիւն* բառն օգտագործում է ուղղագրություն տերմինի իմաստով: Դա հատկապես երևում է այդ հասկացությանը տրված նրա սահմանումից, այսպես՝ «Յարմարագրութիւն է, որով գրեմք զբառն սովորական՝ իսկականաւ տառիւ»¹⁹:

Որքան էլ մեծ լինի Մխիթար Սեբաստացու քերականությունների դերն ու նշանակությունը, այնուամենայնիվ հայ մշակույթի պատմության մեջ նա իր արժանավոր տեղն է գրավում «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատորանի բառարանով, որի մասին մանրամասնորեն կխոսվի ստորև: Այդ բառարանն էր, որ հիմք հանդիսացավ «Նոր բառ-

գիրք հայկազեան լեզուի» երկհատորանի բառարանի համար²⁰: ՀՀԲ-ի մասին բարձր կարծիք է հայտնում Ռ. Ս. Ղազարյանը: «Սույն բառարանը,- գրում է Ռ. Ղազարյանը,- հեղինակի գիտական ժառանգության գլուխգործոցն է, հայ բառարանագրության լավագույն գործերից մեկը»²¹:

18-րդ դարի կեսերից նոր վերելք է ապրում հայ բառարանագրությունը, հանդես են գալիս բացատրական ու թարգմանական բառարաններ, որոնք բառապաշարի ընդգրկմամբ ու բառարանի կազմության սկզբունքներով միանգամայն նոր փուլ են մշում հայ բառարանագրության պատմության մեջ:

Հայտնի է, որ 17-րդ դարում ձևավորվում է լատինաբան հայերենը: Հաջորդ դարից սկսած հայ շատ մտավորականներ աշխատում են հայերենը մաքրել լատինաբանությունից: Այդ գործում առաջին հերթին մեծ դեր է խաղում Մխիթար Սեբաստացին, որն ամեն կերպ աշխատում էր վերականգնել մեսրոպյան հայերենը: Այդ նպատակն իրագործելու համար Մ. Սեբաստացին գրում է գրաբարի և աշխարհաբարի քերականություններ, բայց տեսնելով, որ միայն քերականությունների միջոցով հնարավոր չէ իրագործել իր նպատակը, կազմում է հայերենի առաջին ընդարձակ, բնագրային «գրեթե լիակատար բառգիրքը»²², որը լույս է տեսնում երկու հատորով²³:

ՀՀԲ-ի առաջին հատորը պարունակում է շուրջ 30 հազար բառահոդված և բաղկացած է հետևյալ մասերից՝

- ա) Բան առ ընթերցողս յաղագս առաջիկայ յառաջաբանութեանս (էջ 3).
- բ) Բան առ ընթերցողս յաղագս առաջիկայ բառարանիս (էջ 4-19).
- գ) Ցուցակ իրաց ինչ, զոր արժան է գիտել այնմ, որ ի կիր արկան է գրառգիրքս զայս (էջ 20-21).
- դ) Յորդորակ առ բարուք գործածութիւն բառգրքի (էջ 22).
- ե) Բառգիրք հայկազեան լեզուի համառօտ բացատրութեամբ (էջ 1-1251)²⁴:

Բառարանի առաջին հատորի տիտղոսաթերթում մշված է նաև երկրորդ հատորի մասին, այսպես՝ «Իսկ յերկրորդում հատորի որ հանդերձեալ է տպագրիլ, հաւաքեալ կան բազմութիւնք մնացորդաց բառից. նաև բառգիրք արարեալ ի գրաբառէ յաշխարհաբառն, և յաշխարհաբառէ ի գրաբառն: Այլև բառարան յատուկ անուանց: Արարեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացւոյ՝ արբայ հայր կոչեցելոյ՝ աշխատակցութեամբ աշակերտաց իւրոց: Եւ յոգնաջան երկասիրութեամբ տպագրեալ ի նոյնոյ ի փառս ամենամիակչին. և ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ: Ի հայրապետութեան տեառն Ղազարու հայոց կաթողիկոսի: Յամի փրկութեան մերոյ. 1749: Մայիսի 19: Իսկ ի թուականութեանս հայոց. ՌՇՂԸ: Ի Վենետիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօռթօլի: Հրամանաւ մեծաւորաց»:

Բառարանի առաջին հատորի կազմման ժամանակ Մխիթար Աբբայի հիմնական գործակիցը եղել է Յ. Մկրտիչ Անանյան Կոստանդնուպոլսեցին, իսկ այլոց կարծիքով՝ Յ. Սիմոն վարդապետ Տայիսիմոնյանը: Աստղաբաշխական տերմինների բացատրության ժամանակ նրան օգնել է Յ. Ջաքարիա վարդապետ Ակներցին²⁵:

Բառարանի առաջին հատորի հրատարակությունից քսան տարի անց լույս է տեսնում բառարանի երկրորդ հատորը, որը չորս տարբեր բառարանների յուրահատուկ մի հավաքածու է: Երկրորդ հատորը հրատարակվել է Մխիթար Աբբայի աշակերտներ Յ. Սիմոն վարդապետ Տայիսիմոնյանի (նա եղել է հիմնական աշխատակիցը), Յ. Մկրտիչ վարդապետ Անանյան Կոստանդնուպոլսեցու, Յ. Ջաքարիա վարդապետ Ակներցու, Յ. Իգնատիոս վարդապետ Խաչատուրյանի աշխատակցությամբ:

Բառարանի երկրորդ հատորը բաղկացած է հետևյալ մասերից՝

1. Մնացորդը գրաբառ բառից հայկազեան լեզուի համառօտ մեկնությամբ (էջ 1-263), որտեղ հիմնականում տեղ են գտել բառարանի առաջին հատորի հրատարակությունից հետո ստեղծված բարդ բառերը: Այդ մասը պարունակում է մոտավորապես 5000 բառահոդված:

2. ա) «Բառարան յատուկ անուանց Աստուածաշունչ գրոց հին և նոր կտակարանաց» (էջ 1-232), որը պարունակում է 5000 անուն: Այս մասի հեղինակն է Ջաքարիա Ալեքսանյանը:

բ) «Բառարան յատուկ անուանց որք գտանին յայլ եւ այլ գիրս արտաքոյ Աստուածաշունչ գրոց» (էջ 233-371), որը պարունակում է 2300 բառահոդված: Կազմողն է Իգնատիոս Խաչատուրյանը:

3. «Բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն, ուր մեկնին բառք Յայկազեան լեզվի սոսկ աշխարհաբառ կամ տանջական բառիք» (էջ 1-416), որտեղ տեղ են գտել առաջին հատորից դուրս մնացած բառերը և առաջինում եղած այն բառերը, որոնք ձեռք են բերել նոր իմաստներ: Դրանց ընդհանուր քանակը 35 հազար բառ է: Բառարանի այդ մասը կազմել են Սիմոն Աստվածատրյանը, Իգնատիոս Խաչատուրյանը և Ջաքարիա Ալեքսանյանը:

4. «Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառն նոյնանշան բառից յարդրությամբ» (էջ 1-700), որտեղ ավելի քան 45 հազար գլխաբառեր ոչ միայն աշխարհաբարից գրաբարի են վերածված, այլ նաև բերված են դրանց հոմանիշները, ինչպես նաև բարբառային և թուրքերեն համարժեքները: Բառարանի այդ մասը վերանշակել են Մխիթար Աբբայի ավագ աշակերտներ Մկրտիչ Անանյանը և Ստեփան Ասլիկյանը:

Մխիթար Սեբաստացին իր աշակերտների հետ միասին նախ կազմել է բառարանի ընդարձակ քարտարանը՝ յուրաքանչյուր գլխաբառի համար հավաքելով 20-30 բնագրային օրինակ, և ապա կազմել է բառարանը՝ վկայությունների համար ընտրելով 1-2 բնորոշ օրինակ, որոնք

հիմնականում Աստվածաշնչից են: Մխիթար Աբբան բառարանի վրա աշխատել է շուրջ 20 տարի (1727-1745 թթ.): Նրան օգնել են իր աշակերտները, հատկապես Դ. Սիմոն Աստվածատրյանը և Դ. Մկրտիչ Անանյանը: Վերջինս նաև ստուգել ու ճշտել է բառերի իմաստներն ու առումները: Բառարանի առաջին հատորի հրատարակության ընթացքում Մխիթար Սեբաստացին հիվանդանում է և մահանում 1749 թվի ապրիլի 27-ին, իսկ բառարանի հրատարակությունն ավարտվում է 1749 թվի մայիսի 19-ին, այսինքն՝ նա կարողանում է տեսնել միայն բառարանի ազդանմուշային օրինակները: Հիվանդ ժամանակ Սեբաստացին իր մոտ է կանչում իր աշակերտներին և պատվիրում առաջաբան գրել բառարանի համար. «...կոչեաց զծեռնասուն աշակերտս իւր, և պատուիրեաց նոցա ի դիմաց իւրոյ յօրինել զյառաջաբանութիւն զործոյս, տուեալ նոցա յառաջագոյն զհիւթն զառ յինքենէ ընդ ժամանակս ժամանակս հաւաքեալ: Եւ նոքա այն ինչ զպատուէր հրամանին ըստ նորին կամաց ի գլուխ հանին»²⁶:

Մխիթար Աբբան բառարան կազմելը համարում է շատ մեծ ու տանջալից աշխատանք. «...մանաւանդ մեզ, որք յանձն առաք զգործ մեծ ու տաժանելի. վասն զի թէ զինչ է կազմել զբառգիրք, ոչ որ գիտէ, բայց միայն նա, որ յօրինեալ իցէ երբեք զնոյն: Եւ այլ եւս քան զեւս ծանրանայ մարդոյ, եթէ ոչ ունիցի առընթեր զբառարանս ինչ»²⁷:

Առաջաբանում նաև նշվում է, որ չնայած արդեն հրատարակված էր լատիներեն-հայերեն բառարանը²⁸, բայց «...ո՞նք արտադրութեան նորա մեզ անյաջող. վասն որոյ և ոչ եղաք հետամուտ ունիլ զնա. և ոչ իսկ տեսաք զնոյն»²⁹: Իսկ դրանից առաջ լույս տեսած Երեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք հայոց»-ի մասին էլ գրում է, որ այն իրեն ամենևին չէր կարող օգնել, որովհետև «...փոքր բառագիրքն հայկական գրեալ է միաբառ մեկնութեամբ ... և ի բազում տեղիս մեկնող բառքն առաւել խրթին են, քան զմեկնելիս»: Այդ նույն ժամանակ լեհական Կամենից քաղաքում Ստեփանոս Ռոշբան (Ստեփանոս Լեհացին, 1670-1739թթ.) կազմում է «Հայ-լատիներեն և լատիներեն-հայերեն» բառարանը, որն ինքն անվանում է «Գանձ հայոց լեզուի»: Դժբախտաբար այն մինչև օրս անտիպ է: Դրա ծեռագիրը գտնվում է Վիեննայի մխիթարյանների մատենադարանում, 6 համարի տակ³⁰: Ուրեմն՝ Մխիթար Սեբաստացին զրկված էր նաև այդ բառարանից օգտվելու հնարավորությունից: Այդուհանդերձ, այդ բոլոր խոչընդոտները չեն խանգարում, որ Մխիթար Սեբաստացին կազմի ժամանակի առումով հայ բառարանագրության լավագույն բացատրական բառարանը:

Բառարանի առաջին հատորի՝ «Բան առ ընթերցողս յաղագս առաջիկայ բառարանիս» (էջ 4-19) խորագրով առաջաբանում մանրամասնորեն խոսվում է բառարանի ստեղծման հանգամանքների, աղբյուրների, կիրառության, ինչպես նաև հայոց լեզվի հարստության ու ճոխութեան:

յան մասին: Բառարան կազմելու հանգամանքը նա համարում է հայերին կամ միայն գրող լեզվին փափագողներին օգնելը: Դրա համար նա բառերը մեկնում է ոչ թե միայն մեկ բառով, այլ «Դարձեալ զբառս մատենիս ախորժեցաք առաւել բազում բառիւք մեկնել, քան միաձայն բառիւ»³¹: Այստեղ նրա նպատակը շատ հստակ և որոշակի է, այն է՝ այդ հոմանիշներից մեկը իմանալով՝ ընթերցողը կարող է հասկանալ տվյալ բառի իմաստը, ճանաչել տվյալ գլխաբառը:

Սեբաստացին բառարանում տեղադրել է նաև շատ պարզ ու բոլորի կողմից հասկանալի բառեր, օրինակ՝ *հաց, ջուր, մարդ* և այլն, բայց տվյալ դեպքում նա բացատրել է ոչ թե միայն տվյալ բառերի սովորական իմաստները, այլ ներկայացրել է դրանց երկրորդական նշանակություններն ու կիրառությունները ևս:

Բառերի իմաստներն ու կիրառությունները ճշգրտորեն հասկանալու համար շատ հաճախ բերվում են բնագրային օրինակներ: Բացի այդ, բառերի լիարժեք մեկնությունը տալու համար նա մեջբերում է դրանց հունական և լատինական բնագրերը, որոնցից թարգմանվել են դրանք, նշում նաև դրանց բարբառային նշանակությունները: Նա նման ձևով է վարվել հատկապես «...ի մեկնութիւնս անուանց, չափուց, ականց, դրամոց, տնկոց, անասնոց, հաւուց և այլոց նմանեաց»³²:

Մխիթար Սեբաստացին անդրադառնում է նաև լեզուների ցեղակցության հարցին: Ըստ նրա՝ տարբեր լեզուներում կան բառեր, որոնք ծագում են նույն արմատից. օրինակ՝ «...գլոյսն լատինք կոչեն լուքս, գլուն՝ դու, զնաւն՝ նաւիս և այլն», ինչպես նաև կան «նոյնաձայն բառեր», օրինակ՝ հայերեն աղաղակ, հունարեն՝ ալալակ և այլն: Բառարանագիրը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ կան բառեր էլ, որոնք ազգերը վերցնում են իրարից. օրինակ՝ մենք եբրայերենից վերցրել ենք *գեհեն, մաւթ, շաբաթ, սատանայ* և այլն, իսկ քաղդեացիներն ու ասորիները մեզանից վերցրել են *կոկորդ, կորիւն, դար, ամգամ, լալ, լակել, սրահ* և այլ բառեր:

Մխիթար Աբբան բառարանի համար աղբյուր է համարում գրաբարի մատենագրությունը, բայց «...գլուխ ամենայնի սոցա է Աստուածաշունչն... որ է ովկիանոս գերապանծ բառից»³⁴: Հարկ ենք համարում նշելու, որ բառարանագրության առաջին փուլում գրեթե քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների բառարանագրության հիմնական ատաղձը Աստվածաշնչի և կրոնական այլ երկերի բառերն ու դրանց բացատրություններն են³⁵:

Սեբաստացին կանգ է առնում նաև անեզական և անհոգական բառերի վրա՝ նշելով, որ ծիծաղելի կլիներ ասել «Նստելի ի կառին իւրում, կամ ծանօթ տալ և այլն»³⁶:

Նա խոսում է նաև լրացում-լրացյալ կապակցությունների (ինքն ասում է՝ հոլովման), ածանցման (*համ, հոմ, շար, յար, բաղ, փաղ, վեր,*

անդր, մեր, արտ) և այլ նախածանցների, անկանոն խոնարհումների, պակասավոր բայերի և քերականական այլ իրողությունների մասին:

Մխիթար Սեբաստացին թվում է նաև մեր լեզվի հիմնական առանձնահատկությունները՝ հնությունը, ճոխությունը, բառերի բազմաբարդության և ածանցման հարստությունն ու պերճությունը (օրինակ՝ գիւղաքաղաք կամ քաղաքագիւղ), բառերի բարեհնչյունությունը, լեզվի ուսուցման հեշտությունը, հոլովման ու խոնարհման կանոնավորությունը և այլն³⁷:

Բառարանում գլխաբառերը տրված են ոչ թե բնային եղանակով (օրինակ՝ Սուրբ- Սրբաբեհեզ, Սրբափայլ և այլն), այլ այբբենական կարգով յուրաքանչյուր բառ տրված է իր տեղում: Այս սկզբունքն ունի այն առավելությունը, որ բառարանից օգտվողը հեշտությամբ կարող է գտնել իրեն անհրաժեշտ բառը: Ըստ երևույթին, այս սկզբունքը եվրոպական բառարանագրության ազդեցության արդյունք է:

Անունների սեռական հոլովածը շատ հազվադեպ է տրված որպես առանձին գլխաբառ՝ իհարկե ամեն դեպքում հղելով ուղղականին: Օրինակ՝ *Դրզան*, տես *Դուրզն*, *Խռան*, տես *Խուռն* և այլն:

Հոմանիշ բառերը տրված են որպես առանձին գլխաբառեր՝ մեկը մյուսից չնախընտրելով, «...քանզի ոչ թե լեզուն մեզ, այլ մեք լեզուին պարտինք զհետ երթալ»³⁸:

Գլխաբառից հետո բառերի քերականական կարգերը նշելիս նախ տրվում են հոլովվող բառերի ընտիր ձևերը, և ապա՝ հետագա դարերում հանդես եկող այլ հոլովումները. օրինակ՝ *Լեզու*- *լեզուի*, *ալ*, *աց*, *օք*, և *ապա*՝ *լեզույ*, *ով*, *ոց*, *ովք*. *կամ*՝ *մեղր-մեղու*, և *ապա*՝ *մեղեր*. *կամ*՝ *թանձր-թանձու*, և *ապա*՝ *թանձեր* և այլն:

Հին հայկազյան բառարանը մեր առաջին կանոնակարգող բառարանն է, որը գրեթե ամբողջությամբ ընդգրկում է գրաբարի բառապաշարը: Բառարանի կիրառական նշանակությունը արժեքավորվում է նաև նրանով, որ այն կազմված է տվյալ ժամանակի համար ընդունված ուղղագրությամբ, այսինքն՝ այն միաժամանակ նաև ուղղագրական բառարան է. օրինակ՝ *միարդ*, *նշդեհ*, *շաղաքորդ*, *ոպոպ* սխալ ձևերի համեմատ ճիշտ ու ընտիր ձևեր են համարվել *մեարդ*, *մժդեհ*, *շողոքորթ*, *յոպոպ* ձևերը: Այդ մասին բառարանում կարդում ենք. «...առ այսու բառարանաւ եղև ընդհանրական և մանրակրկիտ քննութիւն բառից. և ոչ ինչ ստուգագոյն և սեպիականագոյն էր լեզուի մերում եկն ի յայտ. և մեք ըստ այդմ գրեցաք»³⁹:

Մխիթար Սեբաստացին իր բազմամյա աշխատանքի պտուղը որպես սիրո նշան խոնարհամիտ սրտով նվիրում է իր ժողովրդին, քանզի «...ծառայելս իմ քեզ՝ պարծանք են ինձ»⁴⁰:

Բառարանը երկայունակ է. առաջին հատորը 1251 էջ է և պարունակում է շուրջ 30 հազար բառահոդված:

Բառարանից օգտվողների գործը հեշտացնելու համար բացատրված են բառարանում հանդես եկող համառոտագրություններն ու բառակրճատումները:

Բառահոդվածներն ունեն հետևյալ կառուցվածքը. գլխաբառից հետո տրվում են բառի քերականական կարգերը՝ հոլովման և խոնարհման ձևերը, բառիմաստի բացատրությունը, բարբառային («ռամկօրէն»), երբեմն նաև թուրքերեն (հայատառ նոտրգրով) ձևերը, երբեմն էլ նշվում են աղբյուրները⁴¹: Առանց բնագրային որևէ փոփոխության բերենք մեկ օրինակ:

Աշխարհ. ի. աւ. աց. օք:// Բոլոր մարմնաւոր կերտուածն, զոր պարունակէ առաջին երկինքն՝ ասի աշխարհ: Մերթ ևս բառս աշխարհ նշանակէ զենթալուսնական կերտուածն, այսինքն զգունտն հողոյ հանդերձ այլովք տարերբք: Մերթ ևս նշանակէ զմարդիկս աշխարհի. ըստ որում ասի՝ *Յօհ. 1.10.* աշխարհ զնա ոչ ծանեաւ: Մերթ ևս նշանակէ զաշխարհասէրս. ըստ որում ասի՝ աշխարհ ամենայն ի չարի կայ. *1. Յօհ. 5. 19. և Յօհ. 17.14:* Մերթ ևս նշանակէ զգաւառս և կամ զերկիր, կամ զթագաւորութիւն: *Ծննդ. 42. 9: Մարկ. 1.5:* Եւ մինչ ասի փոքր աշխարհ, իմանի մարդն. զի ամենայն կատարելութիւնք աշխարհի համառօտապէս գտանին ի մարդն. և բառս աշխարհ, ստուգաբանի *աշխար*, այսինքն ողբ և լաց:

Ինչպէս և սպասվում էր, ՀՀԲ-ն «Բառգիրք հայոց»-ի համեմատ ունի մի շարք առավելություններ, ինչպէս՝ բառապաշարի ավելի լայն (եթե չասենք լիակատար) ընդգրկում, գլխաբառի բազմակողմանի բնութագրում, բառի ստուգաբանություն, հիմնական և երկրորդական իմաստների բացատրություն, վկայությունների աղբյուրների նշում և այլն: ՀՀԲ-ի առավելությունները ցույց տալու համար այդ բառարաններից բերենք զուգահիշ օրինակներ:

ԲՀ, 1698

ՀՀԲ, հ. 1, 1749

Ազապ. սեր:

Ազապ. ի, աւ, աց, օք:// Է բառն յունական, որ նշանակէ սէր կամ ախորժակ: Դարձեալ ազապ կոչի կերակուրն, զոր պատրաստեն աղքատաց ի սէր Քրիստոսի. և ըստ այսմ ազապ անուանի և անասունն, զոր զենեալ եփեն, և բաշխեն կարօտելոց ի պատիւ Աստուծոյ: *Ի գիրս կանոնաց, և Յովհաննու իմաստասիրի:* Դարձեալ ազապ յորջորջիւր. առ նախնեօք խրախճանն. կամ սեղանն, զոր պատրաստէին հաւատացեալքն ուտել ի գաւիթս եկեղեցւոյ զկնի հաղորդութեան, որպէս բառն սէր: *Ի գիրս կանոնաց:*

Վերևում նշվեց, որ ՀՀԲ-ի երկրորդ հատորում է զետեղված «Բառագիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն» (էջ 1-416) բառարանը, ուր տրված

են առաջին հատորից դուրս մնացած բառերն ու առաջինում եղածների նոր իմաստները: Որպես մնուշ վերցնենք *Ակն* բառահոդվածը՝ գործածված ԶԶԲ-ի առաջին և երկրորդ հատորներում:

ԶԶԲ, հ. 1

Ակն. ական. ամբ. ակունք. կամ ականք. անց. ամբք.//աչք կամ տեսանելիք, որ է գործարան տեսութեան: *Ելից*. 21. 24. *Թու*. 33. 35: Դարձեալ՝ գոհար, որ է քար պատուական. ռամկ. *Ճէվահիր*. *Ելից*. 28. 9. և 10. և 35. 9: *Առակ*. 8. 11. Եւ եւս նշանակէ գրեթե բոլորսմանց ջուրը, որ է իբրու աչք երկրի, ուստի բոլսն աղբիւրք. ռամկ. *աղբրի ակ*. կամ *ջրի բերան*. 4. *Թագ*. 2. 21: *Յակոր*. 3.11. Դարձեալ՝ է սա անուն քաղաքի իրիք, զոր տեսցես ի բառարանի յատուկ անուանց: Իսկ մինչ ասի ակն արևու, նշանակի արեգակն. ռամկ. *արև*: *Նարեկ*. ի յիշատակարանն: Այլ մինչ ասի՝ յականէ կոչել. իմանի՝ ակնարկմամբ, կամ յանուանէ. այսինքն զանունն ուրուք տալով: *Եսթ*. 2.14: Սոյնպես մինչ ասի՝ յականէ յանուանէ ասել կամ ծանուցանել. նշանակի գյատուկ անունն յիշելով ասել. կամ ծանուցանել: Ոսկե. 1. հատ. գ:

ԶԶԲ, հ. 2, 1769

Ակն.// աչք. դարձեալ. *Ճէվահիր*. դարձեալ. աղբիւրի ակ. ջրի բերան. դարձեալ. ակնայ քաղաք. *էկին*:

Ակն արևու:// արեգակ, արև: յԱկանէ յանուանէ ասել://անունը տալով ըսել:

յԱկանէ յանուանէ ծանուցանել կամ ազդել:// անունը տալով իմացնել:

յԱկանէ կոչել:// աչք ընելով կանչել:

Ինչպես երևում է երկրորդ հատորից բերված *Ակն* բառահոդվածից, այդ հատորն աչքի է ընկնում նաև նրանով, որ դրանում մեծ թիվ են կազմում տվյալ գլխաբառով կազմված հարադրությունները: Հիշատակության արժանի է նաև այն, որ դրանք առանձնացված են և տրված նոր տողից: Իսկ *Ակն ունիմ* հարադրությունը երկու հատորում էլ տեղադրված է իր այբբենական տեղում: Բայց երկու հատորում էլ չեն առանձնացված համանուն բառերը: Օրինակ՝ վերոբերյալ *Ակն* բառահոդվածում չնայած կան *ակն-աչք*, *ակն-գոհար*, *ակն-աղբյուրի ակունք* համանուն ձևերը, բայց այդ բոլորը տրված են մեկ գլխաբառի տակ՝ *Ակն*: Դա թերևս չի կարելի բառարանի թերություն համարել, եթե նկատի ունենանք, որ այդ ժամանակ համանուն բառերը դեռևս չէին առանձնացվել որպես ինքնուրույն բառական միավորներ:

Բառարանում երբեմն նշվում են բառերի գործառական ոճերը. օրինակ՝

Տկճոր. ի. իւ. ից. իւք. կամ օք: // տիկ գինւոյ, և մանաւանդ այն՝ զոր օծեալ են կպրով: տաճկ. *խրչայ*: Բայց սա մանաւանդ ի ռամկական բարբառ ի գործ ածի. վասն զի գրոց լեզուաւ կոչի՝ հաղաղակ⁴²:

Ինչպես արդեն նշվեց, ԶԶԲ-ի երկրորդ հատորի նույն կազմի մեջ է նաև աշխարհաբար-գրաբար բառարանը (էջ 1-700), որտեղ աշխարհա-

բար գլխաբառերը թարգմանվում կամ բացատրվում են գրաբար, ինչպես նաև բերվում են դրանց հոմանիշները, բարբառային և թուրքերեն համարժեքները, բայց առանց վկայությունների. օրինակ՝

Ժողով. Ճեմիյէթ. Ճիւմհիւռ. հալք. սիւրիու: Ժողով. գումար. գումարտակ. դասակ. պարունակ. երամակ. երամ. երաստ. հանդէս. փաղանգ. փալանգ. կաճառ. կայճառ. խնջոյք. խնճոյք. համուռ. ջուլիր:

Կամ. գումդ. խումբ. բոյլք. հոյլք. աղխ. ախք. ջոկ. տարմ. մառն. րամ. պար. դաս. ծիր:

Կամ այսպէս. բազմութիւն. գումարութիւն. եկեղեցի. սիւնհողոս. գաւազան. հանգանակ. հրապարակ. ուխտ. աղի. զոր օրինակ. Մեծ եպիսկոպոսներու ժողովը եկաւ: // Եկին հայրապետացն գաւազանք:

Անօրէն մարդիկներուն ժողովը արել: // քակել զանօրինաց հանգանակ: Ծերոց ժողովը պատուել: // յարգել զհրապարակս ծերոց:

Կնիկներու ժողովը չմտնել: // ոչ մտանել յուխտ կանանց:

Հաբեղաներուն ժողովը սիրել: // սիրել զուխտ աբեղայից:

Քրովքէներուն ժողովը նստար: // ի քերօքէից աղի հագուցար:

Ժողով հայկաններու: // հօտ. մակաղ. երամ. երամակ. ջոկ. պաճար. հօրան.

տեսն և ի վերի ժողովը:

Ժողով ընել: // Ժողով առնել. ժողովարար լինիլ. տես և ժողվել:

Ժողով ընօղ. *Ճիւմհիւռ էտեն:* // ժողովարար. հանդիսադիր. հանդիսայարդար. հանդիսապետ:

Ժողովու բերան } բերան ժողովոյն. ատենաբան ժողովոյն
Ժողովու բերնէն խօսող }

Ժողովու ընկեր. *Ճիւմհիւռտաշ:* // ժողովակից. գումարակից. խմբակից. գնդակից. կաճառակից. փաղանգակից. երամակից. հանդիսակից. պսակակից:

Ժողովու ընկեր ըլլալ: // Ժողովակցիլ. կամ ժողովակից լինիլ. գումարակից լինիլ և այլն:

Ժողովու տեղ. *Ժողվըւելու տեղ. Ճիւմհիւռխանայ:* // ժողովատեղ. ժողովարան. խմբարան. հաւաքարան. ջոկարան. գնդարան. փաղանգարան. հանդիսարան. ուխտարան:

Ինչպես տեսնում ենք, աշխարհաբար-գրաբար բառարանում ավելի շատ հոմանիշներ են թվարկվում, քան գրաբար-աշխարհաբար բառարանում: Բառարանի այդ արժանիքը ըստ արժանվոյն գնահատել է Ա. Սուքիասյանը. «Հոմանիշների տպագիր առաջին բառարանը, որ պարունակում է շուրջ 35 հազար բառ, պետք է համարել 1769թ. Վենետիկում լույս տեսած Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկրորդ հատորում զետեղված «Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրա-

բառն նոյնանշան բառից յարադրութեամբ» վերնագրով աշխատությունը:

Արտացոլելով 18-րդ դարի բառարանագրության մակարդակը, բառարանը հանրագումարի է բերում իր դարաշրջանի գիտությանը հատուկ բոլոր նվաճումները և թերությունները»⁴³:

Ա. Սուքիասյանը, խոսելով Սեբաստացու բառարանի առավելությունների մասին, միաժամանակ նշում է նաև բառարանի թերությունները, մասնավորապես աշխարհաբարի բառային կազմի ծավալի ու սահմանների, կայուն ու ազատ բառակապակցությունների, հոմանիշների ու համանուն բառերի տարբերակման, բառահոդվածի կազմության սկզբունքների և բառերի իմաստների հարցերը քննարկելու ժամանակ թույլ տրված վրիպումներն ու սխալները⁴⁴:

Հարկ ենք համարում նշել նաև այն հանգամանքը, որ այդ հոմանիշների մեծ մասը հետագայում անցել է ՆՅԲ-ին:

ՅՅԲ-ի երկրորդ հատորի նույն կազմի մեջ զետեղված են նաև հատուկ անունների երկու բառարան, դրանք են՝

ա) «Բառարան յատուկ անուանց Աստուածաշունչ գրոց հին և նոր կտակարանաց» (էջ 1-232), որտեղ բացատրված են Աստվածաշունչ գործածված անձնանուններն ու տեղանունները:

բ) «Բառարան յատուկ անուանց որք գտանին յայլ և այլ գիրս արտաքոյ Աստուածաշունչ գրոց» (էջ 233-371): Դրանք, իբրև հատուկ անունների բառարան, առաջինն ու միակն էին մինչև Հր. Աճառյանի «Անձնանունների բառարան»-ի հրատարակումը:

Հատուկ անունների բառարանները կազմված են այբբենական կարգով: Գլխաբառից հետո տրված են քերականական նշումներ և ապա՝ բառի բացատրությունն ու գործածության տեղը: Դա ավելի պարզ ցույց տալու համար նախ օրինակ բերենք Աստվածաշունչի հատուկ անունների բառարանից:

Աղամ. այ: // մարդ. կամ երկրային. կամ հողեղեն. շիկակարմիր. կամ արինային: Է անուն առաջնոյ մարդոյն, զոր ստեղծ տէր Աստուած, և էդ ի դրախտին փափկութեան: Ծննդ. 2.19: 1.Մնաց. 1.1: Դուկ. 3.38: Դարձեալ Աղամ է հասարակ անուն, որով կոչեաց Աստուած զայրն հին: Ծննդ. 5.2: Դարձեալ Աղամ Տօբ. 14.12. ուր յունաց գրի՝ Համան. և ըստ եօթանասնից՝ Աման. է անուն ուրումն որ զբազում չարիս հասոյց աքիաքարայ. և յետոյ անկաւ յորոգայթ, և մեռաւ:

Ինչպես կարելի է տեսնել վերոբերյալ բառահոդվածում, հատուկ անունները ոչ միայն բացատրված են, այլ նաև ստուգաբանված են և նշված, թե որ լեզվին են պատկանում: Օրինակ՝

Դուկաս. սու կամ կայ: // լատիներէն ստուգաբանի՝ լուսաւոր. իսկ երբայերէն, նմա յարութիւն: Է անուն միոյն ի չորից անետարանչացն, որ և գրեաց զգիրս գործոցն առաքելոցն...:

Սողոմ. կամ Սողոմ. կամ Սողոմ. այ: // գաղտնիք նոցա. կամ կիր. կամ շաղախ նոցա: Է անուն քաղաքի, որ էր գլխաւորն հնգից քաղաքաց երկրին սողոմացոց, զորս կործանեաց Աստուած երկնատեղաց հրով և ծծմբով: Ծմնդ. 19.24: Սա էր արքայանիստ, և էր առ ափն մեռեալ ծովուն յարևելից կողմանէ ի մեջ այլոց չորից քաղաքաց: Ծմնդ. 10.19. և 13.12: Որոյ բնակիչքն կոչին Սողոմացիք: Ծմնդ. 14.2: Եսայ. 3.9. տե՛ս Ողորդամ:

Իհարկէ, ինչպէս հետազայում պարզվեց, այդ ստուգաբանություններից շատերը ճիշտ չէին, բայց, ինչպէս նշում է Էդ. Աղայանը, «... մեզ համար կարևորը այդ մի քանի բառերի ստուգաբանության ճշտությունը չէ, այլ հիմնական սկզբունքը, որով նա միանգամայն ճիշտ կերպով որոշում է լեզուների փոխազդեցության, իրարից բառեր փոխ առնելու երևույթը»⁴⁵:

ՀԶԲ-ի 2-րդ հատորի կազմում զետեղված չորրորդ բառարանում հավաքված են Աստվածաշնչից դուրս եղած տարբեր աղբյուրներից ընտրված տեղանուններն ու անձնանունները: Այստեղ ևս տրված են դրանց ընդարձակ բացատրությունները, ստուգաբանությունը, որ լեզվին պատկանելը, և նշված են գործածության աղբյուրները: Բերենք մեկ-երկու օրինակ այդ բառարանից:

Ագաթանգեղոս. ի. իւ: // Է բառ յունաց. և թարգմանի՝ բարի հրեշտակ. կամ քաջ աւետաւոր. է անուն աջող քարտուղարի սրբոյ մեծին Տրդատայ արքայի Յայոց, որ գրեաց զվարս և զքարոզութիւն սուրբ Լուսաւորչին և զդարձն հայաստանեայց ի հաւատս Քրիստոսի: Խորեն. Բ. պր. 64:

Հայաստան աշխարհ. ի. աւ: // կոչի և Հայք կամ երկիր և աշխարհ հայոց յանուն մեծին Հայկայ նախնւոյն հայոց...:

Այսպիսով, ՀԶԲ-ն, որոշ վերապահումներով, կարող ենք համարել բացատրական, ուղղագրական, ստուգաբանական, հոմանիշների, հատուկ անունների բառարան, որի երկու հատորները միասին պարունակում են ավելի քան 120 հազար բառահոդված:

Չհաշված բառարանի առանձին թերությունները՝ այն համարվում է գրաբարի լավագույն բացատրական բառարաններից մեկը, որը հիմնաքար դարձավ մեր *հետագա ավելի* կատարյալ բառարանների կազմման համար: Մ. Չամչյանը Մ. Սեբաստացու բառարանը համարում է գանձարան. «Արար դարձեալ գործակցութեամբ աշակերտաց իւրոց և զմեծ գայն բառգիրք զգանձարան լեզուիս հայոց»⁴⁶: Բառարանին բարձր գնահատական է տալիս նաև ֆրանսիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին. «Անշուշտ, այսպիսի վիթխարի գործ մը չէր կրնար առաջին իսկ փորձէն վերջին աստիճանի կատարելութեան հասնիլ, թէւ շատ կը մօտենար. երկրորդ հատոր մըն ալ անհրաժեշտ էր յաւելուածներու համար: Այս երկրորդ հատորը Մխիթարը ինքը նախատեսած էր, գիտնա-

լով որ իր այս գիրքը հիմ մըն էր եւ ոչ տակաւին գագաթ: Այլ անխախտ հիմ մը, որուն վրայ իր աշակերտներն ու յաջորդները կրցան կառուցանել այնպիսի հրաշակերտ շինութիւններ, զորս եթէ ի վիճակի ըլլային իրենց կատարած գործերուն հետ բաղդատելու, շատ մը ճեմարաններ կրնային նախանձիլ Մխիթարեան ճեմարանին վրայ»⁴⁷:

Սույն բառարանը իրադարձութիւնն է համարում Աշոտ Սուքիասյանը: Խոսելով բառարանի թերութիւնների մասին՝ նա գրում է. «Այնուամենայնիվ, սույն բառարանը 18-րդ դարի հայ բառարանագրության խոշոր նվաճումն է, և նրա հրատարակութիւնը, անշուշտ, կուտուրական իրադարձութիւն պետք է համարել»⁴⁸:

Բառարանի նշանակութիւններից մեկն էլ այն է, որ նրա շնորհիվ համեմատաբար անաղարտ են մնում տվյալ ժամանակաշրջանի լեզուն և բառերի ուղղագրութիւնը: Այս տեսակետից ԶԶԲ-ն ուներ նաև նորմավորող նշանակութիւն: Յովհաննես Թորոսյանը Մխիթար Սեբաստացուն նվիրված իր աշխատանքում գրում է. «Ամեն մարդ ըստ քմաց կը խեղաթիւրէր, կ'աղճատէր լեզուն, և չգիտենալով բնիկ հայերէն բառերը, անսովոր ու խորթ բառեր կը հնարէին: Հարկ էր անոնց առջեւ ամբարտակ մը կանգնել, և ազատել լեզուն խառնակութեան վիին մեջ գլորելէն. այդ ամբարտակն եղաւ «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» (խոսքը ԶԶԲ-ի մասին է - Գ.Թ.) անմման իւր տեսակին մեջ, դարագլուխ կազմող գործ մը»⁴⁹:

Մխիթար Սեբաստացու աշակերտները, հետևելով իրենց ուսուցչի խորհուրդներին, հայերենը մաքրեցին լատինաբանութիւնից, գրականութեան մեջ ըստ հնարավորին վերականգնեցին մեսրոպյան շրջանի հայերենը և հիմքեր ստեղծեցին կազմելու ավելի կատարելագործված բառարան, ինչպիսին եղավ ՆԶԲ-ն:

ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

ԶԶԲ-ի հրատարակութիւնից հետո անցած տասնամյակների ընթացքում առաջացած հայ մշակութիւնի ու գիտական մտքի նոր վերելքը, բազմաթիվ նոր ձեռագրերի հայտնաբերումը, մի շարք մատենագիրների երկերի հրատարակումը, մեծաքանակ նորահայտ բառերի շրջանառութեան մեջ մտնելը հայերենի բառապաշարի ուսումնասիրության բնագավառում նոր խնդիրներ են առաջ քաշում: Եվ այդ ժամանակ պահանջ է առաջանում կազմելու գրաբարի այնպիսի բառարան, որն իմ մեջ ներառներ ոչ միայն ԶԶԲ-ի բառամթերքը այլ նաև այն նորագոյտ բառերը, որոնք իրենց հետ բերել էին այդ ժամանակամիջոցում հայտնաբերված ձեռագրերն ու հրապարակված մատյանները:

Բառարան կազմելու գործին ձեռնամուխ են լինում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության երեք ականավոր ներկայացուցիչներ, որոնց հիսնամյա աշխատանքի արդյունքը լինում է երկհատորանի Նոր հայկազյան բառարանի հրատարակությունը, այն է՝ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. երկասիրութիւն երից վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ Աբբահօր Զ. Գաբրիէլի Աւետիքեան, Զ. Խաչատրոյ Սիրմէլեան, Զ. Մկրտչի Աւգերեան: Տպագրեալ յառաջնորդութեան տեառն Սուրբասայ Արհիեպիսկոպոսի Սոմալեան ընդհանրական Աբբայի Մխիթարեան ուխտի, հատոր առաջին, Ա-Կ, 1836, հատոր երկրորդ, Զ-Ֆ, 1837, Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու»⁵⁰:

ՆՅԲ-ն ընդգրկում է գրաբարի գրեթե ողջ բառապաշարը և «...իրավամբ համարվում է համաշխարհային բառարանագրության աչքի ընկնող գործերից մեկը»⁵¹:

Հարկ ենք համարում մեջբերել նաև ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Անտուան Մելեի՝ ՆՅԲ-ին տված գնահատականը. «Հեղինակային վկայութիւններ փոխող միակ բառարանը Վենետիկի Մխիթարեան հայրերի հրատարակած մեծ բառարանն է (Վենետիկ, 1836-1837, երկհատոր, քառածալ), որ հայ բառարանագրութեան էական աշխատասիրութիւնն է»⁵²:

ՆՅԲ-ի հրատարակությունից չնայած արդեն անցել է 170 տարի, բայց այն տարբեր բնագավառների մասնագետների կողմից երբեք էլ չի կորցրել իր գիտական արժեքը և մինչև օրս օգտագործվում է տարբեր մասնագետների կողմից:

Նկատի ունենալով, որ Ռ. Ղազարյանը քննել ու առանձին գրքույկով հրատարակել է ՆՅԲ-ի մասին իր ուսումնասիրությունը, մենք ՆՅԲ-ին կանդորադառնանք ընդհանուր գծերով, և որ ամենակարևորն է, այդ բառարանը կհամեմատենք գրաբարի մյուս բառարանների հետ:

Սույն բառարանին ստորև անդրադառնում ենք հետևյալ հանգամանքների նկատառումով՝ քարտագրման աշխատանքը, բուն բառարանի կազմության բաժանումն ըստ հեղինակների, գրավոր աղբյուրների ընդգրկման ծավալը, դրանց բնույթը, ըստ բառահոդվածների ծավալը (քանակը), կառուցվածքը, ընդգրկումը, բառարանի նշանակությունը, նրա խաղացած դերը հետագա մեր բառարանագրության զարգացման գործում և այլն:

1. ՆՅԲ-ի հեղինակները շատ մեծ աշխատանք են կատարել բառարանը կազմելու համար: Նրանք նախ ստեղծել են հարուստ քարտարան՝ օգտագործելով իրենց հայտնի շուրջ 1000 ձեռագիր ու տպագիր աշխատանքներ: Նրանց հավաքած նյութը շատ ծավալուն էր. «...զի եղեալ էր գրչագիր օրինակ մեր երկոտասան հատոր երևելի, ոյր կիսոյ չափ գոգցես ուներ լինել տիպն ի հինգ կամ վեց հատորս ի ձև առաջնոյն: Բայց ո՞ կարէր ծախս առնել այսպիսում գործոյ. զի թեպէտև ո-

մանք ի բարերարաց ազգայնոց յօժարէին ձեռն տալ մասին, բայց բոլորովին ուժեղ իշխեր և ոչ ոք»⁵³: Այդ պատճառով բառարանագիրները որոշում են կրճատել վկայությունները. «Ապա այս խորհուրդ յաղթեր առ ժամն. կարճել զվկայութիւնս՝ գրեալ թէ առհասարակ, կամ ծաղկաքաղ և եթ նշանակել, թօթափել զրազմալեզու կատարելութիւն, և անդրէն միսանգամ գրեթէ զոճն պահել նախկին բառարանին: Եւ յայս ևս փորձ մխեցան աշխատասէրք ոչ սակաւ ժամանակ՝ իբրև ի նոր ձուլումն գործոյն, բայց լքեալ սրտիւ, զի ամենայն աշխատութիւն իւրեանց յերկիր անկանէր, և ոչինչ երևելի բարգաւաճանք լինէին նախկին բառարանի»⁵⁴:

2.ՆՅԲ-ի վրա մեր երեք վարդապետների կատարած աշխատանքը տևում է հիսուն տարի՝ 1784-1834 թթ.: Գաբրիել Ավետիքյանը (1750, Կ. Պոլիս-1827, Վենետիկ) կազմում է Ա տառի բառարանը, Խաչատուր Սյուրմենյանը (1751, Կ. Պոլիս-1827, Վենետիկ) կազմում է Բ - է տառերի բառարանը, իսկ Սկրտիչ Ավգերյանը (1762, Անկյուրա, Գաղատիա - 1854, Վենետիկ) կազմում է բառարանի մեծ մասը՝ Ը - ից մինչև Յ տառը և կատարում բառարանի վերջնական մշակումն ու խմբագրումը: ՆՅԲ-ի հեղինակները բառարանը կազմելիս օգտվել են ոչ միայն ՅՅԲ-ից, այլև օգտագործել են Վենետիկի Մխիթարյանների ձեռագրատանը եղած մոտավորապես 1000 ձեռագիր: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք ՆՅԲ-ի առաջին հատորի «Նախադրումը»-ից. «Ազգային մատենանք. այսինքն գրչագիր գրեանք, զորս ռամկօրէն Ձեռագիրս անուանենք, է որ մագաղաթեայ, և է որ թղթեայ, իմա անխտիր՝ երկաթագիր, բոլորագիր, նօտրագիր, ընդ մեծ և ընդ փոքր՝ ընդ հին և ընդ նոր՝ ոչ պակաս քան զհազար հաշուին ի գրատան մերում. և զի ոճանց ի նոցանէ են կրկին և երեքկին օրինակք, վասն որոյ սակաւութիւն են յոյժ մատենագիրք քան զմատենաս»⁵⁵:

Ավելի քան այդ հազար աղբյուրները հանգամանորեն ուսումնասիրվել են բառարանագիրների կողմից և հմտորեն օգտագործվել բառարանը կազմելիս, բառարան, որը օրինակ և աղբյուր դարձավ մեր հետագա գրեթէ բոլոր տեսակի բառարանների համար՝ սկսած Գ. Փեշտմալճյանի բառարանից մինչև արդի հայերենի բացատրական և այլ բնույթի բառարանները:

Ավելացնենք նաև այն, որ բոլոր աղբյուրները, որոնք օգտագործվել են ՆՅԲ-ի կազմման ժամանակ, հիշատակված են բառարանի առաջին հատորի առաջաբանում տրված «Ցուցակ մատենից և մատենագրաց, ըստ կարգի համառօտագրութեանց՝ զոր վարենք յընթացս գործոյս» ցանկում (էջ 9-20):

3.Այդ ցուցակին ծանոթանալով՝ կարելի է ասել, որ ՆՅԲ-ի հեղինակներն օգտագործել են երկու կարգի աղբյուրներ՝ բառարաններ և մատեն-

նագրական աղբյուրներ: Անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի նշել բառարանի համար հիմք ծառայած աղբյուրները, այսպես՝

ա) *Մատենագրական աղբյուրներ*: Դրանց թվին են պատկանում 5-17-րդ դարերի հայկական ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրության երկերը:

Բառարանի հիմնական աղբյուրը նախ և առաջ 5-րդ դարի մատենագրությունն է՝ Ագաթանգեղոսի, Կորյունի, Փավստոս Բուզանդի, Եզնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու երկերը, ինչպես նաև Աստվածաշունչը:

Բառարանի համար կարևոր նշանակություն են ունեցել կրոնական բնույթի գործերը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի ճառերն ու քարոզները, Գրիգոր Լուսավորչի «Յաճախապատում ճառք»-ը, Սահակ Պարթևի «Կանոնք»-ը, Հովհան Մանդակունու (5-րդ դար) ճառերը, քարոզները, աղոթքները, Մ. Խորենացու կրտսեր եղբոր՝ Մամբրե Վերծանողի (5-6-րդ դդ.) Հովհաննես ավետարանչի ավետարանի մեկնությունը, ճառերը, Աբրահամ Մամիկոնյանի (5-6-րդ դդ.) Եփեսոսի ժողովի պատմությունը, Աղվանից Վաչագան արքայի պատմությունից մեկ հատված, Դավիթ Անհաղթի (5-6-րդ դդ.) իմաստասիրական երկերը, Պետրոս Եպիսկոպոս Սյունեցու (6-րդ դար) սուրբ կույսին նվիրված ներբողը, «Պատասխանի առ հարցմունս Վաչագանայ իշխանի» գրվածքը:

Բառարանի կազմման ժամանակ օգտագործվել են 7-9-րդ դարերի երկերը, բացառությամբ Սեբեոսի «Պատմութիւն» երկի, քանի որ այն հայտնաբերվել է 1842 թվին: Այստեղ հիշատակության են արժանի Վրթանես Քերթովի (7-րդ դար)՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի կառուցած Հռիփսիմյանց մատուռի համառոտ պատմությունը, «Ճառ ընդդէմ պատկերամարտից»-ը, Սահակ կաթողիկոս Ձորափորեցու (7-8-րդ դդ.) «Ճառ Արմաւենեաց»-ը, Գրիգորիս Եպիսկոպոս Արշարունու (7-րդ դար) «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ը, Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկը, Թեոդորոս Քոթեմավորի (7-րդ դ.) երեք ճառերը՝ «Ճառ ի սուրբ խաչն», «Ներբողեան ի սուրբ Աստուածածին», «Ընդդէմ Յովհաննու Մայրագոմեցւոյն»:

Դրանց հետ միաժամանակ բառարանի համար կարևոր արժեք ներկայացնող աղբյուրներից են 7-րդ դարի հայ ականավոր մաթեմատիկոս, աստղագետ, աշխարհագետ, պատմաբան, տոմարագետ, օդերևութաբան Անանիա Շիրակացու աշխատությունները, մեր նշանավոր պատմիչներ Մովսես Կաղանկատվացու (7-րդ դ.) «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Ղևոնդ Երեցի (8-րդ դ.) «յստակ և ընտիր հայկաբանութեամբ»⁵⁶ գրված «Պատմութիւն», Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցու (8-րդ դ.) երկերը:

9-րդ դարի հեղինակներից բառարանագիրներն օգտագործել են Համամ Արևելցու և Շապուհ Բագրատունու երկերը:

Բառարանին շատ-շատ նյութեր են մատակարարել 10-12-րդ դարերի հեղինակների երկերը: Դրանցից առանձնապես հիշատակության են արժանի Յովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց», Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի «Տիեզերական պատմութիւն», Սամվել Անեցու «Ժամանակագրութիւն», Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմութիւն», Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրութիւն» երկերը: Բառարանի մատենագիտական ցանկում որպես կարևոր աղբյուրներ նշված են նաև 10-րդ դարի հեղինակներ Խոսրով Անձևացու, Անանիա Նարեկացու, Գրիգոր Նարեկացու, 10-11-րդ դարերի գիտնական Գրիգոր Մագիստրոսի, 11-րդ դարի հեղինակներ Անանիա Սանահնեցու, Իգնատիոս վարդապետի, 11-12-րդ դարերի հեղինակ Յովհաննես Սարկավագի, 12-րդ դարի հեղինակներ Ներսես Շնորհալի Կաթողիկոսի, Գրիգոր Տղա Կաթողիկոսի, Ներսես Լամբրոնացու, Արիստակես գրչի և այլոց գործերը:

Բառարանի հեղինակներն օգտագործել են նաև 12-րդ դարի հեղինակներ Գրիգոր Իմաստասեր Մաշկևորցու չափածո գրվածքը, Մխիթար Գոշի «վայելուչ հայկաբանութեամբ և ճարտար ոճով»⁵⁷ գրված առակները, «Հայոց Դատաստանագիրքը»՝ «գործ երևելի, հաւաքեալ վայելուչ և բարեյարմար կարգաւորութեամբ՝ ի սուրբ գրոց և յայլոց մատենից ազգայնոց կամ թարգմանչաց ի յունաց. ուստի ելանեն բազում բառք կարևորք»⁵⁸: Դատաստանագրքից նրանք քաղել են իրավական բազմաթիվ բառեր ու անվանումներ:

Բառարանագիրները բժշկության վերաբերյալ շատ բառեր ու տերմիններ են վերցրել 12-րդ դարի բժշկապետ Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» աշխատությունից, որ «... գրեաց և գործ իւր յաշխարհիկ լեզու ժամանակին բազում հմտութեամբ»⁵⁹:

Բառարանի համար որպես աղբյուրներ օգտագործվել են նաև 10-րդ դարի մատենագիր Մեսրոպ Երեցի «Պատմութիւն Մեծին Ներսեսի», Սամվել Կամրջածորեցու «Տօնական բանք», Սիսիանոս վարդապետ Սեբաստացու (11-րդ կամ 12-րդ դար) «Ընդարձակ ճառ պատմական և ներբողական ի սուրբ բառասունս նահատակեալս ի Սեբաստիա» վերնագրերով գործերը, որոնցից բառարանագիրները քաղել են համեմատաբար շատ քիչ թվով բառեր:

13-րդ դարը մեր մատենագրության նոր վերելքի դարաշրջան է, և մեր բառարանագիրները մեծ չափով օգտվել են այդ դարի մատենագիրների երկերից ու դրանցից ընտրել շատ բառեր: Այդ գործերից են՝ Գրիգոր Անկերցու (Մաղաքիա Աբեղայի) «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց», Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Հեթում պատմիչի «Պատմութիւն թաթարաց», Վարդան Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական», Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն

Հայոց» երկերը: Դրանց հետ միասին որպես կարևոր աղբյուր են ծառայել նաև 13-րդ դարի մյուս հեղինակներ Վահրամ Բաբունու, Մխիթար Այրիվանեցու, Գրիգոր Սկևրացու, Մովսես Երզնկացու, Հովհաննես Երզնկացու (Պլուզ) գործերը:

13-14-րդ դարերի հեղինակներից բառարանին զգալի թվով բառեր են մատակարարել Գլաձորի համալսարանի ներկայացուցիչ Եսայի Նչեցու աշխատությունները:

14-17-րդ դարերի հեղինակների երկերից բառարանի համար աղբյուր են դարձել Կիրակոս Արևելցու, Խաչատուր Կեչառեցու, Թովմա Մեծփեցու, Ներսես Մոկացու, Առաքել Դավրիժեցու գործերը:

Ինքնուրույն մատենագրությունից բացի, ՆՀԲ-ի համար հիմնական աղբյուրներից մեկն էլ թարգմանական գրականությունն է: Բառարանագիրները հիմնականում օգտվել են 5-6-րդ դարերում կատարված թարգմանություններից: Ինչ խոսք, դրանց շարքում, ինչպես նշվեց, առաջին տեղը գրավում են Հիմ և Նոր կտակարանները, այսինքն՝ Աստվածաշունչը, որն իր մեսրոպյան հայերենով, ինչպես նաև բառապաշարի հարստությամբ Նոր հայկազյան բառարանի հիմնական աղբյուրներից մեկն է:

5-րդ դարի թարգմանական գրականությունից մեծ թվով բառեր են մուտք գործել բառարանի մեջ Եվսեբիոս Կեսարացու (260-339թթ.) «Քրոնիկոն» և «Պատմութիւն եկեղեցւոյ» աշխատություններից: Ռ. Ղազարյանի հաշվումներով՝ միայն «Քրոնիկոն»-ից բառարանին են անցել 86 բառ ու բառակապակցություն⁶⁰: Դրանցից են՝ ազաթուն, ազոն, ազոնարար, անթիհիւպատոս, աղիկամի, աղօթկեար, բանկնարկել, բաւակածն, դրոշմաւորութիւն, երգահան, թրծուն, ժանտկէն, կիւնիկոս, կակղամիս, հռիտորայնութիւն, սաբա, տողան, փութկոտ և այլն:

ՆՀԲ-ին մեծ թվով բառեր են տվել ասորական եկեղեցու նշանավոր ներկայացուցիչ Հակոբ Սժբնացու ճառերը, հույն եկեղեցական խոշոր գործիչ Բարսեղ Կեսարացու (329-379թթ.) «Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան» աշխատությունը, մեկնությունները, ճառերը, քարոզներն ու թղթերը:

Բառարանում իմաստասիրական բազմաթիվ անվանումների ենք հանդիպում հույն մեծ իմաստասերներ Պլատոնի (427-347թթ. մ.թ.ա.), Արիստոտելի (382-322թթ. մ.թ.ա.), Պորփյուրի (233-304թթ.) իմաստասիրական երկերի հայերեն թարգմանություններից:

Բառարանին բառեր են մատակարարել նաև հունական և ասորական եկեղեցիների անվանի հայրերի ու մատենագիրների երկերը: Այդ հեղինակներից են՝ Հովհան Ոսկեբերանը, Դիոնիսիոս Արիսպագացին, Աթանաս Ալեքսանդրացին, Եփրեմ Խուրի Ասորին, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Սեբերիանոս Եմեսացին, Եպիփան Կիպրացին, Եվագր Պոնտացին և այլք, որոնց կանոններից, ճառերից, քարոզներից, մեկնություն-

ներից, աստվածաբանական, իմաստասիրական և այլ բնույթի երկերից ՆՅԲ-ին են անցել զգալի թվով բառեր:

Բառարանագիրները բավական շատ բառեր են քաղել Ալեքսանդրյան դպրոցի խոշորագույն դեմքերից մեկի՝ Փիլոն Եբրայեցու (1-ին դար մ.թ.ա.) երկերի հայերեն թարգմանություններից: Այդ աշխատություններն են՝ «Գիրք խնդրոց և լուծմանց», «Յաղագս լինելութեան, այսինքն՝ գրոցն ծննդոց, որպէս և ելից», «Վասն տասնաբանեան օրինաց», «Վասն նախախնամութեան», «Վարք իմաստնոց, այսինքն՝ սրբոց նահապետաց» և այլ գործեր:

Բառարանում կան քերականական բազմաթիվ անվանումներ՝ քաղված Դիոնիսիոս Թրակացու (170-90թթ. մ.թ.ա.) «Արուեստ քերականութեան» աշխատությունից, որի հայերեն թարգմանությունը, մասնագետների կարծիքով, կատարվել է 5-րդ դարի երկրորդ կեսին Դավիթ Անհաղթի կողմից⁶¹:

ՆՅԲ-ին բառեր են տվել նաև Ալեքսանդրյան դպրոցի մեկ այլ ներկայացուցչի՝ մ.թ.ա. 3-րդ դարի մաթեմատիկոս Էվկլիդեսի «Յաղագս տարերաց երկրաչափութեան» գիրքը, որի «Թարգմանութիւնն երևի լինել Գրիգորի Մագիստրոսի՝ ըստ խոստաբանութեան նորա: Հարթ է ոճն, այլ ուրեք ուրեք և անհարթ տեսանի՝ առաւել յանմտութեան գրչաց»⁶²:

Բառարանագիրներն օգտագործել են նաև «Միխայէլի Ասորուոյ յելս ԺԲ դարու Պատմութիւն և Ժամանակագրութիւն ստորին ոճով, և այլ ևս՝ հաւաքմունք խառն բանիւք ստութեան, թարգմանեալ անշուք ձևով ի թուին Հայոց ՈՂԵ. 1246»⁶³:

Թարգմանական գործերից հիշատակության արժանի է նաև «Վարք հարանց»-ը, որում ամփոփված են եգիպտական և սկյութական սուրբ հայրերի գործերն ու խրատները՝ թարգմանված հունարենից, երբեմն նաև ասորերենից ու ղպտիերենից:

Օգտագործված են նաև այլ աղբյուրներ, օրինակ՝ «Յայսումաւորք»-ը, «Բարթիս ցխովրեբա»-ն («Վրաց պատմությունը»), 12-րդ դարի արաբ հեղինակ Անատոլիոս Պերիթացու «Գիրք վաստակոց»-ը՝ «Ռամկական ոճով թարգմանեալ ի յունական հին բնագրէ. ուստի քաղին բազում բառք՝ գեթ գաւառականք»⁶⁴, ճառընտիրներ, Բժշկարաններ, Ժամագրքեր, Շարակնոցներ, Տաղարաններ և այլն:

Այսպիսով, բառարանի համար աղբյուր է դարձել հայերենի այն բառապաշարը, որը վկայված է 5-17-րդ դարերի հայ ինքնուրույն և թարգմանական գրականությամբ:

Բառարանի առաջին հատորին առընթեր մատենագրական ցանկում բառարան կազմողները ոչ թե միայն թվարկել են իրենց օգտագործած աղբյուրները, այլ նաև արտահայտել են իրենց կարծիքը տվյալ երկի լեզվի վերաբերյալ: Այսպես, օրինակ՝ Անտիոքի հայրապետ Իգնատիոս Աստվածազգյացի տասներեք թղթերի լեզվի մասին գրում են. «Է հին

թարգմանութիւն նախնեաց՝ պարզ և ընտիր, հասարակօրէն բառ առ բառ ծայնակից ընտիր օրինակաց յոյն բնագրի»⁶⁵:

Հովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցու պատմության լեզվի մասին անում են հետևյալ նշումը. «աշակերտի երկրորդ Մաշտոց վարդապետի ի Ժ և ԺԱ դարերու, բառազարդ և պաճոյճ հայկաբանութեամբ. որով ցուցանի քաջ հետևող հայերէն գրագիտութեան պանծալի վարդապետի իւրոյ»⁶⁶:

Իսկ 11-րդ դարի հեղինակ Անանիա Սանահնեցու կատարած Ոսկեբերանի մեկնության թարգմանության լեզվի մասին բառարանագիրները գրում են. «Ոճն է ուրեք միջակ, և ուրեք ստորին և անշուք»⁶⁷:

Բառարանագիրները լեզվի ոճն ու որակը որոշում են՝ հիմք ունենալով դասական գրաբարը և նրա հետ համեմատելով հետագա դարերի հեղինակների լեզուն, այսպես՝ «Լաւութիւն մատենին ճանաչի ի հնութենէ և յանսխալ գրչութենէ և ի հաւատարմութենէ գրչաց. զորոց զընտրութիւն առնել նոցա է անկ. որ ի գիրս թարթափին միշտ: Իսկ լաւութիւն մատենագրին յառաջիկայս նկատի ի մենջ ըստ ոճոյ հնութեան և ըստ գեղեցիկ հայկաբանութեան»⁶⁸:

բ) Բացի մատենագրական ինքնուրույն և թարգմանական երկերից, բառարանի կազմման ժամանակ որպէս օժանդակ աղբյուր օգտագործվել են նաև ձեռագիր և տպագիր մի շարք բառարաններ, այսպես՝ «Բառք Գաղիանոսի բժշկապետի», «Բառք քերթողականք», Ստեփանոս Ռոշքայի «Գանձ հայոց լեզուի», «Բառք յունարէն», «Բառք Փիլոնի», «Բառք խորանին», «Բառք եբրայեցոց», «Բառք քերականին», «Սահմանք իմաստասիրականք» և այլ ձեռագիր բառարաններ, որոնցից ընտրվել են այնպիսի բառեր, որոնք հիշյալ բառարաններում գործածվել են այլ իմաստներով⁶⁹: Այդպիսի բառերից են՝ աղունք, ալոցագոյն, ակաստան, բղջախոհ, բորք, զօշոտութիւն, դանդան, կաւառն, կողով, համակղեն, նկուղ, ցմախ, փռենիտ և այլն: Ինչպես նշեցինք, բառարանագիրները օգտվել են նաև Ստեփանոս Ռոշքայի բառարանի՝ իրենց ձեռքի տակ եղած հատվածներից: Այդ առթիվ Վենետիկյան միաբան Յ. Մեսրոպ ճանաչյանը «Ստեփանոս Ռոշքեանի բառարանը (քննական տեսութիւն մը)» հոդվածում գրում է. «Եթէ ՆՅԲ-ի հեղինակներուն տրամադրութեան տակ գտնուէր Ռոշքեանի գործը, հաւանաբար շատ բառեր պիտի անցնէին նոր Հայկազեանին մէջ յետ ստուգուելու»⁷⁰:

ՆՅԲ-ի հեղինակները օգտվել են նաև ՀՀԲ-ից, մասնավորապէս նրա կազմության սկզբունքներից, «...քանզի ընդհանրական բանք կարևորք ճոխաբար ծանուցեալ կան ի յառաջաբանի առաջին բառագրոց, որք ի դէպ գան և երկրորդիս»⁷¹: Այդ նշանակում է՝ ՆՅԲ-ն կազմության իր սկզբունքներով ընդհանուր առմամբ նման է ՀՀԲ-ին:

ՆՅԲ-ն միաժամանակ նորմատիվ բառարան է, ինչպես նշում է Ռ. Ղազարյանը⁷²: Բառարանը նորմատիվ կարելի է համարել բառապաշարի ընտրության, քերականական նշումների, հայերեն բառերի հունարեն, լատիներեն, թուրքերեն, երբեմն էլ՝ պարսկերեն, արաբերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն հոմանիշների թվարկման, ինչպես նաև բերված մատենագրական համապատասխան վկայությունների հիման վրա:

ՆՅԲ-ն մինևույն ժամանակ համարվում է բազմալեզվյան բառարան, հիմնականում հայերեն-հունարեն-լատիներեն-թուրքերեն բառարան: Այսպես, օրինակ՝

ԶեղՈՒՄՆ, դման, գ. Xմա. Effusio, perfusio, effluentia.

Զեղուլն (ն. և կ.) լիութիւն, յորդութիւն. պօլլուդ, դաշկընլըգ. Զեղումն սրտի իբրև զաւագ առ եզեր ծովու. Գ. Թագ. Դ. 29: Ըստ վտակաց զեղման: Զեղմունք շնորհացդ: Նիւթեցի միշտ զեղմունս կիզանողականս. Նար.:

Մերթ՝ Զեղիութիւն. որ գրի և ԶեղՈՒԹԻՒՆ. Պաճուճանք մարմնոյ, և զեղումն, և ընդ վայր ծաղր, անամօթութիւն. Մանդ. ԻԵ:

Արդեն նշվեց, որ բառարանի բառապաշարը վերցված է 5-17-րդ դարերի գրաբար ձեռագիր և տպագիր մատենագրությունից: Սակայն ըստ ամենայնի քննության առնելով բառարանը՝ այնտեղ կարելի է հանդիպել նաև միջինհայերենյան և բարբառային բազմաթիվ բառերի ու բառակապակցությունների: Այս բոլորից զատ, բառարան են մուտք գործել նաև բազմաթիվ հատուկ անուններ՝ անձնանուններ ու տեղանուններ, դեղերի անուններ, որոնք հիմնականում քաղված են Աստվածաշնչից ու դիցաբանական գործերից, մասնագիտական գրականությունից և այլն:

4. ՆՅԲ-ում գրաբարի բառաքանակն ավելի մեծ է, քան ՅՅԲ-ում, այսպես, օրինակ, մեր հաշվումներով միայն Ա տառով ՅՅԲ-ում կա 3038 բառ, իսկ ՆՅԲ-ում՝ 8567, այսինքն՝ երկուսուկես անգամից ավելի:

Յր. Աճառյանը գրում է, որ ՆՅԲ-ն պարունակում է 51400⁷³, իսկ Ռ. Ղազարյանի հաշվումներով՝ ՆՅԲ-ն ունի 46580 բառ և շուրջ 3000 դարձվածաբանական միավոր⁷⁴:

ՆՅԲ-ի բառամթերքը բաղկացած է բառացանկի հիմնական մասը կազմող գրաբարյան, ավելի քիչ միջինհայերենյան և էլ ավելի քիչ ժողովրդախոսակցական բառերից: Բացի այդ, ՆՅԲ-ի երկրորդ հատորի վերջում զետեղված է երկու հավելված՝ «Մնացորդք նորագիտ բառից և վկայութեանց յաւուրս տպագրութեան ի վեր երևելոց» (էջ 1041-1059) և «Յաւելուած. աշխարհիկ բառք անվկայք ի գրոց առ մեզ եղելոց» (էջ 1060-1067): Առաջին հավելվածում տրված է 1036 նորաբանություն և բառարանում եղած առանձին գլխաբառերի ձեռք բերած նոր իմաստները, իսկ երկրորդ հավելվածում տրված է ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում գործածվող 736 բառից բաղկացած մի ցանկ: Օրինակ՝

Արեղաճաշ կամ Հարեղաճաշ. ճաշ արեղայից. ընկոյզ ծեծեալ խառն ընդ խստորոյ, և զանգեալ ջրով. յոր և աղքատք բրդեն զհաց, և ուտեն:

Իսկ բառարանում նման բառերի համար տրված է *ռմկ.* (ռամկօրեն) նշումը:

Բառարանը կազմված է հետևյալ սկզբունքներով:

ա) Բառարաններում գլխաբառերն առհասարակ դասավորվում են այբբենական կարգով կամ բնային եղանակով: ՆՅԲ-ն կազմված է առաջին եղանակով: Ընդհանրապես բառարանից օգտվողի համար ավելի նպատակահարմար է այբբենական դասավորություն ունեցող բառարանից օգտվելը: Բառարանում առանձին գլխաբառերով են ներկայացված բոլոր խոսքի մասերին պատկանող բառերը, այդ թվում նաև սպասարկու բառերը՝ շաղկապները, նախդիրները, նախադրությունները, ծայնարկությունները, վերաբերականները, ինչպես նաև ենթակայական և անցյալ դերբայները, միադիմի բայերը և այլն: Միայն պետք է նշել, որ չեն տարբերակված ու առանձին գլխաբառերով չեն տրված համանուն բառերը: Իսկ դրա պատճառն այն է, որ այն ժամանակ դեռևս համանուն և բազմիմաստ բառերը հիմնականում միմյանցից չէին տարբերակվում:

բ) ՆՅԲ-ում բառահոդվածները մշակված են տվյալ ժամանակին համապատասխան մակարդակով: Յուրաքանչյուր գլխաբառի համար տրված են քերականական համապատասխան նշումներ, իմաստների ու նրբիմաստների տարբերակում և բնագրային վկայություններ: Գլխաբառից հետո տրված են քերականական նշումներ, բերված են գլխաբառի հունարեն, լատիներեն համարժեքները, մշակված են հիմնական իմաստները և ապա բերված են բնագրային վկայություններ: Առանձնացված են տվյալ գլխաբառի նրբիմաստներն ու դրանով կազմված հարադրությունները և տրված են նոր տողից ավելի փոքր գլխատառերով: Նրբիմաստները երբեմն սկսվում են *և*, *կամ*, *իսկ*, *իբր* և այլ շաղկապներով: Օրինակ՝

ԳԼՈՒԽ, գլխոյ, ոց. գ. Κεφαλή. Caput. Վերին և երևելի մասն մարմնոյ մարդոյ, և ամենայն կենդանեաց. *պաշ*, *սէր*, *րէս*, եբր. *րօշ*, *կուլ-կօլէթ*, և այլն (բերվում են օրինակներ):

ԳԼՈՒԽ. նմանութեամբ, Kopvφή. Vertex, cacumen. Վերին ծայրն և սկիզբն ամենայն իրաց. գագաթն. *դէփէ*, *ուծ* (տրված են օրինակներ):

Կամ Akpov. Extremum, summum. Ծագ յետին, կատարած, գլխաւորումն. (տրված են օրինակներ):

ԳԼՈՒԽ. որպէս պետ. իշխան. գլխաւոր. վերակացու. առաջնորդ. *պաշ*, *րէխ*. (տրված են օրինակներ):

ԳԼՈՒԽ. Մարդաթիւ. համար անձանց և իրաց. *մարդ գլուխ*. *ատամ պաշընա*.

ՂԼՈՒԽ. Κεφαλατον. Summa pecuniae. Գումար դրամոյ. (օրինակներ):

ՂԼՈՒԽ. Κεφαλis. Capitułum, capitełlum. Գլխակարգութիւն գրոց, և բանից. ճառ. յօդուած. մասն. հատուած. համար. որոշումն նիւթոյ խօսից. պապ. ֆասլ. (բերվում են օրինակներ):

Այնուհետև տրված են գլուխ գլխաբառով կազմված հարադրությունները՝

Ի ՂԼՈՒԽ ՀԱՆԵԼ կամ ՏԱՆԵԼ, ԱԾԵԼ, ԲԵՐԵԼ, և այլն: Գլխաւորել, բովանդակել. Գլուխ հանել. պաշա չըգարմագ, պաշ էթմէք. (տրված են օրինակներ):

Ի ՂԼՈՒԽ ԵԼԱՆԵԼ, ՀԱՍԱՆԵԼ, ԳԱԼ, ԵՐԹԱԼ, ԿԱՏԱՐԻԼ. Գլխաւորիլ, լրանալ, բովանդակիլ. պաշա չըգմագ, պիթմէք (բերվում են օրինակներ):

Այնուհետև բերվում են այն հարադրությունները, որոնք սկսվում են այս կամ այն բառով: Այսպես՝

Տե՛ս և առընթեր այլոց անուանց և բայից. Հող ի գլուխ լինել. Թագ ի գլուխ: Ամբառնալ զգլուխ. Հանել ընդ գլուխն կամ ընդ կառափն. Մերկ գլխով, և այլն:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ բառահոդվածներից, ՆՅԲ-ում հարադրական բարդությունները տրվում են այդ նույն գլխաբառի տակ՝ անկախ նրանց շարադասությունից:

գ) ՆՅԲ-ում մանրամասնորեն տրված է բառի քերականական և ոճական բնութագիրը, այսինքն՝ նշված են հոլովման և խոնարհման ձևերը, խոսքիմասային բնորոշ հատկանիշները: Գոյականների համար որպես գլխաբառ տրվում է եզակի ուղղականը, անեզականների համար՝ հոգնակի ուղղականը, և ապա՝ եզակի և հոգնակի սեռականի վերջավորությունները կամ ամբողջ բառածևը: Օրինակ՝ Աթոռ, ոյ, ոց. գ., Աշխարհ, ի, աց. գ., Բուռն, բռին կամ բռան, ռամբ. բռունք, ռանց, ռամբք. գ. և այլն:

Ինչպես երևաց, վերոբերյալ Բուռն գոյականի օրինակից, խառն հոլովում ունեցող գոյականների համար նշվում են եզակի սեռական ու գործիական հոլովածները, որպեսզի պարզ դառնա խառն հոլովման պատկերը, բերենք մեկ օրինակ ևս:

Երկիր, կրի, թաւ կամ թիւ, գ.:

Անկանոն հոլովում ունեցող գոյականների համար ավելի շատ, երբեմն՝ բոլոր հոլովածներն են թվարկվում, օրինակ՝ Օր, կամ Ար, աւուր, յօրէ, աւուրբ, աւուրք, ուրց, ուրքք. (անկանոն է հոլովս, որպէս և հայր, հօր, մայր, մօր) և այլն:

դ) Բառարանագիրները նշում են նաև կրկնակ հոլովում ունեցող բառերի հոլովումները, օրինակ՝ Գիշեր, ի, աց, և ոյ. գ., Բոյն, բունոյ, ի բունոյ, ոց. ի բունէ, ի բունի. գ. և այլն:

Դերանունների համար բերվում են բոլոր (կամ գրեթե բոլոր) հոլովածները. օրինակ՝ Դու, քո, քեզ, ի քեն, քև. դուք, ձեր, ձեզ, ի ձեմք, ձեօք: Ոմն, ուրումն կամ որումն, ումեմն կամ ուրումն, ոմամք, ոմանք, անց, ամքք: Իմ, իմոյ, իմում կամ յիմոյ, իմով, իմոց, իմովք: Որ, որոյ, որում, յորմէ, որով, որք կամ որ. որոց. զորս կամ զոր, յորոց, որովք և այլն:

Ածական անունների համար որպես գլխաբառ տրվում է նրանց անփոփոխ ձևը՝ անկախ նրանցից, թե ածականը պարզ է, ածանցավոր, թե բարդ, օրինակ՝ Մեծ, ի, աց. Մեծագոյն, գունի, ից, Մեծագործ, ի, աց և այլն: Կամ՝ Անհմուտ, Անծայն, ի, ից, Անշարժ, ի, ից, Անտէր և այլն:

Բայերի համար որպես գլխաբառ տրված է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի եզակի թվի առաջին դեմքը, և «... դա միայն լծորդության համար չի արվում. այդ կատարվում է նաև բայի հիմնական ձևերի ցուցադրման նպատակով»⁷⁵: Գլխաբառից հետո տրված են անցյալ կատարյալը, բուն հրամայականը, երբեմն՝ նաև անցյալ դերբայը կամ միայն դրանց վերջավորությունները և բայի սեռը՝ ն.-ներգործական բայ, չ.-չեզոք բայ, ձ.-ծայնակրական բայ (այսինքն՝ կրավորակերպ չեզոք սեռի բայ), հ.-հասարակ (ընդհանուր) բայ, կ. կամ կր.-կրավորական բայ (տես բառարանի «Համառոտագրութիւնը»-ը, էջ 20): Բերենք մի երկու օրինակ բայի վերաբերյալ, այսպես՝ Կարկառեմ, եցի, ե՛ա. և Կարկառում, ռի, կարկառ. ն., Համբերեմ, բերի, բեր և բերեցի, բերեա՛. չ., Գնամ, գնացի, գնա՛, գնացեալ. չ., Դատիմ, եցայ. հ. և այլն:

Բառարանում տրված են *ռմկ.* (ռանկօրէն), *անստույգ*, *անհայտ* ոճական նշումները:

Ե) ՆՅԲ-ում բառիմաստի բնութագրման հիմնական միջոցը նկարագրական բացատրությունն է. օրինակ՝

Բնաշխարհ. ի, աց. գ. Երևելի մասն աշխարհի, յորս բուն բնակութիւն է մարդկան, կամ որ է բուն աշխարհ տէրութեան ուրութ:

Շատ հաճախ բառի բացատրությունը տրվում է գլխաբառի հոմանիշների թվարկմամբ. օրինակ՝

Յստակ, ի, աց. ա. ...Պարզ և անպղտոր. զուտ. անխառն. անաղտ. ջինջ. մաքուր. վճիտ. սուրբ. պայծառ. ականակիտ:

Յստակ. որպէս թափանցիկ:

Յստակ. որպէս դիրալուր:

Երբեմն բառի նկարագրական բացատրությունը համալրվում է նաև գլխաբառի հոմանիշների թվարկմամբ. օրինակ՝

Սահման, ի, աց. գ. ...Որոշեալ եզր վայրաց և գաւառաց. մէջն ծագաց. կողմն. կողմանք. ծագ տեսութեան. չափ և նպատակ իրաց. ժամադրութիւն. ուխտադրութիւն. կանոնադրութիւն. կարգ. օրէնք:

Օրինակ, ի, աց. գ. ...Օրէն և քանոն իմն առաջի եղեալ առ ի նմանել. նախատիպ. տիպ. յարացոյց:

գ) Բառարանում բառի բնութագրման բնորոշ ձևերից է նաև բառի-մաստի բացատրությունը թարգմանության միջոցով: Նման դեպքերում հայերենով տրված բառի բացատրության հետ մեկտեղ տրվում են նաև հունարեն, լատիներեն, թուրքերեն (հայատառ), երբեմն նաև իտալերեն, եբրայերեն, պարսկերեն և այլ լեզուներով համարժեքներ: Օրինակ՝

Վարդ, ի կամ ոյ. ից կամ ուց. գ. վրաց. վարդի, պարս. արաբ. վարտ, վերտ. յուն. լոսոն. լատ. ռոզա. Ροδον. Rosa. Ծաղիկ գեղեցիկ որպես թագաւոր ծաղկանց...:

Բարեկենդան, ի. գ. ռմկ. բարկենտանք. ուստի և պարս. պերգետան. ԼՕ Βαχχένμαλα. Baccanalia. իտ. Carnevale. ուստի թուրք. էթքեսնէլերի. Օր և ժամանակ բարիորդ կենդանութեան. որ սեպհականեալ է աւուրց յառաջելոց քան զերևելի շաբաթապահս. վասն որոյ կոչի սա՝ Բուն բարեկենդան:

Բառարանում բառիմաստի բացատրության ժամանակ մեծ տեղ է տրվում գլխաբառի հունարեն և լատիներեն համարժեքներին:

Բառի բացատրության ժամանակ առանձին դեպքերում կատարվում են նաև հղումներ. օրինակ՝

Աշխատանք, նաց. Տե՛ս Աշխատութիւն:

Աշխատաւոր, ի, ագ. Տե՛ս Վաստակաւոր:

Հղումները հիմնականում կատարվում են բառի հոմանիշ ձևերին կամ գրային տարբերակներին: Բերենք մի քանի օրինակ ևս:

Դանկ, Տե՛ս Դանգ:

Երեցութիւն. Տե՛ս Երիցութիւն:

Խորամանկ, Խորամանկել. և այլն. Տե՛ս Խորամանկ, և այլն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից էլ, հղումը կատարվում է նախընտրելի ձևերին:

Բարդ բառերի բացատրությունը մեծ մասամբ կատարվում է բարդության բաղադրիչների վերլուծությամբ. Օրինակ՝

Աստուածածին, ծնի ... որպէս Ծնող Աստուծոյ ի մարմնի, մայր բանին, աստուածամայր. տիրամայր. տիրածին կոչս...:

Աստուածամարտ, ի, ից կամ ագ... Որ մարտնչի ընդդէմ Աստուծոյ. Աստուծոյ դէմ կռուող:

Աստուածասէր, սիրի, րաց. ...Սիրող Աստուծոյ:

Մարգարէասպան, ի, ագ. ... Սպանող մարգարէի, կամ մարգարէից:

Մարդակեր, ի, ագ. ... Կերող և կլանող զմարդիկ:

Արդեն խոսվել է այն մասին, որ ՆՅԲ-ում տեղ են գտել բոլոր խոսքի մասերին պատկանող բառերը, այդ թվում նաև միադիմի բայերը և սպասարկու բառերը: Համառոտակի անդրադառնա՞նք դրանցից յուրաքանչյուրին: Նախ մակբայների մասին: Մակբայների բառիմաստը ներ-

կայացվում է նկարագրությամբ կամ հոմանիշների թվարկմամբ. օրինակ՝

Անդրէն. մ. Վերստին. դարձեալ և Յետս. Ընդ կրունկն...:

Յորժամ. մ. Օւէ, ծւան, էπάν. Quando, guam. Cum. Յոր ժամ. յորում ժամու. յայնմ ժամանակի՝ յորում. երբ. իբրև ...:

Միադիմի բայերը տրվում են տվյալ գլխաբառի տակ, ավելի փոքր գլխատառերով: Նախ բացատրվում է գլխաբառը, և ապա՝ միադիմի բայը, որն իրենք անվանում են *դիմագուրկ բայեր* և անում են *դիմագ (դիմագուրկ)*. նշումը: Բառահոդվածում տրվում են միադիմի բայի հունարեն, լատիներեն համարժեքները, հայերեն հոմանիշները, և բերվում են բնագրային վկայություններ. այսպես՝

Մարթ, ի. ա. (տրված են հունարեն և լատիներեն ձևերը). Կարելի. հնարաւոր...:

Մարթ է. դիմագ. տրված են հունարենն ու լատիներենը և արտահայտած իմաստները, այն է՝ Կարելի է. հնար է. լինի. ի դէպ է. օրէն է. արժան է (բերվում են բնագրային վկայություններ):

Նախդիրների բնութագրման հիմնական միջոցը հունարեն, լատիներեն, հայերեն համարժեքների թվարկումն է, որից հետո տրվում է նախդիրների գործածությունը տարբեր հոլովների հետ: Օրինակ՝

Առ. նախդիր. Որժօ. Ad, ar. դէպ ի. մերժ ի. ընդ: Այնուհետև նշվում են առ նախդրի գործածության դեպքերը այլ նախդիրների և սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական հոլովների հետ:

Առանձին կիրառություններում նախդիրները դիտված են որպես նախադրություններ, որն իհարկե, ճիշտ մոտեցում չէ. այսպես, օրինակ՝ վերցնենք այդ նույն *Առ* նախդիրը:

Առ. նախադրություն. Առընթեր ուղղականի կամ անորոշ հայցականի՝ նախդիր կարծեցեալ, որպէս Վասն, յաղագս, ունելով և զգօրութիւն բացառականի կամ գործիականի. զոր օրինակ. Առ սեր քո արարի. Ես. խը. 14. այսինքն վասն սիրոյ քոյ...: Պարզից էլ պարզ է, որ այստեղ առ նախդիրը գործածվել է վասն նախադրության իմաստով և ոչ թե վերածվել է նախադրության: Բառարանում ճիշտ են տրված նախադրությունների ծագումն ու առաջացումը: Հայտնի է, որ նախադրությունները հիմնականում առաջացել են հոլովվող բառերի առանձին հոլովածների քարացումից: Դրա համար նախ որպես առանձին գլխաբառ է տրվում այն բառը, որից առաջացել է նախադրությունը, և ապա բերվում է նրանից ծագած նախադրությունը: Օրինակ՝

Աղագ, գի, գաւ, աղագս, յաղագս. գ. (տճկ. ը լաճ, ի լաճ.) հանճարաւոր եղանակ, կերպ. օրինակ. հնար. ճարակ. դեղ և դարման. Τρόπος. Modus.

Աղագ. Logos. Ratio. Պատճառ...:

Աղագաւ. իբր նախադրություն. յետադաս քան զխնդիրն. ի հյ. և յն.

Ի պատճառս. ի սակս. վասն. յաղագս. *պատճառով, համար...*: Կարգի իմն աղագաւ յարեաց զնոսա յառակն. Ոսկ. մ. ք. 22. ...

Յաղագս. նիս. *Περί, ένεκα, ένεεν. δια, έπι, χάριν.* Ob, de, pro, propter.

Աղագաւ. վասն. սակս. ի պատճառս. ի պետս. ի վերայ. (ի ծայնես Աղագ)....

Շաղկապների բացատրությունը ևս բխեցվում է հիմք բառից, այսինքն՝ նախ տրվում ու բացատրվում է այն բառը, որից առաջացել է շաղկապը, հետո տրվում է շաղկապը որպես առանձին գլխաբառ. օրինակ՝

Վասն. նիս. *Ένεκα, ένεκεν, δια, χάριν.* Propter, ob, de, gratia, causa. *Յաղագս.* սակս. ի պատճառս. ի շնորհուկս....

Այնուհետև ավելի փոքր գլխատառերով տրվում է *վասն* զի շաղկապը և բացատրվում. այսպես՝

Վասն զի. շ. *Γάρ, Enim, guia, guoniam.* այսինքն վասն այստրիկ՝ զի. քանզի. զի. ստեպ յամենայն գիրս: Եւ իբր *Որպէս զի...*

Բառարանում ճշգրտորեն առանձնացված ու բացատրված են նաև ծայնարկությունները, որոնք անվանված են միջարկություններ: Նախ նշված են հունարեն, լատիներեն, երբեմն նաև բուլղերեն (հայատառ) համարժեքները, բացատրված են բառիմաստները և բերված են բնագրային վկայություններ. օրինակ՝

Աղէ. մջ. Δή, αλλα, γαρ, πλην, εια. Nunc ergo, enim, eja, Age, φέρε. Age, agedum. հէլէ՛, տէ՛, տէ՛յիմտի, է՛յ. հապա. օն. բայց արդ. ե՛կ. ա՛ծ. բե՛ր..... Բայց աղէ զարժանն իսկ, տուք ողորմութիւն. ՂԿ. ԺԱ, 41....

Բառարանում տեղ են գտել նաև վերաբերականները կամ եղանակավորող բառերը, որոնք հասկանալի պատճառով չեն դիտված իբրև այդպիսիք, այլ համարված են մակբայ կամ շաղկապ: Դրանց նկարագրության ժամանակ ևս նախ առանձին գլխաբառով տրված է այն բառը, որից ծագել է տվյալ շաղկապը, և ապա նկարագրված է վերաբերականը, որի բացատրությունը կատարված է համարժեքների թվարկմամբ: Օրինակ՝

Գոգ. գոգջի՛ր, գոգցե՛ս, գոգցո՛ւք, գոգջի՛ք, գոգցե՛ն. Պակասաւոր բայ սաստկականն Ոգելոյ, այն է Ասել. որպես նոյն ընդ Գոչել....

Գոգցես. իբր մ. կամ շ. Գրեա՛ թէ. գրեթէ. ասա՛ թէ. դի՛ր թէ....: գոգցես յերկրին հայկազյանց զայս լինել. *Խոր. ա.* 25....

Բառարանի մեջ մուտք են գործել նաև մի շարք հատուկ անուններ, տեղանուններ, ժողովուրդների, ցեղերի, ինչպես նաև դիցաբանական անուններ: Ինչպես, օրինակ՝ Անահիտ, Աստղիկ, Ասորիք, Յայկ, Լիբիա, Ափրիկա կամ Ափրիկէ, Արամազդ, Յիսուս, Տիգրան, Քաղդեացի, Քանանացի և այլն: Դրանք ևս բացատրված են մանրամասնորեն, իսկ առանձին անուններ նաև ստուգաբանված են: Այսպես, օրինակ՝

Աստղիկ, տղկան կամ տղկայ. գ. Αφροδίτη. Venus. Արուսեակ (իբր հարսն) ի մոլորակս, և ի չաստուածուհիս ափրոդիտէ՝ օրինակ տուփանաց ցանկութեան...:

Յիսուս, ի, իւ. Ιησοῦς. Jesus. Բառ եբր. եաշուա. այսինքն Փրկիչ...:

ՅԱՅԿ, ի, իւ. կամ այ, աւ. Անուն դիւցազինն, քաջի՝ որդւոյ թորգոմայ յաբեթեանց. յորմէ ազգ մեր արամեան՝ կոչի ազգ հայկայ, և աշխարհս մեր Յայք: *Խոր. ա. 10.11: Յի. կթ: Շ. վիպ. և այլն:*

Յայկ. Ωρίων. Orion. եբր. *քեմիլ*. արաբ. *էննէսք*. Աստեղատուն յերկինս՝ շքեղ և բազմապայծառ աստեղօք երևելի, մերձ առ բազմաստեղս, առընթեր ունելով կամ առ ոտս և գշուն. վասն որոյ և հայկ կամ որիոն առ քերթողս համարեալ է որպէս գործակից անահտայ յորսորդութեան. այլ ստոյգ ևս՝ բարձօղ կենաց առաջին բռնաւորին և աստուածամարտին բէլայ, այսինքն ներովթայ՝ որ կոչի որսորդ առաջի աստուծոյ:

Ափրիկա, կամ Ափրիկէ. գ. որ և Լիբիա մասն աշխարհի. յորմէ Ափրիկայքն, ա. Ազգն ափրկային ի հաւատս եկին. Գճձ.:

Այսպիսով, մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ ՆՅԲ-ում բառերի բացատրությունը տրվում է զանազան եղանակներով՝ նկարագրությամբ, հոմանիշների թվարկմամբ, օտար լեզուներով թարգմանությամբ, ինչպես նաև հղումներ կատարելով: Բոլոր դեպքերում բառարանագիրներն աշխատել են կիրառել բառիմաստի մեկնաբանման տարբեր միջոցներ և ավելի մանրամասնորեն ու հստակ կերպով ներկայացնել բառի հիմնական և երկրորդական իմաստները: Բառի իմաստ(ներ)ի ու նրբիմաստ(ներ)ի բացատրությունը հաստատվում է բնագրային համապատասխան վկայություններով: Ի դեպ, բերված վկայություններն էլ այնպիսին են, որոնցում բառը երևում է իր ողջ համատեքստով: Անհրաժեշտության դեպքում կատարվող կրճատումներն էլ չեն վնասում տվյալ գլխաբառի՝ այլ բառերի հետ ունեցած առնչությունները բացահայտելուն: Հարկ է նշել նաև այն, որ մեջբերվող վկայությունների կրճատման այդ ձևերը դեռևս կիրառել է Մխիթար Սեբաստացին: Նա այդ մասին գրում է. «Ի բազում տեղիս զբառս վկայութեանց կրճատելով բերաք... և պատճառ մեր այս էր. զի պարբերութիւնք բազում վկայութեանց էին երկայնածիփ, զորս անմարթ էր բովանդակ ի մեջ բերել»⁷⁶:

5. ՆՅԲ-ն կարելի է համարել նաև պատմական բառարան, որովհետև դրանում բառահոդվածի վկայությունները հիմնականում դասավորված են ժամանակագրական հաջորդականությամբ: Ինչպես նկատել է Ս. Ղազարյանը, ՆՅԲ-ն «...հայերեն միակ բառարանն է, որ բոլոր բառ-հոդվածները հաստատվում են այնպիսի վկայություններով, որոնք բերված են ըստ իրենց հնության, այսինքն՝ նույնիսկ վկայությունների մեջ պահպանված է պատմականությունը»⁷⁷: Օրինակի համար բերենք *Իրաւունք* գլխաբառի տակ դրված բնագրային վկայությունները՝

Իրաւունք ...: Այնպիսի բարք են չարագործաց՝ զիրաւունսն անիրաւութիւն ասել. *Եզնիկ*: Զիրաւունս անծին ցուցանել. *Սեբեր.*: Իրաւանցն կշիռ պակասեալ, և անիրաւութիւն իսկոյն զօրացեալ. *Նար. դ.*: Արդարադատ իրաւամբք չափել: Եւ կշռի արդար իրաւամբք. *Իգն...*: *Լմբ. սղ.*: Ոչ իրավամբք բերի յիրսն ինչ, և անիրաւութեամբ ի միւս իրս. *Սարգ. ա. պ. գ.*:

Բնագրային վկայութիւնները ոչ միայն ճշգրտում ու հաստատում են բառիմաստը, այլ նաև դրանցով հաստատվում են բառերի քերականական հատկանիշները՝ հոլովումը, խոնարհման ձևը և այլն: Օրինակ՝ *Շնորհ* գոյականի համար նշված են *ի* և *ա* հոլովումները, և բերված են բազմաթիվ վկայութիւններ, որոնցում *շնորհ*-ը թէք հոլովներով հանդիպում է 14 անգամ, որոնցից 7-ը *ի* հոլովմամբ, 7-ը՝ *ա*: Դրանով իսկ հաստատվում է այդ գոյականի կրկնակի հոլովում (*ի* և *ա*) ունենալը:

6.ՆՅԲ-ն ինչ-որ չափով կարելի է համարել նաև ստուգաբանական բառարան, քանի որ բառարանագիրները տվել են ոչ միայն բառերի իմաստների բացատրությունը, այլև փորձել են բացահայտել բազմաթիվ բառերի նախնական ստուգաբանական իմաստները: Այդ տեսակետից բառարանի մասին շատ բարձր կարծիք է հայտնում Էդ. Աղայանը. «Բառարանի նշանավոր արժեքներից մեկն էլ բառերի ստուգաբանությունն է. այս բանով նա դուրս է գալիս սովորական բացատրական բառարանի շրջանակներից և դառնում մի լուրջ լեզվաբանական գործ՝ որպէս ստուգաբանական բառարան: Նրանում ճիշտ կերպով ստուգաբանված են հունարենից, լատիներենից, եբրայերենից, պարսկերենից և այլ լեզուներից փոխառյալ հազարավոր բառեր, ինչպէս և տրված են բազմաթիվ բառերի համեմատություններ. ինչպէս՝ *մայր* համեմատվում է սնակ. *mātar*. լտ. *mater*. պրսկ. *mādar*. *բռն* պրսկ. *bar*. սանս. *bhārā*. *անուրջ*՝ հուն. *ὄναρ* և այլն և այլն»⁷⁸:

Այս ճիշտ դիտողությունը հիմնավորվում է բազմաթիվ օրինակներով: Անդրադառնալով դրանցից մի քանիսին:

ԱԼԷԼՈՒԻԱ, կամ ԱԼԷԼՈՒԻԱՅ. որ և Ալէլու.

Բառ եբր. հալէլու եա'ի. Օրինեցէ՛ք զաստուած, կամ զովեցէ՛ք զտէր. երգ փառաբանութեան...:

ԴՈՒՌՆ, դրան, դրամբ. Դրունք կամ դուրք, դրանց, դրաց, ի դրունս, առ դուրս, զդրունս, զդուրս, դրամբք, դրօք. գ. *յն. թիռա, պ. տէռ. սանս.* տվառա. *Θύρα, πνλγ, πυλὼν. Porta, janua, ostium, vestibulum...*:

Բառերի իմաստները բացահայտելու համար բառարանագիրները հազարավոր բառեր համեմատել են ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների նույն ձևերի հետ:

Ռ. Ղազարյանը նշում է, որ Զր. Աճառյանի արմատական բառարանի ստուգաբանություններից 530-ը առաջին անգամ ճիշտ կերպով ստուգաբանել են Նոր հայկազյան բառարանի հեղինակները⁷⁹:

Տիրապետելով բազմաթիվ օտար լեզուների (հունարեն, լատիներեն, թուրքերեն) և ինչ-որ չափով իմանալով նաև արաբերեն, պարսկերեն, եբրայերեն, ասորերեն և այլ լեզուներ՝ բառարանագիրները կարողացել են զատել ու ստուգաբանել օտար փոխառյալ բառերը՝ նշելով նաև փոխառու լեզուն:

Օրինակ՝

ՆՕՏԱՐ, կամ ՆՈՏԱՐ, ի, ագ. գ. Բառ լտ. նօդառիուս. Notarius. յորմէ և յն. նօդառիօս. Notarios. կամ γράμματῆς, ὑπογραφεύς...:

Նշանագիր. գրիչ. դպիր արքունի կամ եկեղեցական. գրագիր. քեսթիպ...:

Ինչպես նկատելի է, բառարանի մեջ մուտք են գործել հունարենից, լատիներենից, պարսկերենից և այլ օտար լեզուներից հայերենին անցած հազարավոր բառեր, որոնք նաև ստուգաբանված են: Բայց, ինչպես և սպասվում էր, հարյուրավոր ճիշտ ստուգաբանությունների կողքին կան նաև սխալ, անհավանական ստուգաբանություններ, «Սակայն, - գրում է Էդ. Աղայանը, - սրանք բոլորովին էլ չեն նսեմացնում բառարանի արժանիքը. եղած ճիշտ ստուգաբանություններն այնքան շատ են, որ այդ սխալները, անկախ իրենց քանակից, ներելի էին այն ժամանակվա համար»⁸⁰:

Այսպիսով, Նոր հայկազյան բառարանն իր կազմության սկզբունքներով, բառամթերքի քանակով, բառահոդվածի կառուցվածքով, քերականական նշումներով, բառիմաստի բացատրության միջոցներով, ստուգաբանություններով, վկայությունների հավաստիությամբ և այլ կողմերով զգալիորեն գերազանցում է Հին հայկազյան բառարանին: Եվ ի հաստատումն մեր ասածի՝ կողք կողքի բերենք նույն բառահոդվածը նշված բառարաններից, այսպես՝

ՀՀԲ, հ. 1

Ակն. ական. ակունք կամ ականք. անց. ամբք: // աչք կամ տեսանելիք, որ է գործարան տեսութեան: Ելից. 21. 24. Թու. 33. 55: Դարծեալ՝ գոհար, որ է քար պատուական. ռամկ. ճեվահիր. Ելից. 28.9 և 10, և 35.9: Առակ. 8.11: Եւ ևս նշանակէ զբերան բղխմանց ջուրց. որ է իբրու աչք երկրի, ուստի բղխին աղբիւրք. ռմկ. ջրի ակ. կամ ջրի բերան: 4. Թագ. 2.21:

Յակոբ. 3.11: Դարծեալ՝ է սա անուն քաղաքի իրիք, զոր տեսցես ի

ՆՀԲ, հ. 1

Ակն, ական, ականք. դուն ուրեք և՛ ակին, ակունք. եզականն բառիս ԱՉԲ. Գործարան տեսութեան. տեսանելիք. աչք. կէօզ, այն. Օֆչալմօս. Օսւլւս. Ակն ընդ ական: Ոչ դարծցի ակն իմ ի տեսանել զբարին: Եւ ական չէր տեսեալ զիս: Խռովեցաւ ի սրտմտութենէ ակն իմ: Պահեա՛ զիս որպէս բիբ ական: Ակն իմ իջոյց արտասուս, կամ արտօսը: Միով ականք քով: Ճրագ մարմնոյ ակն է: Ձ՞ի տեսանես զշիւղ

բառարանի յատուկ անուանց: Իսկ մինչ ասի ական արևու, նշանակի արեգակն: ռամկ. *արև: Նարեկ. յիշատակարանն:* Այլ մինչ ասի՝ յականե կոչել. իմանի՝ ականարկմամբ, կամ յանուանե. այսինքն զանունն ուրուք տալով: Եսթ. 2.14: Սոյնպէս մինչ ասի՝ յականե յանուանե ասել կամ ծանուցանել. նշանակի գյատուկ անունն յիշելով ասել. կամ ծանուցանել: *Ոսկե. 1. հատ. գ:*

ՀՀԲ-ի երկրորդ հատորում *Ակն* բառի վերաբերյալ ավելացված է՝

Ակն: // աչք: դարձեալ, ճեվահիր:

Դարձեալ՝ աղբրի ակ. ջրի բերան:

Դարձեալ՝ ականայ քաղաք. էկին:

Ակն արևու: // արեգակ, արև:

յականե յանուանե ասել: // անունը տալով ըսել: յականե յանուանե ծանուցանել, կամ ազդել: // անունը տալով իմացնել:

յականե յանուանե կոչել: // աչք ընելով կանչել:

յական եղբոր քոյ: Ջոր ական ոչ ետես և այլն: Ջլուեալն ունկանն ականբ ևս նկատեալ. *Ազաթ:* Անհնար է քեզ *միով* ականբ յերկինս հայել, և միով ականբ յերկիր: *Մանդ:* Ակն երագ է քան զունկն: *Շիր:* Իբր անբթի իմն ականբ մեծաւ զգուշութեամբ: *Յհ. կթ:* Ակն զծագումն լուսոյ ընդունելով զգայ և ճանաչէ. *Գր. հրահ:* Կաւ՝ ական եղեալ տեսանէր: Յորժամ ական խաղայցէ, բնական ազդեցութեամբ վասն զնորոգ ոք տեսանելոյ լինի ասնն նշանակ. *Եզնիկ:*

Դուն ուրեք լինի ասել: Բթթումն ակին (բերվում են օրինակներ):

Ակն. որպէս ականկալութիւն. յոյս. կարծիք. կասկած. *իւմիտ.* (օրինակներ):

Ակն, ակներ. Տե՛ս Ակնուռ...:

ՀՀԲ-ի առաջին հատորում *Ակն* գլխաբառով կազմված հարադրությունները չորսն են՝ *ական արեւու, յականե կոչել, յականե յանուանե ասել* կամ *ծանուցանել*, երկրորդ հատորը դրանց վրա ավելացնում է միայն մեկը՝ *յականե յանուանե ազդել-անունը տալով իմացնել*, իսկ ՆՀԲ-ում *Ակն* գոյականի հիմնական և երկրորդական իմաստների առանձնացումից ու բացատրությունից բացի, տրված են նաև այդ գլխաբառով կազմված երեսուն հարադրական կապակցություններ, ինչպես նաև դրա նախդրային կիրառությունները, որոնք նույնպես բացատրված են, և իմաստները հաստատված են բնագրային վկայություններով: Ի դեպ, հարադրական կազմությունների շարքում մեծ թիվ են կազմում *ական* բառով կազմված նախդրային կառույցները: Ինչպես կոտեսներ ներքոբերյալ ցանկից, *ական*-ով կազմված երեսուն բառակապակցություններից տասնինը ունեն նախդրային կազմություն, այսպես՝ *ական* ներքին, *ական* իրաց, *ական* խաչի, *ական* արեւու, *յականե* յանուանե, *առ* ականե, *ական* ի խոնարհ, *ական* ի ճանապարհ, *յական* թօթափել, *ի* քթել *ական*, *յակն* անկանել, *յակն* արկանել, *զակն* արկանել, *յակն* առնուլ, *ական* ածել,

ական առնել, ական առնուլ, ական դնել, ական կառուցանել, ական ունիմ, զական պահել յիմիք, զական տալ կամ տալ ական, յական տալ, ընդ ական խոցել, ըստ ական անկանիլ, զականք գալ, յական տեսանել, առ ական դիպիլ, ընդ ականք հայել (էջ 24-25):

Բացի այդ, եթե ՀՀԲ-ում *ական* գոյականի տարբեր իմաստներով համանունները տրված են նույն *ական* գլխաբառի տակ, ապա ՆՀԲ-ում դրանք առանձնացված են և տրված որպես առանձին գլխաբառեր. այսպես՝

Ակն, ական, ականք, ականց. գտանի և ակունք. գ. Δῖζος. Lapis pretiosus, gemma. Քար պատուական՝ ազգի ազգի. գոհար. ծելիէր, գիւիէր, ճելահիւր. Ակն դահանակ: Ականս սարդիոնս, և ականս գրոյ: Ականց պատուականց: Սարդիոն ականքք: Իբրև զվէն շափիղայ ական: Յականց շափիղայ: Իբրև զտեսիլ ական կարկեհանի: Չամենայն ականս պատուականս. և այլն: (Բերված են բնագրային օրինակներ):

Ակն վանի, կամ բազմագունի. Տ. Վանի. Բազմագոյն, գունի:

Ակն, ական, յական, ակունք, զակունս, յակունս կամ յականս. Օոր, εἶσοδος, δῖεξοδος. Foramen, exitus, origo, scaturigo. Սկիզբն և ելք ծագման և բղխման աղբեր. աղբերակն, և որ ինչ նման է նմա. *ակ, բուն բերանը. կեօգ, այն, գայնագ, չէշմէսար* (բերվում են օրինակներ):

Ակն լուսոյ, կամ տուրնջեան. Արեգակն, որպես աղբիւր լուսոյ՝ և աչք տուրնջեան. *չէշմէի աֆիթապ* (բերվում են օրինակներ):

Ակն, ակունք. գ. Պինայ՝ ժծմակ ծովային. *փինէգ. Pivva. Pinna.* Եւ ի ծովէ ասր (յն. ծաղկունք), կամ խղընջոյնք, կամ ակունք՝ առաւել քան թէ զոչխարաց ասր. Բրս., ճառ ընդդէմ ընչեղաց:

Ինչպես երևաց վերոբերյալ բառահոդվածներից, ՆՀԲ-ն գլխաբառերի բառական, բանասիրական, լեզվաբանական մշակմամբ էլ ավելի է կատարելագործված: Նոր հայկազյան բառարանի առավելություններից մեկն էլ այն է, որ դրանում առանձնացված են համանուն բառերը: Այսպես, օրինակ՝ առանձին գլխաբառերով են տրված *ակն* բառի «աչք», «թանկագին քար», «աղբյուրի սկիզբ», «ծովային ու ցամաքային որդեր» իմաստներով համանունները, յուրաքանչյուր գլխաբառի տակ ավելի փոքր գլխատառերով բերված են դրանով կազմված հարադրություններն ու նախդրային կապակցությունները: Իսկ ՀՀԲ-ում թեև նշված են *ակն* գլխաբառի «աչք», «թանկագին քար» և «աղբյուրի ակ» իմաստները, բայց այդ բոլորը տրված են նույն *ակն* գլխաբառի տակ: Ինչպես վերևում նշվեց, ՀՀԲ-ի երկրորդ հատորը *ակն* գոյականի վերաբերյալ ավելացնում է դրանով կազմված չորս հարադիր բառեր՝ *ակն արեւու, յականէ յանուանէ ասել, յականէ յանուանէ ծանուցանել* կամ *ազդել և յականէ կոչել*, որոնք բացատրված են, բայց վկայություններ չեն բերված:

ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ
Ն. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՑՈՒ ՍՐԲԱԳՐՄԱՍԲ

ՆՀԲ-ի հեղինակները, օգտագործելով մեր նախկին բառարանները և օգտվելով ժամանակի օտարերկրյա բառարանագրական առաջավոր փորձից, ստեղծել են մի այնպիսի բառարան, որը գերազանցում էր ոչ միայն մեր նախորդ բոլոր բառարաններին այլ նաև ապահովում էր տվյալ ժամանակի եվրոպական բառարանագրության մակարդակը: Բայց ինչպես ամեն մի աշխատանք, այդպես էլ Նոր հայկազյան բառարանը չէր կարող իսպառ զերծ լինել թերություններից, որոնք ժամանակին նկատել է մեր մեծ հայագետ-լեզվաբան Նորայր Բյուզանդացին: Նա գրաբարի բազմաթիվ նորահայտ բնագրերի հիման վրա փորձել է վերացնել բառարանի թերությունները և լրացնել պակասներն ու բացթողումները: Նրա կատարած սրբագրությունների ու համալրումների մասին տեղեկանում ենք ժնկի համալսարանի գիտաշխատող, լեզվաբան Մարտիրոս Մինասյանի աշխատանքի շնորհիվ: Նա 1990թ., ժնկում նմանահանության եղանակով, սահմանափակ տպաքանակով, հրատարակել է Նոր հայկազյան բառարանը՝ Նորայր Բյուզանդացու աշխատանքի հետ միասին⁸¹: Այդ հրատարակությանը կցած առաջաբանից իմանում ենք, որ Բյուզանդացին իր աշխատանքն անվանել է «իմ յարդարեալ Հայկազեան»:

Բառարանի յուրաքանչյուր թերթից հետո Ն. Բյուզանդացին դրել է սպիտակ թուղթ (կամ թղթեր) և արել սրբագրություններ: Այդ առթիվ Մ. Մինասյանն իր հրատարակության առաջաբանում գրում է. «Ինչպես նկատելի է, Նորայրը բառարանի վրայ բազմաբնոյթ աշխատանք է կատարել: Տպագիր էջերի ներսում կամ լուսանցքներում մատիտով, իսկ մեջ ընդ մեջ անելացրած թերթերի վրայ թանաքով մանրատառ ուղղել է ամեն կարգի վրիպակներ ու սխալներ, գծերով ջնջել կեղծ բառեր, դասականների համար բերել մատենագրական դասական վկայութիւններ, ձեռագրերում եւ տպագիրներում իր յատնաբերած նոր բառերի համար մշակել վկայուած բառայօդուածներ, հաւանաբար իր «Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն» (Կ. Պոլիս, 1884) աշխատութեան համար լուսանցքներում շատ բառեր թարգմանել ֆրանսերէնի եւ երբեմն էլ նշել դրանց յունարէնները» (էջ Ա):

Ն. Բյուզանդացին երկհատոր ՆՀԲ-ն վերածել էր քառահատորի, իսկ Մ. Մինասյանը հրատարակել է հինգ հատորով:

Ն. Բյուզանդացին ՆՀԲ-ի վրա աշխատելիս իրականացրել է բազմազան ու բազմաթիվ գործընթացներ, որոնք հիմնականում կարելի է խմբավորել հետևյալ տեսակների մեջ՝ առանձին գլխաբառերի

Ճշգրտումներ, նոր գլխաբառերի ու վկայությունների հավելումներ, առանձին գլխաբառերի կրճատումներ և այլն:

Մեր հաշվառումներով Ն. Բյուզանդացին ՆՅԲ-ում ընդհանուր առմամբ կատարել է ավելի քան 12000 սրբագրություն, որոնցից կարևորներն են՝ բազմաթիվ գլխաբառերի ու հոլովումների ճշգրտումը, հազարավոր բառահոդվածների ավելացումն ու կրճատումը, հարյուրավոր բառերի նոր իմաստների հավելումը և դասական մատենագրությունից քաղած վկայություններով համալրումը:

Բյուզանդացու ավելացրած ավելի քան վեց հազար բառերը պատկանում են բառային տարբեր խմբերի: Դրանց մի մասն ամենևին էլ նոր բառեր չեն, քանի որ ՆՅԲ-ում կան դրանց արմատական ձևերը կամ ածանցավոր կազմությունները: Օրինակ՝ բառարանն ունի զուգաչափություն, ընդհատություն, ընդվայրածություն, ընդվայրաքնին, ընծայատուր, թագընկալություն, կալանաւոր, կենցաղակից, հասարակաւորութիւն, հերետիկոս, հոգեզումար, հրաշածին, մախագ, մարմնածն, մտաւորական, որդեծնութիւն, պտղահոսութիւն, վախկոտութիւն, քառասնապահ, քարտուղար և նման բազմաթիվ այլ բառեր, իսկ Բյուզանդացին համապատասխանաբար ավելացնում է հետևյալ բառերը՝ զուգաչափ, ընդհատ, ընդվայրածու, ընդվայրաքննութիւն, ընծայատրութիւն, թագընկալ, կալանաւորութիւն, կենցաղակցութիւն, հասարակաւոր, հերետիկոսութիւն, հոգեզումարութիւն, հրաշածնութիւն, մախագութիւն, մարմնածնութիւն, մտաւորականութիւն, որդեծին, պտղահոս, վախկոտ, քառասնապահութիւն, քարտուղարութիւն: Ավելացրած ամեն մի բառի համար Բյուզանդացին բերում է նոր վկայություններ՝ քաղված Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու, Եփրեմ Կեսարացու, Եփրեմ Խուրի, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Եփրեմ Եփեսացու, Գրիգոր Նազիանացու ինքնուրույն գործերի ու մեկնությունների գրաբար թարգմանությունից, ինչպես նաև հինգերորդ և հետագա դարերի մեր հեղինակների (Ագաթանգեղոս – Ն. Լամբրոնացի) երկերից, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունից և այլ գործերից: Ի դեպ, օրինակների մեծ մասը քաղում է Ոսկեբերանի աշխատանքներից:

Բյուզանդացու ավելացրած բառերի զգալի մասը կազմությամբ բարդ և բարդ ածանցավոր բառեր են, որոնց բաղադրիչները կան իրենց տեղում: Այդ բառերից են՝ *աթոռապահ, ախոյանակից, ախորժալրութիւն, ականահատութիւն, ականագգայութիւն, ակնատեսութիւն, ալկոսապատառ, ահագնակայծակ, ահագնատես, աղանդահայր, ամիրապետ* (բառարանն ունի *ամիրապետել* բայը), *այծազգեստ, այսամիտ, աշխարհահալած, աշխարհահեղեղ, աշխարհածն, աշխարհափրկող, առիւծազարդ, արինագուր, արծակավճիռ, արուստպան, արուեստախօսութիւն, արփիատեսիլ, արքայասէր, աւանաթաղ, աւանդատուն, բազմածով, թղթագրեն, լիալուսին, լիախորհուրդ, խանդակարօտ, խաչապահ, խառնաման, խառնաշփոթ, խոժոռատես, խոյրաքանդակ, խո-*

րովմ, խստամիտ, ծաղկաշատ, ծաղրաբանեմ, ծովատարած, կամակարգ, կանթեղալոյց, կառափնատեղի, հաւասարամարտ, հրապարակաժողով, ծայնաստեղծեմ, ճախրասլաց, մեծաժողով, յամրուսումն, նշարագիր, պայծառատես, պարախումբ, պնդագօտի, քահաբարձ, սակաւուսումն, սևամարմին, ցնորախօս, քաջայր, քառապատկեր, օրինակարգ, օրինաբանումն և այլն:

Ավելացրած բառերից շուրջ երկու տասնյակը աստուած բաղադրիչով կազմված բարդ և բարդ ածանցավոր բառեր են, ինչպես՝ աստուածաբախտ, աստուածագուշակ, աստուածազն, աստուածագաւակ, աստուածագերծ, աստուածակառոյց, աստուածակարօտ, աստուածահալած, աստուածամատն, աստուածահրաւեր, աստուածայոյս, աստուածանուն, աստուածավայր, աստուածամասութիւն, աստուածերգ, աստուածօրութիւն, աստուածորոտ և այլն:

Ավելացրած բառերից ավելի քան քսանն էլ կազմված են ամեն բաղադրիչով, այսպես՝ ամենադառն, ամենակէզ, ամենայառաջադիմութիւն, ամենահասակ, ամենատգեղ, ամենատեսող, ամենաընտիր և այլն:

Ն. Բյուզանդացին ավելացրել է հարյուրավոր նախածանցավոր և վերջածանցավոր բառեր, բայց ամենից շատ ան ժխտական նախածանցով (շուրջ 200բառ) և բար, ութիւն վերջածանցներով: Այսպես, օրինակ՝ անաստուածգիտութիւն, անաւարտումն, անաւելորդութիւն, աներախտաւոր, անկշռելիութիւն, անճշարտութիւն, աննշանակաբար, բարեկարգաբար, յարայիշելի, փոքրաբար, օծարան և այլն:

Բյուզանդացու կատարած հավելումների շարքում զգալի քանակ են կազմում պատճառական բայերը. օրինակ՝ ակնկորեցուցանեմ, աճեցուցանեմ, ամբողջացուցանեմ, անլացուցանեմ, անգիտացուցանեմ, անդրացուցանեմ, անյուսացուցանեմ, անցուցանեմ, անօրինեցուցանեմ, ապացուցանեմ, արբուցանեմ, բարգաւաճեցուցանեմ, դարձուցանեմ, թօշնեցուցանեմ, իշխանացուցանեմ, խաչացուցանեմ, ծարաւեցուցանեմ, կառուցանեմ, հասուցանեմ, մոլորեցուցանեմ և այլն:

Բառարանագիրների ընդունած սկզբունքների համաձայն՝ ՆՅԲ-ում ներգործական սեռի բայերի կրավորականները առանձին գլխաբառերով չեն ներկայացված, բայց բառահոդվածում օրինակներ են բերված նաև դրանց կիրառությամբ, իսկ Ն. Բյուզանդացին այսպիսիները ներկայացնում է առանձին գլխաբառով: Ասվածն ավելի ցայտուն դարձնելու համար ՆՅԲ-ից և Ն. Բյուզանդացու հավելումներից բերենք մի քանի օրինակ: Բառարանում կան բեկտեմ, գեղգեղեմ, դադարեմ, վարկանեմ, զննեմ, ընտրեմ, թօթափեմ, խաչեմ, կոկեմ, յաղթեմ և այլ ներգործածներ, իսկ Բյուզանդացին համապատասխանաբար բերում է բեկտիմ, գեղգեղիմ, դադարիմ, զարկանիմ, ընտրիմ, թօթափիմ, ժողովիմ, խաչիմ, կոկիմ, յաղթիմ կրավորականները, այլև դրանց վերաբերյալ առանձին օրինակներ: Որպես նմուշ բերենք նման կիրառություններից

միայն մեկը: Այսպես՝ *արօրադրել* բայի համար ՆՅԲ-ն բերում է մեկ գլխաբառ և դրա ներգործականներն ու կրավորականները տալիս դրա տակ, իսկ Բյուզանդացին առանձնացնում է դրա կրավորականը՝ *արօրադրիլ*, տալիս առանձին գլխաբառով և բերում է այն նույն օրինակը, ինչ բերված է բառարանում. «Այսպես պիտոյ է *արօրադրիլ* ամենայն ոգւոյ» (Խոսր.):

Բյուզանդացին ներգործական բայերի կրավորաձևերի համար ավելի շատ բերում է տվյալ բայի անցյալ դերբայով վկայություններ, որոնք բառարանում, ինչպես դիմավոր բայերի դեպքում էր, տրված են ներգործականի տակ: Օրինակ՝ *գրաբանեմ* գլխաբառի տակ ՆՅԲ-ն տալիս է նաև դրա անցյալ դերբայով արտահայտված կրավորականները, իսկ Բյուզանդացին այն տալիս է իբրև առանձին գլխաբառ և բերում այդ դերբայով կազմված օրինակ. «Եւ Յոմերոս *գրաբանեալ*... պատուհասեալ բանիւք զնոյն ճամարտակէ» (Եզնիկ):

Բյուզանդացու ավելացրած բառերի շարքում կան այնպիսիները, որոնք ՆՅԲ-ում չեն արձանագրված, այսպես՝ *դժգոհ*, *լեռնաբլուր*, *լճանամ*, *խոնաստան*, *խորէջ*, *խուզակի*, *խուղբ*, *խուճ*, *կնագիր*, *կնիւ*, *կօշարայ*, *հազարան*, *համեմիք*, *հծծումն*, *հորդ*, *հու*, *հրամեն*, *ծագացեալ*, *մեծահոգ*, *մխիթարանամ*, *մտերմանամ*, *յղկումն*, *մախորդ*, *նիիր*, *շամն*, *շքքանք*, *ունպիտոյ*, *պեղումն*, *սակարկիմ*, *սաւ*, *վայրակ*, *տիեզերագնաց*, *ցոլ*, *քաբար*, *օղակ* և այլն: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ այդ բառերից շատերը կան Առձեռն բառարանում: Բյուզանդացու բերած վկայություններից վերցնենք միայն մեկ օրինակ. «Մի՛ ստանար քեզ ի նոցանէ մայրագիրս, և քոյրագիրս, կովկիթս և սպասաւորս. ապա թէ ոչ՝ ունիս ստանալ ի *կնագիրս*» (Մխ. Գոշ):

Բյուզանդացին ավելացրած գլխաբառերի համար սովորաբար բերում է վկայություններ՝ բոլոր դեպքերում ձգտելով օրինակներ քաղել դասական գրաբար մատենագրությունից: Օրինակ՝ *յառաջադրել* բայի համար ՆՅԲ-ն օրինակներ է բերել Նարեկացուց և Արիստոտելի Ստորոգությունից, իսկ Բյուզանդացին նոր օրինակ է բերում Եզնիկից: Իսկ երբ դասական գրաբարում համապատասխան օրինակներ չի գտնում, նա ձգտում է օրինակներ քաղել ավելի հին շրջանի մատենագրությունից. օրինակ՝ *պճնողութիւն* գոյականի համար վկայություն է բերված 15-րդ դարի հեղինակ Մխիթար Ապարանցուց, իսկ Բյուզանդացին օրինակ է բերում 9-10-րդ դդ. պատմիչ Յովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցուց:

Այդուհանդերձ, երբեմն նրա ավելացրած վկայությունները նոր բան չեն ավելացնում բառի բացատրության վրա: Օրինակ՝ *լի առնել* հարադրության համար բառարանը օրինակներ է բերել Ագաթանգեղոսից և Եղիշեից, իսկ Բյուզանդացին ևս մեկ օրինակ ավելացնում է Բուզանդից. «Չամենայն կողմանս գաւառաց իւրոց լի առնէր հրամանսն արքունի»: Կամ՝ *քաղաքորմ* բառի համար բառարանում վկայություններ

կան Ագաթանգեղոսից, Բուզանդից, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունից, Աստվածաշնչից, իսկ Բյուզանդացին էլ օրինակներ է բերում Ագաթանգեղոսից և Փարպեցուց, որոնք նոր իմաստ չեն ավելացնում:

ՆՅԲ-ում որոշ գլխաբառեր վկայություններ չունեն, իսկ Բյուզանդացին բերում է. օրինակ՝ *ընդունելական*. «Սա ի լինելոյ ընդունելական պահք ապաշխարութեան նոցա» (Մանդ.): *Ինքներես*. «Նոր չքնադական խօսակցութիւն պատմէ աղջկանն, ինքներես գալուստ զեկուցանէ, մանաւանդ թէ մուտ ի յիսն լսելութիւն խոստանայ նմա» (Ոսկ.):

Երբեմն Բյուզանդացու մոտ էլ հանդիպում ենք այնպիսի գլխաբառերի, որոնց համար վկայություններ չեն բերված. տես, օրինակ, *զրուցատրաբար*, *կանաչակերպ*, *կապուտակակերպ*, *կթուցանել*, *կիսարիանոսք*, *կիւպարիս*, *կրակ դնել*, *ծեռնատեն*, *դօղահատեն*, *նողկալի*, *նոճ*, *շատակերութիւն*, *շարահիւսեն*, *տխրեցուցանեն* գլխաբառերը:

Ն. Բյուզանդացու կատարած աշխատանքներից ուշադրության է արժանի նաև այն, որ նա առաջին անգամ բերում կամ եղածների վրա ավելացնում է նոր բառակապակցություններ՝ կազմված տվյալ գլխաբառով. օրինակ՝ *հեղուլ* բայով ՆՅԲ-ն ոչ մի բառակապակցություն չի նշել, իսկ Ն. Բյուզանդացին բերում է մի քանիսը՝ *հեղուլ ծաղր ի վերայ ուրուք*, *հեղուլ պարսաւանս ի վերայ ուրուք*, *հեղուլ յոք նախատինս* և այլն: Բայց նա ավելի շատ համալրում է եղած հարադրությունների շարքը, այսպես, օրինակ՝ գութ խոնարհեցուցանել՝ ածել՝ արկանել գիւլիք, *լուծանել* զկարծիս՝ զբերան՝ գխադադութիւն՝ զկարգ՝ զպատիւ, *հող* լինել, *հող* ոտից լինել ունեք (օրինակ է բերում Բուզանդից), *ծեռն* հաւանութիւն տալ, *ծեռն* ձգել, *ծեռն* զծեռանէ ունել, *խառնել* *ծեռն* ընդ *ծեռն* ուրուք, ունել ինչ ի *ծեռս* իւր, *միտ* – ընդ միտ տանել, *դնել* միտս իւր ի վերայ ուրուք, *զվայրօք* ունել զմիտս, *յագեցուցանել* զմիտս արտաքոյ, *այլուր* զքօսեցուցանել զմիտս, *այլուր* զմիտս առաքել, *այսր* անդր լինել մտաց, *այլուր* աղամողիլ մտաց և այլն: Բյուզանդացին ավելացնում է հարադրությունը, բայց իմաստը չի բացատրում, այլ միայն վկայություն է բերում: ՆՅԲ-ի *տուն խորհրդոց՝ մատենագրաց՝ գանձուց՝* շտեմարանաց հարադրությունների վրա նա ավելացնում է *տուն գինւոյ՝ ատենի՝ դաշտանաց՝ զհնուց՝ կրակի՝ կռոց՝ զոհից՝ կանանց՝ տէրունի՝ բախտի՝ ժողովրդեան* հարադրությունները և բերում օրինակներ: Վերցնենք միայն դրանցից մեկը. «Ձնա տուն զոհից կացուցանել» (Գ. Մակ., Ե 23):

Երբ քննում ենք Բյուզանդացու բերած ավելի քան 2200 դարձվածքները, տեսնում ենք, որ դրանց որևէ բաղադրիչը (հիմնականում առաջինը) առկա է ՆՅԲ-ում: Օրինակի համար, ՆՅԲ-ն ունի *յերկբայս լինել*, *երկրորդ անգամ*, *զանցանել* գլխաբառերը, իսկ Բյուզանդացին դրանց վրա ավելացնում է մեկ բաղադրիչ և դնում իբրև առանձին գլխաբառ,

այսպես՝ *յերկբայս լինել յաղթութեան*, երկրորդ անգամ ամուսնացեալ, *զանցանել զօթևանաւ, զանցանել զոք և այլն*, որոնք շարահյուսական կապակցութիւններ են, հետևաբար առանձին գլխաբառերով չպետք է տրվեն: Բառարանի *զբօսանք, զգեստ, զգուշաւոր, զհետ երթալ, ընտրոյ տէր, թագ դնել կամ կապել անձին, ժամ ի ժամ* գլխաբառերի ու բառակապակցութիւնների փոխարեն Բյուզանդացին ընդունում է *զբօսանք ծովու, զգեստ ոտին ոտից, զգուշաւոր տեղի, զհետ երթալ (ինքն), ընտրոյ տէր առնել, թագ դնել ունեք, ժամ ի ժամի առնել* բառակապակցութիւնները:

Օրինակ՝ բառարանի *զգեստ* բառահոդվածում գրված է՝ *ասի և «Կարմիր զգեստ (միոյ) ոտինն»*։ Իբր կարմիր կօշիկ, Խոր. Ա 33, իսկ Բյուզանդացին դնում է *զգեստ ոտինն՝ ոտից* գլխաբառերը և բերում վկայություն: «Ոչ է պարտ զարդարել հանդերձիւք կամ զգեստիւք ոտից, որ շղուականք կոչին» (Բարսեղ Կեսարացի, Կանոնք):

Ճիշտ չի կարելի համարել նաև այն հավելումները, որոնք նախորդին, անցյալ դերբայ + անորոշ դերբայ բայական կապակցութիւններ, ինչպես նաև թեքման (հոլովման և խոնարհման) առանձին բառածներ են, որոնք իրավացիորեն տեղ չեն գտել ՆՅԲ-ում որպէս ինքնուրույն գլխաբառեր: Օրինակ՝ *ջանալ առ*. «Իբրև զառիժ գոչելով շրջէր բացեալ զկոկորդ չարութեան, ջանացեալ առ ի կլանել զեկեղեցին փրկեալ Քրիստոսիւ» (Ն. Լամբր. Ատեն., 112): *Յամառեալ պնդիլ*. «Ընդէ՛ր այդչափ յամառեալ պնդիս» (Եղիշէ):

Քարոզն. «Ձորս սպանանել հրամայէ քարոզն՝ զմեղացն անդամս» (Յճխ.):

Փութացի՛ր (ՆՅԲ-ն դնում է *փութալ*-ի տակ). «Փութացի՛ր կանգնեա՛ ի գլորմանեդ» (Մանդ.): *Թիւ* գլխաբառի տակ դնում է այնպիսի բառակապակցութիւններ, որոնցում *թիւ* բառն առհասարակ չկա, այսպէս, օրինակ՝ երկերիւր առ հազարօք, ամս երկուս պակաս ի քառասնէ, միով աւելի քան երեսուն ամ, մետասան ընդ հինգ հարիւրով, ութ ընդ երեք հարիւրով, միով աւելի քան երեսուն ամ և այլն: Բերենք նրա բերած օրինակներից միայն մեկը. *Թիւ*. «Տիրեաց ամս երկու ընդ քառասնիւ» (Եւս. Բր.):

Բյուզանդացու ավելացրած բառակապակցութիւնների շարքում կան նաև հատկացուցիչ-հատկացյալ և որոշիչ-որոշյալ կապակցութիւններ. այսպէս՝ *ամիս ահիկանի, աղաբողոն միայնակեցաց, աղէտք տարակուսի, գողութիւն ամուսնութեան, աւազակ ոգւոց, աւելիք մարմնոյ, մամուռ քարի, մատեան կենաց* (հատկացուցիչ-հատկացյալ) և *ամէնընդունակ տուն, անբան տրտմութիւն, աններկ հաւատ, անշայեկան անձրև, արգաւանդ միտք, արքունի ճանապարհ, հարազատ որդի, հոգեկիր մարգարէ, սուրբընկալ արկղ, քարընկէց մեքենայ* (որոշիչ-որոշյալ):

Շատ կարևոր է նաև Բյուզանդացու կողմից հարյուրավոր բառերի նոր իմաստների հավելումը: Ուսումնասիրելով բառարանի բառերի իմաստները և գտնելով համապատասխան վկայություններ՝ նա ավելացրել է շուրջ հինգ հարյուր բառի նոր իմաստներ: Որպեսզի ավելի պարզ երևա նրա կատարած այդ աշխատանքը, զուգահեռաբար ներկայացնենք մի քանի բառերի իմաստները բառարանում և նրա սրբագրած օրինակում, այսպես՝ *բանարարություն* բառի «բանաստեղծություն, շարադրություն, ճարտարաբանություն» իմաստների վրա նա ավելացնում է «սպասաւորութիւն» իմաստը, *դուռն* բառի «մուտ և ել բնակարանի, մասն շինուածոյ փակելի և բանալի ի պէտս անցից ներքուստ արտաքս, դուռն քաղաքի, տան, խորանի» իմաստների վրա ավելացնում է «ընտանիք» իմաստը, *հաճութիւն* բառի 11 իմաստների վրա ավելացնում է նաև մեկը՝ «հաշտութիւն», *հրապարակ* բառի «արծակավայր ի մէջ քաղաքի, վաճառանոց, փողոց, պողոտայ, գաւիթ, դիւան, ատեան, ամբոխ, աւագանի» իմաստների վրա ավելացնում է «մեծարանք, պատիւ» իմաստները: «Ամենայն մարդ որ զգեցեալ իցէ զհանդերձ պատուի, փառք և պատիւ և մեծ *հրապարակ* լինի նմա» (Եփր., Աւետ. մեկն.): *Յրեշտակապետ* գլխաբառի համար ՆՅԲ-ն նշում է միայն «պետ դասուց հրեշտակաց, գլխաւոր ի հրեշտակս, զորօրինակ Գաբրիէլ, Միքայէլ» իմաստը, իսկ Բյուզանդացին ավելացնում է նաև «պետ պատգամաւորաց» իմաստը: Նա ավելացնում է նաև հետևյալ բառերի իմաստները. *ծեռնարկութիւն* - «ծգելն զծեռն», *շում* - «որսի շուն, հետախոյզ շուն, աստղ», *շրջածութիւն* - «շուրջ յաճախեցուցանել (զաչս)», *շրջանակը* - «փոփոխումնք», *ոստան* - «արքունիք», *պարս* - «գունդ, գնդակ մեղուաց», *պնդութիւն* - «ժուժկալութիւն», *պսակաց տօն* - «վարդավառ», *ջերմն* - «մտերիմ», «Եւ առաւել չարագոյն է՝ որ ընտանույն եւ ջերմին մեղանայ» (Մանդ.), *սալլ* - «հիւսիսային կողմն», *սաստկանալ* - «յոյժ բարկանալ, զարմանալ», *սերմանող* - «ծնող, հայր», *սիրտ* - «լայնաբար պորտ, փոր», *վուշ* - «բեհեզ», *վտարանդի* - «կեղակարծ, երկբայական», *վրիպակ* - «ծախորդութիւն, արկած», *տապան* - «տապանակ (ուխտի կամ կտակարանաց)», *տեսանել* - «խնդրել, գտանել», *տեսիլ* - «տեսանելն, տեսաւորութիւն», *տւել* - «հրաժարել», *տղայ* - «ասի և զաղջկանց, որպէս և մանուկ», *քառասունք* - «քառասուն պատարագք վասն հոգւոյ ննջեցելոց», *օտարութիւն* - «օտար երկիր» (օրինակ է բերում Փարպեցուց) և այլն:

Շատ հաճախ ՆՅԲ-ում նշված իմաստներից մեկը կամ երկուսը Բյուզանդացին առանձնացնում է և տալիս առանձին գլխաբառով՝ նշելով այդ նույն իմաստը կամ իմաստները. օրինակ՝ բառարանում *նկրտիմ* բայի համար նշված է 7 իմաստ, այդ թվում նաև «ջանալ, ճգնիլ» իմաստները, որոնք Բյուզանդացին առանձնացնում է և ներկայացնում առանձին գլխաբառով, այսպես՝ *նկրտիմ*. ջանալ, ճգնիլ. «Ոչ եթէ զինչ է

Աստուած՝ պատմել նկրտիմք» (Կոչ. ընծ.): Կամ՝ բառարանն ունի *նման* «պատշաճ, համեմատ» և այլ իմաստներով բառը, իսկ Բյուզանդացին այն դնում է որպես առանձին գլխաբառ և նշում նույն իմաստները՝ «նման, պատշաճ». «Այլ զայս ասել մեզ վասն հաւատոցն *նման* համարեցաք» (Կոչ. ընծ.):

Նոր ավելացրած բառերի իմաստները Բյուզանդացին սովորաբար չի բացատրում, այլ միայն օրինակներ է բերում: Բայց շատ հազվադեպ հանդիպում ենք նաև բառիմաստի բացատրությունների, օրինակ՝ «Սարհատ, որ հատանէ կամ գողանայ զսարս, զկահս, զկազմածս». «Գողոց. թէ *սարահատ* է, թէ տնահատ է, թէ զաղքատս կողոպտեաց, թէ զայլոց զիրաց և չասաց» /Կանոնք/:

Բյուզանդացին երբեմն տալիս է բառերի ծագումը, օրինակ՝ *հեծան*-պրս. հիզէն, հիյզան⁸², *քապիու*-պրս. քեպու, *հազար*-յուն. ասի՝ մառուլ և այլն: Բայց նա մեծ մասամբ տալիս է բառերի ֆրանսերեն համարժեքները, որոշ բառեր էլ բացատրում է միայն ֆրանսերենով. օրինակ՝ կիսաբերան, կիսաբոլոր:

Նա երբեմն կատարում է բառակազմական վերլուծություն, այն է՝ իբրև գլխաբառ տալիս է բարդության երկրորդ բաղադրիչը, և ապա քվարկում դրանով կազմված բարդ բառերը, այսպես, օրինակ՝ *կէտ*-ժամանակակէտ, ցամաքակէտ, *կորոյս*-աշխարհակորոյս, հոգեկորոյս, *հազար*-բազմահազար, *հալած*-աշխարհահալած, աստուածահալած, *հատոյց*-վարձահատոյց, զօրահատոյց, *հարկ*-տնահարկ, *հոյլ*-բազմահոյլ, *հոտ*-ժանտահոտ, շարաւահոտ, *ծի*-ճերմակածի, սպիտակածի, ամրածի, *ծիւղ*-բազմածիւղ, *մասն*-աւարամասն, որսամասն, *յարդար*-ճակատայարդար, մարտայարդար, *մամակ*-գահնամակ, հաւատանամակ, շրջանամակ, տօնանամակ, պատճառանամակ, *ոյթ*-սովորոյթ, քաղցրոյթ, *պահանգ*-գորշապահանգ, *պատեմ*-գլխապատ, միջապատ, *պարտ*-արիւնապարտ, խռովութենապարտ, *ստորոտ*-բոլորաստորոտ, նեղաստորոտ, *վսեմ*-ամենավսեմ, *վսամ*-ամենավսամ, *տար*-ֆերմանտար, հրամանատար, *տեղ*-մակադատեղ, ճակատատեղ, (օրինակ է բերում Կեսարացուց), բանակատեղ, կռուատեղ (Փարպ.), ճաշակատեղ (Եզն.), *ցեղ*-համացեղ, *փրկանակ*-անփրկանակ, *քաղ*-այծքաղ, վիշապաքաղ, *քանց*-ոսկրաքանց, մարմնաքանց, ոստաքանց և այլն: Այս ամբողջ ցանկում միայն *ան* և *ոյթ* ածանցներով կազմված ածանցավոր բառեր կան, իսկ մյուսները բարդ բառեր են:

Սրբագրությունների մեջ հանդիպում ենք նաև Բյուզանդացու կողմից կատարված առանձին գլխաբառերի ճշգրտման: Օրինակ՝ ՆՅԲ-ն ունի *անդրոմիդէս*, ապարանազարդ, զեղխալից, խուրծ, պառաքատոս, վաղնջուց գլխաբառերը, որոնց համար Բյուզանդացին առաջարկում է *անդրոմիդէ*, ապարանարդ, զեղալից, խուրծն, պառաքատս, վաղնջոյք ձևերը: Չխոսելով հունական ծագում ունեցող բառերի մասին՝ մյուսնե-

րի վերաբերյալ կարող ենք ասել հետևյալը: Ապարանագարդ և ապարանարդ բառերն ունեն նույն իմաստը՝ «ապարանքի՝ պալատի նման», որոնց *գարդ* և *արդ* բաղադրիչները նույնանիշ բառեր են: Քանի որ այդ երկուսով էլ կան վկայություններ, հետևաբար ճիշտ կլիներ երկուսն էլ պահելը: Բառարանի *խուրժ* գլխաբառի *խրժան*, *խրժանց* հոլովածները ցույց են տալիս, որ դրանց գլխաբառը պետք է լինի *խուրժն* բառը, ինչպիսին որ ընդունում է Ն. Բյուզանդացին: Վաղմջուց հոլովածը հունում է, որ դրա սկզբնածը պետք է լինի *վաղմջոյք*, որը և ուղիղ ձև է համարում Բյուզանդացին: Դրա վերաբերյալ նա բերում է մեկ փաստարկ ևս՝ *վաղմջոյսն* հայցականով վկայություն: Բյուզանդացին անում է նաև այլ առաջարկներ, այսպես՝ *չարակերութիւն* բառի փոխարեն *չորակերութիւն*, *քթոց*-ի փոխարեն *կթոց*, երբեմն էլ ավելացնում տվյալ բառի գրային նոր տարբերակ, օրինակ՝ *քղամիդ*, *քղամիթ* հոմանիշների վրա ավելացնում է *քղամիտ*-ը, կամ էլ կատարում է հոմանիշների կրճատում: ՆՅԲ-ի *կմայեակ* կամ *կմայեկ*, *համբակատի* կամ *համբակատիպ* գույգերից երկրորդ բառերը ջնջում է:

Ն. Բյուզանդացու շատ կարևոր սրբագրություններից է նաև առանձին բառերի հոլովման ճշգրտումը. դա ևս նա հաստատում է համապատասխան վկայություններով: Որպեսզի պատկերն ավելի պարզ դառնա, զուգահեռաբար ներկայացնենք մի քանի բառերի հոլովումը: Բառարանի *ականջ*, ի, իւ, ով, առաւել ականջք, ջաց, ջօք, ջովք հոլովումների փոխարեն ընդունում է *ականջ*, ի, աւ, *ամիս*, ամսոյ, ոց, ամսեան // ամիս, ամսու, *թոյլ*, թուլոյ, ոց, ից // *թոյլ*, ի, *ժանտահոտ*, ի, ից // ոյ, ով, *կագ*, ի, ոյ // ոյ, *կորիւն* կորեան // *կորիւն*, կորիւնի, *կտուց*, ի-ա // ոյ, ոց, հասկ, ի-ա // ոյ, ոց, յօդ, ի, ից // ոյ, ոց, *պապ*, ի, ու, աց // ու, *վէր*, վիրի, ռաց // վէր, վիրոյ և այլն:

Ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, երբ Բյուզանդացին նշում է ՆՅԲ-ում հոլովման քերականական կարգը չնշված բառերի հոլովումը, օրինակ՝ *ոճիր*, իրքս, իրս // *ոճիր*, *ոճրոյ*, *ոճրի*, *ոճրուց* և այլն:

Բառարանի հեղինակները, ելնելով բառարանագրության ճիշտ սկզբունքից, գոյականների հոգնակին տվել են եզակիի տակ, իսկ Բյուզանդացին, չգիտես ինչու, մի քանի գոյականների հոգնակին տալիս է առանձին գլխաբառով: Օրինակ՝ *լործունք*, *լուծք*, *ուլունք* և այլն: Ինչ խոսք, տվյալ դեպքում ճիշտը բառարանագիրների սկզբունքն է: Եթե նրանք Բյուզանդացու սկզբունքով առաջնորդվեին, ապա շատ բառերի հոգնակին պետք է դնեին որպես առանձին գլխաբառեր:

Ն. Բյուզանդացին ՆՅԲ-ից հանել է ավելի քան 2700 բառային միավոր, որոնք վերաբերում են բառային տարբեր խմբերի: Դրանց մի մասը օտար և սակավ գործածություն ունեցող բառեր են: Թվարկենք դրանցից մի քանիսը՝ *աբոն* կամ *արբոն*, *ալապաստր*, *ալաւունք*, *ալքիմիա*, *ամբառ*, *ամպար*, *բալիշ*, *հրամանատեր*, *մարգիզ*, *պարոն*, *պարոնու-*

թիւն, սուլտան, օփրանտ, օֆրանթ, օֆռանթ, ֆիզիզայ, ֆիզիքա, ֆրեր, ֆռեր և այլն:

Կրճատված բառերից շատերը բարբառային բառեր են, որոնցից են՝ ազապ, աժան, ախցիփեխց, աճպարար, անկուշտ, աշեն, աչեր, աքլոր, բղուղ, գութայ, գրչակ, իլիկ, իշոցք, լակոտ, լաճ, լծկան, խենթ, խպնիլ, կալաշ, կնունթ, կոթ, կոճակ, հալաւ, հաւկիթ, հինայ, հորքոյր, ծաքոտել, ծիպո, ծիտ, մալ, շալակեն, շուփ, պոչ, պոպոկ, ջաղաց(ք), ջոջ, ջուլհակ, սալա(յ), սապոն, վառած, տնագ, ցախ, ցանցառ, քամի, քաջալ, քարուքանդ և այլն: Նման բառերի կրճատումը, կարծում ենք, տեղին է:

Բարբառային բառերի շարքում կան նաև դարձվածքներ. օրինակ՝ ալափ առնել, այ թէ, սրտահաճուկ լինել և այլն: Կարծում ենք՝ Բյուզանդացին երբեմն անհարկի կրճատումներ է անում, այսպես՝ այգեկութք, բազուկ, թաղար, թաղի, թեն, խուխայ, կնդեն, հաստոց, հերատ, մախաթ, յասմաուրք, պալասան, պաղլեղ, ռումբ, սաղմոսարար, սաղմոսափոխ, սաղմոսաքաղ, սաւան, տափ, քերծէ, ածել զհերս, ականջալուր լինել, այր մարդ, աստղահար լինել, արևայրեաց առնել, խաբ տալ, հոգեդարծ լինել և այլն:

Նա երբեմն տվյալ բառի արմատը թողնում է, իսկ դրանով կազմված բառը հանում: Օրինակ՝ շալակ (ռմկ.) բառը թողնում է, իսկ շալակեն (ռմկ.) բառը ջնջում:

Ավարտելով Բյուզանդացու կատարած աշխատանքի քննությունը՝ կարող ենք հանգել հետևյալ եզրակացություններին:

ա) Նա ամենայն մանրամասնությամբ է քննել է Նոր հայկազյան բառարանը և ընդամուր առմամբ արել շուրջ 12600 սրբագրություն:

բ) Ավելացրել է ավելի քան 6100 նոր գլխաբառ, այդ թվում 2200 բառակապակցություն: Այդ բառակապակցություններից քառասունհինգը արձանագրված չեն ՆԴԲ-ում, իսկ մյուսների որևէ բաղադրիչը (հիմնականում առաջինը) բառարանում կա: Չնայած այդ բառերի մեծ մասը կա Առձեռն բառարանում, բայց Բյուզանդացին դրանց համար բերել է նաև վկայություններ:

գ) Բառարանը հարստացրել է շուրջ 2700 բնագրային վկայություններով՝ հիմնականում քաղված հինգերորդ դարի ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրությունից:

դ) ճշգրտել է վեց հարյուրից ավելի գլխաբառ:

ե) Ավելացրել է 460 բառի նոր իմաստներ:

է) Կրճատել է ավելի քան 2700 գլխաբառ, այդ թվում 64 բառակապակցություն: Դրանք մեծ մասամբ օտար և բարբառային բառեր են:

ը) Բացատրել է որոշ բառերի ծագումը, բայց ավելի հաճախ տվել է դրանց ֆրանսերեն համարժեքները. գուցե դրանով իսկ նախապատրաստվել է իր ֆրանսերեն-հայերեն բառարանը կազմելուն:

Վերը կատարված վերլուծությունից պարզվում է, որ Ն. Բյուզանդացին հանգամանորեն է քննել Նոր հայկազյան բառարանը և արել բազ-

մաթիվ արժեքավոր լրացումներ ու շտկումներ: Բայց քանի որ նա գրել է շատ մանր ձեռագրով, որից էլ նմանահանության եղանակով բառարանի հետ միասին հրապարակվել է նրա աշխատանքը, այդ պատճառով նրա գրածը շատ տեղերում դժվարընթեռնելի է, նույնիսկ անընթեռնելի: Կարծում ենք, որ եթե Բյուզանդացու աշխատանքը հրատարակվեր առանձին գրքով ու տպագրական եղանակով, ապա շատ ավելի մեծ կլիներ նրա օգուտը հայագիտության համար:

Ն. Բյուզանդացու և հետագա մեր հետազոտողների աշխատանքը ցույց է տալիս, որ բառարանագիրների ձեռքի տակ չեն եղել առանձին ձեռագրեր ու տպագիր աշխատանքներ, որի հետևանքով էլ բառարանից դուրս են մնացել զգալի թվով բառեր: Հայտնի է, որ «նոր» բառերի հայտնաբերման ու ստուգաբանման գործում մեծ ծառայություն է մատուցել Հր. Աճառյանը: Վերջին ժամանակներս այդ խնդրին անդրադարձել է լեզվաբան Լ. Հովհաննիսյանը: Ն. Բյուզանդացու աշխատանքից անկախ՝ նա քննել է ՆՀԲ-ում և Արմատականում չարձանագրված 350 բառ՝ նշելով դրանց իմաստները և բերելով բնագրային վկայություններ 5-6-րդ. դդ. հայ ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրությունից, մասնավորապես Ագաթանգեղոսի, Կորյունի, Փավստոս Բուզանդի, Եզնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Դավիթ Անհաղթի, Բարսեղ Կեսարացու, Եվսեբիոս Եմեսացու, Եվսեբիոս Կեսարացու, Եվագրոս Պոնտացու, Եփրեմ Ասորու, Եփրեմ Խուրի, Կյուրեղ Երուսաղեմցու, Հովհան Ոսկեբերանի, Փիլոն Եբրայեցու գործերից⁸³:

ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱՌՈՏՈՒՄԸ ԵՎ «ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ» ԿԱԶՄՈՒՄԸ

«Նոր հայկազյան բառարանի» հեղինակներից մեկը՝ Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը, համառոտում է ՆՀԲ-ն և կազմում գրաբարի առձեռն բառարան⁸⁴: Այդ բառարանում գլխաբառի կողքին արված են բերականական նշումներ, բացատրված են բառիմաստները և բերված են թուրքերեն (հայատառ) համարժեքները, այսինքն՝ դրանում չեն տրված բառերի հունարեն և լատիներեն համարժեքները, և չեն բերված մատենագրական վկայություններ: Հր. Աճառյանն այդ մասին գրում է. «...դժբախտաբար, իբրև առձեռն, առանց վկայութեան (=ԱԲ)»⁸⁵:

Ի տարբերություն ՆՀԲ-ի՝ ԱԲ-ում բառերի իմաստներն ու նրբիմաստները ցույց են տրված արաբական թվանշաններով:

Բառարանագետ Գ. Գասպարյանի կարծիքով, Մկրտիչ Ավգերյանը ՆՀԲ-ից վերցրել է շուրջ 96 տոկոսը և կրճատել է մոտ 1000 գլխաբառ, ինչպես, օրինակ՝ *ագահական*, *առաւելագործել*, *առաւելակատար*, *ա-*

ռաքելագէտ, առաքելախօս, առաքելանուէր, մանրահեղեղ, մանուշակաբեր, վայելչագունեղ⁸⁶:

1860-ական թվականներին Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Յ. Գրիգոր վարդապետ ճեւալյանը (1835-1912թթ.) վերամշակում է Առձեռն բառարանը, վերականգնում ՆՅԲ-ից դուրս համաժ բառերը, ավելացնում է ավելի քան 5000 բառահոդված և հրատարակում 1865 թվին, Վենետիկում՝ առանց հեղինակի անվան նշման: Այս ամենի մասին ԱԲ-ին կցած «Գիտելիք» վերնագրով փոքրիկ առաջաբանում ճեւալյանը գրում է. «Ի գլուխ երկրորդի տպագրութեան Առձեռն Բառագրոց Յայկազնեան լեզուիս զայս ևեթ ի հարկէն ասեմք, զի որ ինչ նշմարեալ էին ցարդ ի մատենիդ ուղղելիք՝ փոյթ յանձին կալաք կարևոր քննութեամբ ուղղել և որ ինչ անկան ի ձեռս երկասիրութիւնք մախնեաց նորագիւտ, կամ որ խուսափեալն էր յաչաց ի հինսն, յաւելաք բառս անելի քան զհինգ հազար, և ոճս բանից բազումս: Ձաւելին թողումք ժամանակին և նորանոր հետազօտութեանց, իսկ այժմու որ և է մերոյ աշխատութեանս ոչ այլ ինչ խնդրին փոխարէնք, բայց զի ուսումն հայրենի բարբառոյս արծարծիցի սովաւ»:

Յր. Աճառյանը գրում է, որ Առձեռն բառարանի երկրորդ տպագրությունը (1865թ.) պարունակում է 56410 բառ՝ չհաշված բառերի տարբեր ոճերն ու գրչությունները⁸⁷:

ԱԲ-ի երկրորդ հրատարակությունը երբ համեմատում ենք ՆՅԲ-ի հետ, նկատում ենք, որ դրանց միջև կան զգալի տարբերություններ: Ա տառով սկսվող բառերը համադրելով միմյանց հետ՝ պարզել ենք հետևյալը: Այդ բառարանները իրարից տարբերվում են ոչ միայն բառահոդվածի մշակմամբ, որն իհարկե պայմանավորված է բառարանների տարբեր տիպերով, այլ նաև բառապաշարով: Մեր հաշվումներով ՆՅԲ-ում ա տառով կա ավելի քան 160 գլխաբառ, որոնք չկան ԱԲ-ում: Ինչպես, օրինակ՝ *ականջալկիր, աղիտաշարժ, ամենաստացկութիւն, ամպարհաւած, ամպարշտել, ամօթաղէծութիւն, անգողին, անընդրաբար, անծկագոյն, անտուչական, անցուցողաբար, անքննին, աշտիճանել, աջալրջութիւն, առաջախաղաց, առուիմ, ավսոսալ, արհամարհեամ, յարտունողացն դիր, աւետարանականապէս, Ադամ, աղեքսանդրացիք, Անդրոմիդէս, Արէոսպագոս* և այլն, որոնց կրճատումը պետք է ճիշտ համարել, որովհետև դրանց շարքում կան անստույգ բառեր, գրչագրական տարբերակներ, հատուկ անուններ և նույնիսկ սխալագրություններ: Սակայն կրճատված բառերի ցանկում կան նաև այնպիսիք, որոնց կրճատումը չի կարելի ճիշտ համարել, այսպես, օրինակ՝ *աղաչող, աղբիւրահոս, ամենողորմ, ամենունակ, ամփոփիչ, աստղագիտութիւն, աստուածատեղի, արժանութիւն, առ երեկս, առ երեսս, յարտադիր ունդացն, յարտունողացն դիր, արտօսրահեղծ, աւետագոչ, աւետալոյս* և այլն:

Ավելի մեծ թիվ են կազմում ճեղքայանի կատարած հավելումները, որոնց քանակն անցնում է 1300-ից: Այդ բառերի քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ըստ կազմության բաժանվում են տարբեր խմբերի: Այսպես, օրինակ, դրանց մի մասի արմատական ձևերը կան ՆՅԲ-ում, իսկ ԱԲ-ում ավելացված են ածանցավոր նոր կազմություններ, որոնցում հիմնականում հանդես են գալիս *-բար, -ութիւն, -(ա)ւոր, -պէս, -օրէն* և այլ ածանցներ, օրինակ՝ *ազգականաբար, ալևորաբար, ախմարապէս, ախտագարշութիւն, ախտափոխութիւն, ակնագնացութիւն, ակնտեսութիւն, աղանդաբանութիւն, աղիտաւոր, ամբոխականութիւն, այրագողութիւն, այցելապէս, աշտարակաբար, աստուածահաճոյաբար, արկածաբեր, արուեստաւորաբար, անելաստացուածութիւն* և այլն:

Գ. ճեղքայանի հավելումներից ավելի քան 350-ը ան ժխտական նախաձեռնով կազմված բառեր են, օրինակ՝ *անաթոռ, անաղաց, անաշտանակ, անարահետ, անարդարամիտ, անբառ, անգրութիւն, անդատաւոր, անընդդիմանալի, անխրատելի, անծառ, անկօշիկ, անհատուած, անմտերիմ, անվարդապետ, անփրկական, անօրինակելի* և այլն: ԱԲ-ում կատարված հավելումների մեջ մեծ թիվ են կազմում բարդ բառերը: Նշենք դրանցից մի քանիսը՝ *ազատագործ, ազատագլուխ, ախտյանակից, ականագարդ, ակօսապատառ, ահեղագարդ, աղեղնածիգ, աղիւսածոյլ, աղքատատուր, ամբարծագնաց, ամբոխասէր, այլանկար, այծազգեստ, աշխարհակէզ, աշխարհապատ, առաքինագն, առաքինածն, առիծածն, աստեղանշան, աստղահմայ, արագագործ, արագալեզու, արևելակոյս, արծուանման, արքայաշնորհ, աւանդագիրք, աւանդատուն* և այլն:

Ավելի քան հինգ տասնյակ բարդ բառեր կազմված են *աստուած* բաղադրիչով, օրինակ՝ *աստուածաագդ, աստուածագաւակ, աստուածակառոյց, աստուածակոփ, աստուածամարմին, աստուածանկար, աստուածասնոյց, աստուածավճիռ, աստուածափառ, աստուածերգ, աստուածորոտ* և այլն:

Այդ հավելումների մեջ քիչ չեն նաև բարդ ածանցավոր բառերը, ինչպես, օրինակ՝ *ազատաբարոյութիւն, ազգաշաղախութիւն, ախտագարշութիւն, ախտափոխութիւն, ակնագնացութիւն, ակնացաւութիւն, ակնտեսութիւն, ամենաբանական, ամենահակառակորդ, ամենատարփիկ, ամենափրկագործ, այլատարազաբար, անարտախզելի, անսխալընթաց, աշխարհավարդապետութիւն, առակախօսութիւն, առասպելաբանապէս, առասպելախառնումն, աստուածահաճոյաբար, աստուածաշնչաբար, աստուածարարողական, արժանապատուելի, աւանագեօղորէք* և այլն:

Յավելումների ցանկում հանդիպում ենք երկուսուկես տասնյակ հարադրական կազմությունների, օրինակ՝ *աթաշակ ցավ, ակնաւորիլ որթոյ, աղբալից առնեն, ամուսնութիւնընկալ կողմանք, անպահար առնեն, այլատէր այր, անգլխահարկ լինիմ, անծաւահոս առնեն, անդնդա-*

կան ծով, անդնդամուխ լինիմ, աշխարհաւանդ հանգոյց, ապեկ թռն,
առաջեից հաց, աստուածակեզ առնեն, ատամնալից առնեն, ատամնա-
վեր առնեն, արեսեան դաշտ, արիւնաբեր աւուրք, արուածանակս հա-
նեն, արտահալածանս առնեն, արտաքսասահման առնեն, աւազակուռ
գանիչ և այլն:

Այդ բառերից շատերը գործածվել են գրաբար մատենագրության
մեջ (5-11-րդ դդ.), հետևաբար դրանց հավելւումը տեղին է, այսպես, օ-
րինակ՝ անդնդաբար, անտուչական (Ագաթ), անցուցողաբար, առաջա-
խաղաց, աւետարանականապէս, աղբիւրահոս, աւետագոչ, աւետա-
լոյս, առաքինազն (Կղնկտ.) աստուածազաւակ (Եղիշէ), աշխատաւանդ
հանգոյց (Բուզ.), աստուածակեզ առնեն (Արծր.) և այլն⁸⁸:

Առձեռն բառարանի բառահոդվածներն ունեն շատ պարզ կառուց-
վածք. գլխաբառից հետո նշվում են բառերի թեքման ձևերը՝ գոյականների
եզակի և հոգնակի թվերի սեռական հոլովի վերջավորութիւնները, բայերի
անցյալ կատարյալի եզակի առաջին (առանձին բառերի համար՝ երրորդ)
դեմքի վերջավորութիւնը, երբեմն՝ եզակի հրամայականը, շատ հազվա-
դեպ՝ անցյալ դերբայի վերջավորութիւնը, բայի սեռը, բառերի խոսքինա-
սային պատկանելիւթիւնը, բառիմաստի բացատրութիւնը, նրա թուրքե-
րեն (հայատառ) համարժեքների թվարկումը: Այսպես, օրինակ՝

Ազգ, ի, ագ. գ. 1 տեսակ. տ. ճինս: -2 սերունդ. տ. միլէթ: -3 ցեղ. տ.
սոյ: -4 տուն. տ. սինսիլէ, սոյ սօփ: -պորտ. տ. ճետտ. -6 դար, ատեն. տ.
զէման: -7 հարիւր տարուան շրջան: -8 ժողովուրդ. տ. խալգ: -9 կարգ,
դաս. տ. թագըն, զըսմ: -10 կերպ. տ. թարգ:

- Ազգք. հեթանոսներ. տ. փութիլէթսլէր:

- Գիրք Ազգաց. Դատաւորաց գիրքը:

- Ազգ ազգ. ազգի ազգի. 1 շատ ազգեր, շատ մարդիկ: -2ա. տեսակ
տեսակ. տ. սոյ սոյ, թիւրլիւ, պապէթ պապէթ:

- Ամենայն ազգ. ա. կերպ կերպ. տ. հեր թիւրլիւ:

- Մի ազգ. մ. մէկ կերպով. տ. պիրթիւրլիւ:

- Նոյն ազգ. նոյնպէս:

Ինչպէս երևում է վերոբերյալ բառահոդվածից, տվյալ գլխաբառով
կազմված հարադրութիւնները տրվում են նոր տողից, գծիկով, մի բան,
որն է՛լ ավելի է հեշտացնում բառարանից օգտվողի գործը: Մի երկու
բառահոդված էլ բերենք բայերի և այլ խոսքի մասերի վերաբերյալ:

Բերեն, բերի, բեր. ն. 1. բերել. տ. պերի՝ պուրայա կէթիրմէք: -2 իր վրայ
ունենալ՝ երևցընել՝ ցըցընել: -3 պտղաբերել: -4 համբերել, քաշել, դիմա-
նալ. տ. չէքմէք, տայանմագ, սապր էքմէք: -3 տանիլ. տ. կէթիրմէք:

- Ընդ բերան բերել. փսխել:

- Ոգի բերեն. հոգի առնուլ:

- Բերեն ի համար, զհամար. համրել:

- Ի գործ բերեն. ընել՝ կատարել: -տե՛ս ի բառսն Ուշ, Դէմք, Ի դուրս, և
այլն:

Համեմատ, ի, ից. 1 ա. յարմար եկած, նոյնչափ, հաւասար, նման. տ. պէնզեր, էշ, կիպի: -2 գ. համեմատութիւն:

- Դնեն համեմատ. համեմատել:

Սակս. Ի սակս. նախ. համար. տ. իչին:

- Յոր սակս, Սակս էր. ինչո՞ւ համար. տ. նիչին:

- Յայն սակս. Սակս այս. անոր՝ ասոր համար:

- Սակս՝ զի. վասն զի. տ. զիրա:

Քանզի. շ. 1 (յետադաս) վասն զի. տ. զիրա: -2 (նախընթաց) որովհետեւ. տ. չինքի: -տես և Քան զի, Քան եթէ, և այլն:

Նկատի ունենալով, որ Առձեռն բառարանը ամենից շատ օգտագործվող բառարաններից մեկն է, և որ դրանից շատ քիչ օրինակներ են պահպանվել, 1988 թ. Կիլիկիո հայոց կաթողիկոսարանը վերահրատարակում է այն: Այդ մասին այդ հրատարակությանը կցած «Երկու խօսք»-ում կարդում ենք.

«Բազմերախտ գործ մըն է այս երկրորդ հրատարակութիւնն ալ (խօսք ԱԲ-ի 1865 թ. տպագրության մասին է - Գ. Թ.), որ սակայն շատ երկար տարիներէ ի վեր սպառած ըլլալով՝ անմատչելի աղբիւր մը դարձած էր հայագէտներու և մանաւանդ հայագիտութեան հետևող ուսանողներու և ուսուցիչներու համար:

Յարմար դատեցինք, գործնական օգտակարութեան համար, զայն վերահրատարակել: Տրուած ըլլալով որ սկզբնական հրատարակութիւնը մանրատառ էր, դժուար ընթերցելի ըլլալու չափ, հարկ համարեցինք աւելի մեծացեալ զայն վերահրատարակել, դիւրացնելու համար օգտագործումը ընթերցողներու կողմէ»⁸⁹:

Ավելացնենք նաև այն, որ բառարանի վերահրատարակությունը կատարված է նմանահանության եղանակով, և բառարանը հրատարակված է սովորական գրքի չափսով:

Ի դեպ, նախքան Մ. Ավգերյանի Առձեռն բառարանի հրատարակությունը (Վենետիկ, 1846), 1845թ. Վենետիկում պրակներով հրատարակվել է Ռափայել Թրյանցի «Նոր առձեռն բառագիրք»-ը, որից տպագրվել է ընդամենը 512 էջ՝ մինչև ժողովումն բառահոդվածը:

ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ԱՅԼ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

ԳՐ. ՓԵՇՏՄԱԼՃՅԱՆԻ ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Ամվանի բառարանագիր, քերական, իմաստասեր, մանկավարժ Գրիգոր Փեշտմալճյանը (1774-1837 թթ.) երկար տարիներ պաշտոնավարել է Գում Գափուի Ընծայարան-ուսումնարանում՝ դասավանդելով հայերեն, կրոնագիտություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն:

ՆՅԲ-ից անկախ, Կոստանդնուպոլսում նա սկսում է կազմել գրաբարի բառարան⁹⁰: Բայց նրա աշխատանքը մնում է անավարտ, և այն շարունակում են նրա աշակերտները՝ Յովհաննես Տեր-Պողոսյանը, նրա եղբայր Գալուստ Դպիրը և տպագրիչ Գալուստ Սրապյանը, որոնք լրացնում են պակասը և հրատարակում իրենց ուսուցչի՝ Գրիգոր Փեշտմալճյանի անունով:

Բառարանի առաջին հատորի առաջաբանը, որը վերնագրված է «Յառաջաբանական յայտարարութիւն առ ընթերցողս» (էջ ա - ը), գրել է Յովհաննես Տեր-Պողոսյանը: Նա նախ գովեստով է խոսում իր ուսուցչի՝ Գրիգոր Փեշտմալճյանի և նրա կազմած բառարանի մասին, և ապա գրում է, որ 1816թ. բառարանն արդեն պատրաստ էր հրատարակության համար, բայց հանկարծ հրդեհ է բռնկվում այն տանը, որտեղ ապրում էր Փեշտմալճյանը, և ամեն ինչ հրի է մատնվում, այդ թվում նաև բառարանը, որից փրկվում է միայն մեկ էջ: Յովհաննես Տեր-Պողոսյանը նշում է, որ Գրիգոր Փեշտմալճյանը կազմել էր ստուգաբանական, բառերի արմատների ծագման վերաբերյալ բառարան: Նրա այդ կարծիքը հաստատվում է նաև հրդեհից փրկված էջում եղած չորս բառահոդվածով: Եվ այդ բառահոդվածները՝ *Ապահով*, *Բաստեռն*, *Հսկեն կամ Սկեն* և *Վհատ*, երբ համեմատում ենք հրատարակված բառարանի նույն բառահոդվածների հետ, ի հայտ է գալիս դրանց միջև եղած մեծ տարբերությունը: Դա այն է, որ այդ չորս բառահոդվածում քննված են բառերի արմատները, նրանց ծագումն ու կազմությունը: Դրանց միջև եղած տարբերությունները ցույց տալու համար պատահիկի և բառարանի այդ նույն բառահոդվածները դնենք կողք կողքի, այսպես՝

Թերթից

Ապահով. (ած): Կազմի ի ապ մասնկանես՝ որ է աճ, և Ահ բառես՝ որ է երկիւղ. կամ գոչումն յերկիւղէ. և նշանակէ անահ, աներկյիւղ, որոյ գործիական հոլովն՝ սովորաբար իբր ուղղական վարի:

Բաստեռն, ռան, ամբ, տեռունք, ռանց, ամբք (գո): Կազմեալ է ի բառէս Պաստառ՝ որ է կտաւ. և փոփոխութեամբ Ա տառին ի Ե, և յաւելմամբ Ն տառին, մասնաւորեալ է նշանակութիւն նորա. և նշանակէ գահաւորակ. կամ առագաստ. տաճ. թախտի-

Բառարանից

Ապահով, ի, իւ, ից, իւք (ած) անկասկած. աներկևան. աներկիւղ. ազատ ի փորձանաց. տաճ. ֆեսֆեսիգ. էմին. հաճէթսիգ. պարս. տերղալ:

Բաստեռն, տեռան, ամբ. անց, ամբք (գո): Կամարածն յօրինուած կառաց, յորս նստին տիկնայք, և իշխանաւորք. գահաւորակ. դեսպակ. տաճ. թախտրական:

րելվան. կամ ճիպինլիք: Աստի ե-
լանէ կրճատութեամբ բառս՝ Տեռ,
այսինքն քող, յորմէ է Տեռա-
գերծն:

Հսկեմ, կամ Սկեմ. եցի, եա, ել
(չէզոք): Ծագի ի բառէս Հսկայ
կամ Սկայ, որ է յաղթանդամ. ա-
րի. անյաղթելի, ապա բայն նո-
րա՝ որ լինելոց էր Հսկայել կամ
Սկայել, թեթևութեամբ ի այ վան-
կէս, եղեալ է հսկել կամ սկել, որ
ըստ զօրութեան բառին նշանա-
կէ քաջանալ, և արթուն կալ, զի
քաջն միշտ արթուն կայ և զգու-
շանայ ի թշնամեաց:

Վհատ. ի, իւ. ից, իւք (ած):
Իբր վեհհատ, այսինքն հատեալ
ի վեհութենէ, և վայրանկեալ. և
նշանակի սովաւ որ յերկիղէ իմե-
քէ թուլացեալ է և ընդարմա-
ցեալ⁹¹:

Հսկեմ, եցի, եա, ել (չէզոք):
Սինչև ի հուսկն իրիք մնալ. սկել,
տքնիլ. արթուն կալ. տաճ. օյա-
նըզ տուրմագ, կեօթէթմէք:

Վհատ. ի, իւ. ից, իւք (ած).
իբր վատ և վեհերոտ. վհատեալ.
տաճ. եիւրէքսիզ. զօրգագ. ևս -
վարի իբրև գոյական: // և տեն -
յայնժամ Վհատութիւն:

Բառարանի առաջաբանում պատահիկի այդ չորս բառահոդվածները
թվարկելուց հետո Հովհաննես Տեր-Պողոսյանը շարունակում է. «Արդ՝ ի
տեսանելն նորին իսկ Պատուելոյ առ մեզ զայսոսիկ չորեսին բառսն և ևեթ
գրեալս իւրով ձեռամբ, յոգւոց հանեալ ասէր, Յայս ոճ էին ամենայն բառք
բառարանիս այրելոյ ի վաղուց»⁹²: Ձեռագիրը այրվելուց հետո Գրիգոր
պատվելի Փեշտմալճյանը նորից է սկսում կազմել բառարանը և հասնում է
մինչև Դ տառի կեսը՝ մինչև *դժնիկ* բառը, բայց ընդհատում է աշխատանքը,
որովհետև այդ ժամանակ նրան հանձնարարվում է հրատարակել «Յայս-
մաւուրք»-ը՝ իսլաթեցու աղավաղումները վերացնելու համար: Գ. Փեշտ-
մալճյանի աշխատակցությամբ և առաջաբանով 1834թ., Կոնստանդնու-
պոլսում հրատարակվում է «Յայսմաւուրք»-ը, և դրանից հետո նա նորից
վերսկսում է աշխատանքը բառարանի վրա: Բայց երեք տարի անց նա
վախճանվում է, «... և եթող սուգ մեծ ի սրտի աշակերտելոցս և ամենայն
ուսումնասիրաց. քանզի բարձաւ ի մէջ մին ի վաստակաւորաց հայկա-
բանութեան. և դարձաւ ի հող կենդանի մատեանն հին և նոր Կտակարա-
նաց՝ և իմաստասիրական և աստուածաբանական հմտութեանց»⁹³:

Բառարանն ավարտի հասցնելու գործը հանձնարարվում է Գ. Փեշտ-
մալճյանի աշակերտ Հովհաննես Տեր-Պողոսյանին, որն էլ տեսնելով,
որ հիմնականում հավաքված են բառերը, բացատրված նրանց նշանա-

կությունները, «... օգնական մեզ ունեւով զերկու հատոր բառարանսն և զԲառարանն ի հայէ յիտալականն բարբառ՝ նորոգ տպագրեալս ի Վենետիկ, որք են բարեյիշատակ արգասիք մեծի աշխատասիրութեան, վստահացաք ձեռնամուխ լինել յայս գործ ստիպողական թախանձանօք Վեհափառ Պատրիարգի, Տ. Ստեփաննոսի Սրբազան Արքեպիսկոպոսի, և ուշ ի կարծիս արարեալ ըստ կարողութեան մերոյ՝ օժանդակութեամբ տպագրիչ պարոն Գալուստի Սրապեան Նորին իսկ աշակերտի՝ փոյթ կալաք մերք ընդ մերք գրութեամբ ի կատարումն այսր Բառարանիս ի նպաստ ուսումնասէր մանկանց միայն»⁹⁴:

Բառարանի կազմութեան հիմնական սկզբունքներն են՝

ա) Կատարված է խոսքի մասերի դասակարգում, նշված են գոյականի հոլովումները, բայի խոնարհումը, սեռը:

բ) Կատարված են գոյականների և բայերի հոլում տվյալ բառերի հոմանիշ ձևերին՝ «...վասն նոյնութեան նոցա ըստ խոնարհման և ըստ նշանակութեանն»⁹⁵:

գ) Բառիմաստի բացատրությունները հիմնականում տրվում են գրաբարով, երբեմն էլ՝ աշխարհաբարով և տաճկերեն:

դ) Նշված են միայն բառերի նշանակությունները և վկայություններ չեն բերված:

ե) Բառարանից դուրս մնացած բառերը տրված են հատորների վերջում՝ հավելվածի ձևով:

զ) Հավելվածներում եղած գլխաբառերի կրկնությունները արված են բառերի ձեռք բերած նոր իմաստները նշելու համար:

Բառարանի առաջին հատորն ունի հետևյալ բաժինները՝ առաջաբան (էջ ա-ը), բուն բառարանը (էջ 1-764) և հավելված (էջ 1-164):

Բառարանի կառուցվածքին ի մոտո ծանոթանալու համար բերենք մեկ բառահոդված բառարանի առաջին հատորից:

Դուռն. դռան, ամբ. անց, ամբք (*գոյ*): Ասի նա՝ ընդ որ լինի ելանել, կամ մտանել, այսինքն մուտ և ել քաղաքի, կամ տան. *տաճ*. զափու. *պարս*. տէր. *արապ*. պապ. *ևս*, պալատն թագաւորի կամ կայսեր, կամ արքունական իշխանաւորի. *տաճ*. սերայ. *ևս*, մնանութեամբ առեալ՝ սկիզբն իրի իմիք. *տաճ*. պաշլանկըճ. *ևս*, դուռն այս ինչ լերին կամ տեղոյ՝ նշանակէ անցք, կիրճ. *տաճ*. պօղազ:

Բառարանի առաջին հատորի հրատարակությունից երկու տարի անց լույս է տեսնում երկրորդ հատորը, որը բաղկացած է բուն բառարանից՝ «Բառգիրք հասարակ» (էջ 1-952) և հավելվածից՝ «Մնացորդք բառից երկրորդ հատորոյս» (էջ 1-19): Այս հատորը ևս կառուցված է այնպես, ինչպես առաջին հատորն էր. այսպես, օրինակ՝

Համար. ոյ. կամ ի, ով. ոց, ովք. կամ ու. ուց. կամ օք (*գոյ*): Թիւ. գումար թուոյ. հաշիւ. *ռամկ*. համրանք. *տաճ*. հիսապ. հեմար. սայր. *ևս*, թուարկութիւն. հաշուելն. հաշիւ ժամանակաց և թուոց. *տաճ*. հիսապ. էր-

մէսի. *ևս*, քննութիւն. հանդէս. փորձ. ճիշդ հաշիւ. *տաճ*. թէֆթիշ. *ևս*, համարումն. վարկ. կարգ. շարք. *տաճ*. աթըր. սրթա. խայը. ռաղպէթ. *ևս*, այս բառ գրի երբեմն ի համար, և իբրև նախադրութիւն՝ նշանակէ վասն. յաղագս. *տաճ*. իչիւն:

Յաղագս. (նախադրութիւն պատճառական). է նախադրի տրականն բառիս Աղագ, և նշանակէ ի պատճառս. ի պէտս. վասն. սակս. աղագաւ. *ռանկ*. համար. *տաճ*. իչիւ, եօթիրիւ:

Որդան. ի, աւ. աց, օք (*գոյ*). առեալ ի սեռականէ բառիս Որդն, նշանակէ ընտիր և ազնիւ կարմրագոյն մերկ, որ է փոքրիկ և կարմիր որդն ինչ, որ գտանի յաճախեալ գտերևովք վայրի կաղնոյ, այսինքն բալամուտի, որ և կոչի Որդան կարմիր. և յայսմանէ մերկեալ նիւթն ևս կոչի Որդան. *տաճ*. գըրմըզ:

Տորոն, կամ *Տորուն*, կամ *Տօրուն*. ի, իւ. ից, իւք (*գոյ*). է խոտ ինչ՝ որոյ բունն է ուղիղ՝ շուրջանակի կցեալ մանր տերևովք. արմատ սորա՝ կարմիր կամ քրքքմագոյն, զոր ի գործ ածեն ի մերկս. *տաճ*. քէօք պոյաւը. գըզըլ պոյաւ:

Չնայած դեռևս Մխիթար Սեբաստացին մշակել էր հարադրութիւնները ներկայացնելու հատուկ եղանակ, այն է՝ դրանցից յուրաքանչյուրը տալ նոր տողից, բայց ևայնպէս Գ. Փեշտմալճյանի բառարանում միշտ չէ, որ կիրառվել է այդ սկզբունքը, քանի որ նրա բառարանում հանդիպում ենք այնպիսի հարադրութիւնների, որոնք տրված են խառն ձևով, բայց կան նաև այնպիսիները, որոնք տրված են նոր տողից որոշակի դասավորությամբ: Մեր ասածի վերաբերյալ բերենք մեկական օրինակ Գ. Փեշտմալճյանի բառարանից:

Ուրախ. (ած). խրախ. զուարթ. խնդալից. *տաճ...ևս*, մինչ ասի Ուրախ առնել. // տե՛ս Ուրախացուցանեն, *ևս*, մինչ ասի Ուրախ լինել, կամ Ուրախ են.// տե՛ս Ուրախանամ:

Ձեռն. ռին. ռամբ. ձեռք կամ ձեռինք. ռաց, օք (*գոյ*). զգայարան շօշափելոյ և գործելոյ. շօշափելիք. որ է եզր բազկին, սկսեալ ի դաստակէ մինչև ի ծայրս մատանց. *տաճ*. էլ. տեսթ. եթթ. *ևս*, իբր բազուկ. *տաճ*. գօլ. *ևս*, կարողութիւն. զօրութիւն. *տաճ*. գուվլէթ. *ևս*, պաշտպանութիւն. օգնութիւն. խնամք. *տաճ*. գայըրմա. եարտըմ. *ևս*, կառավարութիւն. պահպանութիւն. կամ տիրապետութիւն. *տաճ*. հիմայթ:

Ի *Ձեռն*. (նախադրութիւն միջնորդական). ձեռամբ. գործակցութեամբ. միջնորդութեամբ. *տաճ*. էլի իլէ:

Ձեռն ի գլուխ.

Ձեռս ի գլուխ.

}

(մակբայ որական). ձեռօք վայ տալով անձին. ծեծելով զգլուխն. *տաճ*. պաշընա վուրարագ:

Ձեռն ի գործ առնել, կամ արկանել. //ծգել զծեռն ի գործել ինչ. սկսանիլ ի գործ. տաճ. էլ վուրնագ. իշէ պաշլամագ:

Ձեռն ի ձեռն. (մակբայ որակական). անընդմիջաբար ձեռացի ձեռս. տաճ. էլտէն էլէ. ևս, ձեռն առ ձեռն. ըմբռնամբ զծեռս միմեանց. տաճ. էլ էլէ:

Ի Ձեռն տալ. //ընծեռել. շնորհել. տաճ. պախշիշ վերմէք:

Ձեռս յանձին հարկանել. // զծեռսն ի լանջսն կամ ի ճակատսն մեր-
ծեցուցանել ի նշան կատարելոյ զիրաման վերնագունին. տաճ. պաշ
խսթինն տնէք:

Այբբենական կարգով իր տեղում կա՝

զՁեռօք ածել.// տե՛ս զՁեռամբ արկանել:

Իսկ երկրորդ հատորի հավելվածում կա՝

Ձեռս ի կապ. (մակբայ որակական). կապեալ, կամ ածեալ ունելով
զծեռս ի վերայ կրօնց. ձեռն ի վերայ ձեռին դնելով. տաճ. էլ էլ իսթինն
գօյարագ:

Երբ տարբեր բառարաններում հանդես եկող նույն բառերի արտա-
հայտած իմաստներն ու դրանցով կազմված հարադրությունները հա-
մեմատում ենք միմյանց հետ, տեսնում ենք, որ դրանց միջև կա քանա-
կական և որակական մեծ տարբերություն. նախ գնալով ավելանում են
դրանց արտահայտած իմաստները, և երկրորդ՝ է՛լ ավելի է կատարելա-
գործվում բառահոդվածների մշակումը: Այսպես, օրինակ՝ կազմենք
հետևյալ բառարաններում հանդես եկող միտ(ք) բառի արտահայտած
իմաստների ու դրանով կազմված հարադրությունների աղյուսակը:

	ՀՀԲ	Փեշտ.	ՆՀԲ	ԱԲ
բառիմաստները	9	10	11	2
հարադրություն- ները	5	12	18	21

Բառարանի կարևոր արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ այն օժտված է լի-
նում մատենագրական համապատասխան վկայություններով, որոնք
հստակորեն են մեկնաբանում բառերի նշանակություններն ու իմաստային
առանձնահատկությունները: Գր. Փեշտմալճյանի բառարանի թերություննե-
րից մեկն այն է, որ դրանում չկան մատենագրական վկայություններ: Եվ այս
հանգամանքն է նկատի ունեցել մեծանուն հայագետ Զր. Աճառյանը, երբ
գրել է, որ այդ բառարանի գործածությունը զգուշալի է⁹⁶:

Քննարկվող բառարանի մասին նման կարծիք է հայտնում նաև բա-
ռարանագետ Գասպար Գասպարյանը. «Գր. Փեշտմալճյանի «Բառգիրք
հայկազեան լեզուի» աշխատությունը ավելի աշխարհաբարացված է,
սակայն չունի և ոչ մի օրինակ, որի հետևանքով շատ նոր բառեր մնում
են մթության մեջ և կարոտ ստուգման»⁹⁷:

Ինչպես արդեն նշեցինք, աստիճանաբար կատարելագործվում է հարադրությունների ներկայացման եղանակը: Թեև քննարկվող բոլոր բառարաններում հարադրություններն սկսվում են նոր տողից, բայց առանձին բառարաններում դրանք առավել ցայտուն ձևով են ցուցադրված: Այսպես, օրինակ՝ Առձեռն բառարանում հարադրություններն սկսվում են նոր տողից, գծիկով, իսկ ՆՅԲ-ում՝ նույնպես նոր տողից, բայց ավելի փոքր չափսի գլխատառերով:

19-րդ դարի 30-40-ական թթ. սկսված գրաբար բառարանագրության վերելքը շարունակվում է նաև դարի երկրորդ կեսին: Այդ ժամանակահատվածում լույս են տեսնում գրաբարի ոչ միայն բացատրական, այլ նաև թարգմանական, մասնագիտական և հանրագիտական մի շարք բառարաններ: Թեև դեռևս շարունակվում էր գրապայքարը գրաբարի և աշխարհաբարի կողմնակիցների միջև, այդուհանդերձ առանձին բառարաններում բացատրությունները տրվում էին աշխարհաբարով: Նման բառարաններից առաջինը սովորողների համար կազմված աշխատանքն է, որի վրա չնայած հեղինակի անունը չի նշված, սակայն այն վերագրվում է Միքայել Չամչյանին⁹⁸:

Դա 7200 բառահոդված պարունակող բառարան է, որում գլխաբառերից հետո նշված են գոյականների եզակի սեռական և գործիական կամ եզակի և հոգնակի սեռական հոլովների վերջավորությունները, իսկ բայերի համար՝ ներկայի առաջին դեմքը: Էջի երկրորդ սյունակում տրված է գլխաբառի բացատրությունը աշխարհաբարով, և բերված են բուրբերեն համարժեքները: Այդ բառարանից բերենք մի քանի օրինակ:

Աբեթ, ի, իւ.	բռնկեցնելու բան. գաւ:
Աբեղայ, յի, յից.	կրօնաւոր քահանայ:
Ագանիմ, ագայ.	հագնիլ. տեղ մը իջնալ: կիյմէք. գօնմագ:
Ագապ, պի, պաց.	աղքատներու ողորմութիւն, հոգուհաց:
Ագարակ, կի, կաց.	արտ: չիֆթլիկ:

.....	
Ազագուն.	չոր, ցամաք, զայիֆ:
Ազապ.	չի կարգուած:
Աղբն, բին, բամբ.	կտաւին ծայրի կարծ թելերը:

.....	
Աթոռ, ոյ, ոց.	նստարան: իսկերմի:
Աթռակալ, ի, աց.	փոխանորդ: վէթիլ:

Բառարանում հարադրությունները տրված են նոր տողից որպես առանձին գլխաբառեր, չեն առանձնացված նաև համանուն բառերը, այլ դրանք տրված են միևնույն գլխաբառի տակ, ինչպես, օրինակ՝

առ Ականե. ընդ Ակամբ հայել. յԱկանե յանուանե. Ակն, ական, ականբ. Ակն ունիմ. Ակն ածել.	խաթեր համար: ծուռ նայիլ: անունն ու երեստ (ճանչնալ): աչք, ազնիւ քար: կեօզ. ճէվահիր: աչքը ճամբան ըլլալ. յուսալ: պատկառիլ. ասդին անդին նայիլ:
---	---

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ այդ աշխատանքը շատ պարզունակ բառարան է:

1869 թ., Վենետիկում լույս է տեսնում հայ բանաստեղծ, բանասեր-լեզվաբան, աստվածաբան, թարգմանիչ եղուարդ Զյուրմյուզյանի (Զյուրմյուզ) «Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառ: Յաւելուածովք ոճոյ եւ դարձուածովք նախնեաց ի պէտս դպրոցաց» աշխատությունը, որը պարունակում է 40 հազար բառահոդված: Բառարանում հեղինակը բացատրությունները տվել է գրաբարով այն նկատառումով, որ մեր նախնիների լեզուն պետք է լավ հասկանալ, որովհետև «Ով որ իր ազգային լեզուն չի սիրեր, իր հայրենիքը չի սիրեր», - գրում է բառարանագիրը:

Նախորդ բառարանների թերությունները վերացնելու նպատակով է-դուարդ Զյուրմյուզյանը կատարել է հետևյալ աշխատանքները՝

ա) Բառարանից դուրս է գցել այն բառերն ու ոճերը, որոնք մեր նախնիների հեղինակությունը չեն:

բ) ճշտել է բառերի նշանակությունը և աշխարհաբարի դիմաց դրել գրաբարյան բուն բացատրող բառերը:

գ) Բառարանը ճոխացրել է մեր լեզվի բառերով ու ոճերով:

դ) Բառարանը մաքրել է տաճկական խորթ բառերից:

Բառարանում բառի բացատրությունները հիմնականում տրվել են հոմանիշների թվարկմամբ, առանձնացվել են տվյալ գլխաբառով կազմված հարադրությունները և տրվել նոր տողից, գծիկով, իբրև ինքնուրույն գլխաբառեր են տրվել նաև համանուն բառերը: Մեր կարծիքով՝ այդ բառարանի հիմնական արժանիքներից մեկը տվյալ բառի գրաբարյան հոմանշային շարքերը ըստ հնարավորին ընդգրկուն կերպով ներկայացնելն է: Օրինակ՝

Աթռ. իսկէմրի, աթռ. գահ. գահոյք. նիստ. նստարան. հանգստարան. բազմարան. բազմական. բազմոց. բազմիք. նստիք:

-Աթռ դնել կամ տալ մէկու մը. աթռ արկանել:

-Աթռ փառաւոր. տես Թախտ:

Աթռ. մանսուպ. տես Իշխանութիւն:

-Աթռը ուրիշ տեղ տանիլ. փոխել զաթռ:

-Աթռի ցանկալ, ետևէ իյնալ. գահասիրել:

-Աթռէն իջեցնել, արկանել, ընկենուլ. քակել յաթռոյ:

-Աթոռի կռնակ, ուր կը կռթընին. սնարք կամ թիկունք աթոռոյ:

-Կռնակ ունեցող աթոռ. թիկնաթոռ:

-Աթոռին թները. անկիւնք աթոռոյ:

Բառարանագետ Գ. Գասպարյանը Հյուրմուրացյանի աշխատանքը համարում է իր ժամանակի աշխարհաբարից գրաբար լավագույն բառարաններից մեկը⁹⁹:

ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Բացատրական ինքնուրույն բառարաններից զատ, գրաբարից աշխարհաբար բառարաններ են զետեղված նաև գրաբարի դասագրքերին ու ձեռնարկներին կից: Նման բառարաններ կան Ա.Ա. Աբրահամյանի, Պ. Բեդիրյանի, Պ. Շարաբխանյանի, Հ. Ավետիսյանի ու Ռ. Ղազարյանի, Լ. Խաչատրյանի ու Գ. Թոսունյանի ձեռնարկներում ու դասագրքերում¹⁰⁰: Կարևոր բացատրություններ ու մեկնաբանություններ է պարունակում նաև Վ. Առաքելյանի «Գրաբարի հատընտիր» գրքույկը¹⁰¹: Ուսանողներին և հետաքրքրվողներին օգնելու նպատակով նշված ձեռնարկներում ամփոփված են 5-րդ դարի գրաբար մատենագրության մեջ գործածված դժվարահասկանալի բառերն ու դարձվածային միավորները: Դրանցում բացատրված են կամ թվարկված տվյալ բառի իմաստներն ու հոմանիշները, առանձնացված են համանուն բառերն ու հարադրությունները:

Նոր հայկազյան բառարանը մինչև օրս թեև մնում է գրաբարի անգերազանցելի բառարանն ու բազմապիսի մասնագետների սեղանի գիրքը, այնուամենայնիվ մեր օրերում էլ կազմվել ու կազմվում են գրաբար-աշխարհաբար բառարաններ, ինչպիսիք են՝ Լ. Խաչատրյանի¹⁰² և Ռ. Ղազարյանի¹⁰³ բառարանները:

Լ. Խաչատրյանի բառարանը պարունակում է գրաբար մատենագրության մեջ գործածված շուրջ 4000 բառ, որոնք բառաքերականական իմաստով ու արժեքով լեզվի տարածամանակյա կտրվածքում երկատվել ու դուրս են եկել խոսքիմասային հարացույցի շրջանակներից, հանդես եկել երկարժեք (գոյական //ածական, ածական //մակբայ, մակբայ //նախադրություն և այլն), եռարժեք (գոյական //ածական //մակբայ, ածական //մակբայ //նախադրություն, մակբայ //նախադրություն //շաղկապ) և քառարժեք (ածական //գոյական //մակբայ //նախադրություն) խոսքիմասային իմաստների համատեղումով: Օրինակ՝

ԱԳՈՒՌ, գ. բուռ, բռունցք, ած. ամուր, պինդ:

ԳԱՂՏ, մկ. աննկատ, ծածուկ, լռելյայն, ած. անհայտ, գաղտնի, նախ. թաքուն, գաղտնի:

ԶԱՆԽՈՒԼ, ած. ծածուկ, գաղտնի, անհայտ, գ. ծածուկ տեղ, մկ. լռեյայն, լուռ ու մունջ, մախ. գաղտնի, մեկուսի:

Սույն բառարանը կարող է օգտակար լինել բանասերների, մասնավորապես իմաստաբանության հարցերով զբաղվողների համար:

Ռ.Ս. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանը» ընդգրկում է 5-11-րդ դարերի գրաբար ինքնուրույն և թարգմանական երկերում վկայված բառերը: Դրանով իսկ նա տարբերվում է ՆՅԲ-ից, որովհետև վերջինս, ինչպես հայտնի է, պարունակում է 5-17-րդ դդ. մատենագրության բառապաշարը: Ի տարբերություն ՆՅԲ-ի՝ Ղազարյանի բառարանը պարունակում է նաև այնպիսի բառեր ու բառակապակցություններ, որոնք հայտնաբերվել են ՆՅԲ-ի տպագրությունից հետո հրատարակված գրաբար մատենագրության մեջ:

Այս նոր բառարանի համար հիմնական սկզբնաղբյուր են եղել ՆՅԲ-ն և Յր. Աճառյանի «Չայերեն արմատական բառարանը»: Բայց բառարանի հեղինակը չի սահմանափակվել միայն այդ երկու կարևոր սկզբնաղբյուրներով: Նա հարյուրավոր նոր բառեր է քաղել 5-11-րդ դարերի գրաբարագիր հեղինակների երկերից և հայ մատենագիրների գործերի համաբարբառներից, բառեր, որոնք չեն արձանագրված ՆՅԲ-ում:

Բառարանը կազմված է այբբենական կարգով և տպագրված է հին ուղղագրությամբ: Այն ընդգրկում է շուրջ 49 հազար բառ ու դարձվածք: Դրանում տեղ են գտել բոլոր խոսքի մասերին պատկանող բառեր, ինչպես նաև բայանուններ, պատճառական բայեր, եղանակիչներ (միադիմի բայեր), ածականի և գոյականի իմաստով գործածված անցյալ և ենթականական դերբայներ, նախածանցներ (*արտ, բաղ, գեր* և այլն), դերանվանական և անկանոն հոլովում ունեցող թեք հոլովածներ, որոնք հղված են բառի ուղիղ ձևին, բառերի գրչագրական տարբերակներ:

Չամանուն բառերը տրված են որպես առանձին գլխաբառեր և համարակալված են արաբական թվանշաններով:

Դարձվածաբանական միավորները տրված են տվյալ բառակապակցության առաջին բաղադրիչի կամ գերադաս բառի տակ՝ պարբերության սկզբից դրված գծիկով:

Բայական այն հարադրությունները, որոնց առաջին բաղադրիչը չունի անկախ գործածություն, տրված են որպես գլխաբառեր՝ «առանձին անգործածական» նշումով, և ապա նոր տողից, գծիկով բերված են հարադրական կազմությունները:

Գլխաբառերը օժտված են քերականական, իմաստաբանական, գործառական-ոճական նշումներով ու բացատրություններով: Չեղինակային վկայություններով վավերացված են այն բառերը, որոնք տարբեր պատճառներով տեղ չեն գտել ՆՅԲ-ում, ինչպես նաև հազվադեպ գործածություն ունեցող կամ ընդհանուր գործածական բառերի մասնավոր

նշանակությունները (տե՛ս օրինակ, *Ազատութիւն, Ազնիւ, Ազուեստ, Աթինեալ, Ախտասէր, Ակնբաց* գլխաբառերի տակ):

Հոլովվող բառերի համար սովորաբար նշվում են եզակի և հոգնակի սեռականի ձևերը, իսկ անեզական ու անհոգնական բառերի համար՝ միայն սեռականի ձևը: Երբեմն նշվում են նաև հոգնակի ուղղականի ձևերը. օրինակ՝ դաշն-դաշինք, ծեռն-ծեռք և այլն: Անկանոն հոլովման բառերի համար բերվում են համարյա բոլոր հոլովածները: Ձուգահեռաբար մեկից ավելի հոլովում ունեցող բառերի համար ժամանակագրական կարգով նշվում են բոլոր հոլովումները, օրինակ՝ *գահ, ու, ուց և ի, ից. Լեզու, զուի, աց կամ զուոյ, ոց, Աղքատ, ի, աց. ոյ, ով* և այլն:

Դերանունների համար բերվում են եզակի և հոգնակի թվի բոլոր հոլովածները:

Բայերի համար որպես գլխաբառ տրվում է անորոշ դերբայը, իսկ ըլծորդության բայերի համար փակագծում նշվում է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի եզակի առաջին դեմքի վերջավորությունը, օրինակ՝ խօսել /իմ/, բայի խոնարհման տիպը ցույց տալու նպատակով տրվում է անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքի վերջավորությունը, օրինակ՝ *Անսալ, ացի. Առաքել, եցի. Բազմել /իմ/, եցայ, Ջարթնուլ, թեայ* և այլն:

Ուղղակի նշումներով տրվում են բառի խոսքիմասային պատկանելությունը (օրինակ՝ *ա. գ. դ. մ.* և այլն) և բայի սեռը՝ *մ.չ.հ.կ.*:

Բառերի նշանակությունը հիմնականում բնորոշվում է երկու եղանակով՝ նկարագրական բացատրությամբ և հոմանիշների միջոցով. օրինակ՝

ԱՅԾ, ի, ից, գ. (կենդր.) 1. Սնամեջ եղջերաւորների ընտանիքին պատկանող որոճող կենդանի (Capra): 2. Սովորաբար այդ կենդանու ձագը:

ԱՇԴԵԼ, եցի, մ. չ. 1. Իմաց տալ, տեղեկացնել, իրազեկ դարձնել, տեղեկ պահել, լուր տալ, յայտնել: 2. Ներգործել, ներգործութիւն ունենալ: 3. Դրդել, թելադրել, հրահրել, սադրել: 4. Շարժել, շարժման մեջ դնել: 5. Զգացուել, զգալի լինել:

Մասնագիտական բառերի կամ տերմինների համար, հայերեն բացատրությունից բացի, տրվում է նաև լատիներեն գիտական անվանումը, օրինակ՝

ԱՆԳԱՐ¹, գ. Գլխի կէս մասի խիստ ցաւ՝ շեկեկ (Hemicrania Migræna): ԿՆԻԻՆ, ոյ, ոց, գ. /բսբ./ Կնիւնագգիների ընտանիքին պատկանող ճահճային խոտաբոյս (Juncus):

Փոխառյալ բառերի դեպքում փակագծում համառոտագրությամբ նշվում է փոխատու լեզուն, օրինակ՝ Ալէլուիա(յ) (եբր.), Ակատ (յուն.), Անագ (աքքադ.), Ազատ (պիլ.), Դամ (պրսկ.), Դամարիլ (ասոր.) և այլն:

Բառահոդվածներում բառերի տարբեր կիրառություններն ու իմաստները միմյանցից անջատվում են արաբական թվանշաններով:

ԳԲ-ն համեմատելով ՆՅԲ-ի հետ՝ նկատում ենք, որ դրանց բառապաշարի միջև կան զգալի տարբերություններ: Նախ՝ ԳԲ-ն ընդգրկում է 5-11-րդ դդ. գրաբար մատենագրության բառապաշարը, երկրորդ՝ ԳԲ-ում կան այնպիսի բառեր ու բառակապակցություններ, որոնք չեն արձանագրված ՆՅԲ-ում: Այդ բառերի քանակը հասնում է 430-ի, որից 80-ը բառակապակցություններ են:

Այդ բառերի մի մասը բառարանագիրը քաղել է Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ից, ինչպես, օրինակ՝ *աբիոն*, *ալախաթել*, *խորակ*, *ծաղ*, *ծանծ*, *կաճառանոց*, *կառ հարկանել*, *կարբ*, *հագագապահ*, *հեղեղաջուր*, *ղեպտոն*, *ճողճել*, *մայրակնութիւն*, *մանծրել*, *յարազինեալ*, *յափրել*, *նախակ*, *նոյնադրամ*, *շաճել*, *ողնուց*, *ուծութիւն*, *պատգբել*, *սահաւոր*, *վատակոխ*, *տղելութիւն*, *քաղցրախսանդաղատ*, *քորայ*, *օրերեւակ* և այլն:

Բացի դրանցից, Ռ. Ղազարյանը քաղել է նաև այնպիսի բառեր ու բառակապակցություններ, որոնք չկան նաև «Արմատական»-ում, օրինակ՝ *ազուեստ* (Խոր.), *ամբայոյզ* (Կղնկտ.), *այլոցկերութիւն* (Բուզ.), *անկշռելութիւն* (Ազաթ), *անվահան* (Կղնկտ.), *առատագուարթ* (Ն. տ.), *արժանահատոյց* (Նար.), *աւետաքանչ* (Կղնկտ.), *բազմադաշն* (Ն.տ.), *բաստեռն* (Եղ.), *գեղեցկաբոյս* (Կղնկտ.), *գրոխ* (Արծր.), *դարափլակ* (Հովհ. կթ.), *դիւապինդ* (Կղնկտ.), *երկաթահանութիւն* (Ն.տ.), *թուանիկ* (Ն.տ.), *ժողովրդակեցոյց* (Փարպ.) *լուսածնութիւն* (Կղնկտ.), *խաղճունք* (Տիմ. Կուզ.), *խանձիր* (Ոսկ. Եփես.), *խորեջք* (Կղնկտ.), *ծխակեր* (Ն.տ.), *կահակիր* (Ն.տ.), *կարմրիկ* (Խոր.), *կենցաղակցել* (Նար.), *կիւնիկ* (Սեբ.), *կրակալից* (Կղնկտ.), *համավար* (Ն.տ.), *հսկայածիր* (Ն.տ.), *հրատոչոր* (Ն.տ.), *ծայնաստեղծել* (Նար.), *ճախրասլաց* (Կղնկտ.), *մեծահայց* (Ն.տ.), *յոզնաբաստիկ* (Ն.տ.), *նրանակոտոր* (Ն.տ.), *շագոյր* (Սեբ.), *ոսկեխաչ* (Կղնկտ.), *ոսկեխնձոր* (Ն.տ.), *ուռնադդորդ* (Նար.), *չորեքձայնեան* (Սեբ.), *պարզ և աւետ* (Կղնկտ.), *ջերմախսանդ* (Ն.տ.), *սիգաւոր* (Ն.տ.), *վասպուրական* (=ազնվական, Սեբ.), *տից* (Խոր.), *փարշման* (Արծր.), *քանդակակերպ* (Կղնկտ.), *օտարախորթ* (Եղ.) և այլն:

ԳԲ-ն հարստացել է ավելի քան ութսուն բառակապակցությամբ, որոնք չկան ՆՅԲ-ում: Թվարկենք դրանցից մի քանիսը՝ *ազդեցութիւն բնական* / *ազդումն բնական* (Եզն.), *այր զարամբ ելանել* (Խոր.), *անկանել ընդ մահուամբ* (Եզն.), *անկանել ի բուռն* (Դ. Անհաղթ), *զարբանեկութիւն հարկանել* (Եզն.), *արևու ցուցանել* (Եզն.), *զբանս ի բերան դնել* (Բուզ., Եղ.), *բնական ազդեցութիւն* (Եզն.), *գութ արկանել* (Եղ.), *դիմադարձ լինել* (Ն.տ.), *երգ ի բերան առնուլ* (Ն.տ.), *գեղջ և ապաշաւ լինել* (Եզն.), *ի թիկունս ածել* (Եղ.), *խրախ առնել* (Փարպ.), *ծաղր և այսպն առնել* (Բուզ.), *կենաց դեղ* (Բուզ.), *ծիրնտիր առնել* (Սեբ.), *նախա-*

փախուստ լինել (Կղնկտ.), շերտաւոր փակել (Եղ.), վարակոյս գործել (Կղնկտ.), փաղանգ փաղանգ (Սեբ.) և այլն:

Օգտվելով բույսերի և կենդանիների անունների իր կազմած բազմալեզվյան բառարաններից՝ Ռ. Ղազարյանը ԳԲ-ում տվել է շուրջ 400 անվանումների լատիներեն համարժեքները: Տե՛ս, օրինակ, ագռաւ (*Corvus corax*), արծուի (*Aquila*), արմաւենի (*Phoenix*), բաղեղն (*Hedera*), գազ (*Astragalus*), կշունկ (*Grus grus*) և այլ զխաբառեր:

Գլուխ երրորդ
ՔԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

ՄԱՆՎԵԼ ՋԱԽՋԱԽՅԱՆԻ ԵՐԿԼԵԶՎՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Հայտնի է, որ բազմաթիվ օտարերկրյա նվաճողներ (պարսիկներ, արաբներ, մոնղոլներ, սելջուկներ, թուրքեր և ուրիշներ) հարձակվել են Հայաստանի վրա և հայերին զցել իրենց տիրապետության տակ: Եվ այդ պատճառով հայերը արտագաղթել են օտար երկրներ ու բնակություն հաստատել այս կամ այն երկրում: Այս պայմանները խնդիր են առաջացրել տվյալ երկրի բնիկների հետ շփվելու համար կազմել թարգմանական բառարաններ: Նման բառարաններ է կազմել նաև Մանվել Ջախջախյանը:

Մանվել Ջախջախյանը ծվել է 1770 թվին, Գյումուշխանեում, մահացել է 1835 թվի հունվարի 5-ին: 12 տարեկան հասակում նա մեկնել է Ս. Ղազար վանք, 1791թ. ձեռնադրվել է քահանա և զբաղվել քարոզչական, մանկավարժական և թարգմանչական աշխատանքներով: Գրել է նաև բանաստեղծություններ և հրատարակել Վահրամ Ռուբինյան ստորագրությամբ: Նա տիրապետել է բազմաթիվ լեզուների՝ լատիներենին, հունարենին, իտալերենին, ֆրանսերենին, տաճկերենին, անգլերենին, գերմաներենին, որի հետևանքով կարողացել է կազմել թարգմանական բառարաններ: 1804թ. Վենետիկում նա հրատարակում է «Բառարան յիտալական լեզուէ ի հայ և ի տաճիկ բարբառ» վերնագրով աշխատությունը, որը պարունակում է 45 հազար բառահոդված: Հետագայում նա համառոտում է այդ բառարանը՝ թողնելով 30 հազար բառ, և հրատարակում է 1829 թվականին: Բայց նրա բառարանագրական աշխատանքների գլուխգործոցը, ինչպես նաև հայերեն երկլեզվյան բառարանների շարքում լավագույն գործերից մեկը նրա հայերեն-իտալերեն¹ բառարանն է, որը լույս է տեսել հեղինակի մահից երկու տարի անց: Բառարանը պարունակում է 60 հազար բառահոդված՝ իր մեջ ամփոփելով ոչ միայն հայ մատենագրության մեջ օգտագործված բառերը, այլ նաև տվյալ ժամանակի նորաբանությունները:

Ս. Ջախջախյանի բառարանը բաղկացած է հետևյալ մասերից՝ հայերեն և լատիներեն լեզուներով գրված առաջաբանից (էջ 7-11), քերականական համառոտ ուղեցույցից (էջ 12-26), որտեղ տրված են գրաբարի հոլովման և խոնարհման աղյուսակները, երեք սյունականոց բուն

բառարանից (էջ 1-1498) և հատուկ անունների բառարանից (էջ 1499-1508):

Բառարանի առաջաբանում, որն ըստ երևույթին գրել է գրքի հովանավոր Սուքիաս վարդապետ Սոմալյանը, նշված է բառարանի կիրառական նպատակը, այն է՝ օգնել այլ ազգերի մատենագրության թարգմանությանը, տվյալ դեպքում՝ լատիներենից հայերեն կամ հայերենից լատիներեն թարգմանելու ժամանակ: Այդ մասին առաջաբանում կարդում ենք. «Միայն իւր (Յայաստանի-Գ.Թ.) դոյզն հարստութիւնք հանճարոյն մթերեալք մնացին մեզ ի մխիթարութիւն ընդ անգիւտ կորուստն. յորոց զառաջիկայ մատեան իբրև գանձ երկաքանչիւր լեզուաց ի ճոխութիւն ուսումնասիրաց ահա բաշխեմք»²:

Որպեսզի իր աշխատանքը օգտակար լինի շատերի համար, նա կազմում է ընդարձակ բառարան, «... զի մի՛ միայն ռամկաց այլ և քաջավարժից իցէ պիտանի»³:

Գլխաբառից հետո նշվում են նրա քերականական հատկանիշները՝ հոլովումը, խոնարհումը, խոսքիմասային պատկանելությունը, այնուհետև տրվում են տվյալ բառի հայերեն հոմանիշները և իտալերեն թարգմանությունը: Տեղ-տեղ տրվում են նաև բարբառային և տաճկական ձևերը: Շատ հաճախ բերվում են նաև մատենագրական վկայություններ՝ առանց աղբյուրը հիշատակելու՝ «կամելով ճաշակ ինչ ընծայեցուցանել հայկական բառագրոց, և զնշանակութիւնս բառից և զպետս նոցին միանգամայն քաջածանօթս առնել»⁴:

Վկայությունները տրվում են մուրբ գծից հետո կամ փակագծերում, գլխաբառը կրկնվելիս այն բաց է թողնվում, և նրա փոխարեն գծիկ է դրվում, և հետո բերվում են իտալերեն համարժեքները: Բառերի տարբեր նշանակություններն ու տվյալ գլխաբառով կազմված հարադրությունները տրվում են մոր տողից, որն սկսվում է գծիկով: Առանձին դեպքերում հայերենով բերված վկայությունները տրվում են նաև իտալերեն թարգմանությամբ:

Բառարանում օգտագործված են նաև այլ պայմանական նշաններ. այսպես, օրինակ՝ առանձնացված են նորաբանությունները և ցույց են տրված աստղանիշով, իսկ անստույգ բառերը՝ կրկնակի ապաթարցով: Բառարանում հանդիպում ենք բազմաթիվ նորաբանությունների, որոնք չկան ՆՅԲ-ում. ինչպես, օրինակ՝ *ազատագիր, ազատագրեալ, ազատագրեմ, ազատագրութիւն, ակնաբոյժ, ակնդի, ակնկալ, ակնոց, ակնոցագործ, աղերսագիր, աղիւսագործ, այբբենարան, առնչութիւն, ասպ, արևահար, արեզդէմ, արևադարձ, արևածաղիկ, բազմաբառ, բազմալեզուեան, բազմաշրջիկ, բաժանելի, գաճաճ, գրատուն, դերասան, դերասանական, բառացի, դաշնագիր, դաշնակցութիւն, դատարկաշրջիկ, դաւադիր և այլն*:

Բառարանի որակն ու օգտակարությունը որոշելու վճիռը բառարանագիրը թողնում է ընթերցողի դատին. «Սակայն զիարդ և միտք ուրուք

հաճեսցի՝ դատեալ կնքեսցէ զվճիռն. այլ մեք որպէս կտակապահք ի լրումն ըղծից Զանգուցելոյն ի լոյս ընծայենք զայս մատեան, որ ի Մատենագրին աճիւնոցն վերայ իբր արծան ինքնագիր դրոշմեալ կանգնի»⁵:

Ջախջախյանի բառարանի մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բերենք մեկ բառահոդվածի օրինակ:

ՅՐԵՇՏԱԿ. գրի և Զրշտակ, ի, ագ. պատգամաւոր, լրաբեր, Messo, messaggero, messaggiere, núnzio. Դեսպան թագաւորաց՝ իշխանաց. ambasciatore, ambasciadore, inviáto. Զրեշտակս առնել առ որ. կամ առաքել, արծակել, յղել. mandar messo կամ núnzio կամ spediere ambasciatore.

-Թղթաբեր, թղթատար, սուրհանդակ, տ. սայի. Corriére, staffétta. Զրեշտակ մահու. annúnzio di morte. Զրեշտակ Զայրապետին Զոովմայ. Núnzio, legatodel Papa.

-Զրեշտակ: Ընդհանրապես ամենայն, հոգեղէն էակ՝ պատգամաւոր երկնից:- Աստուծոյ, Տեառն. Ángelo, ángiolo, núnzio di Dio: messagier celeste. Զրեշտակք. վերջինն յինն դասուց հրեշտակաց.

-Զրեշտակ: Ըստ սրբոց գրոց ուրեք՝ Մարգարէ կամ առաքեալ պատգամաւոր Աստուծոյ. Proféta, núnzio del Signore.

Մանվել Ջախջախյանը շատ հաճախ բառերը բացատրելիս թվարկում է դրանց հոմանիշները, որոնք շատ դեպքերում գերազանցում են իտալական իրենց համարժեքներին: Բառարանագիրը երբեմն տալիս է նաև գլխաբառերի բարբառային ձևերը. օրինակ՝

Բամ, մից, երամ, ջոկ, ժողով, համօրէն բազմութիւն, հոյլ, խումբ, դաս:

-Երկնային, հրեղէն, պիղատոսեան:

Truppa, stuolo; tutta la radunanza; coro.

-Ժողովիչ, կամ ժողովունն. Radunatore, կամ radunamento.

Վերևում արդեն նշել ենք, որ բառարանի վերջում տեղադրված է հատուկ անունների բառարանը, որը բաղկացած է երկու բաժիններից՝ «Անուանք անձանց». Nomi di persone (էջ 1499-1503), որը պարունակում է 900 անձնանուն, և տեղանունների բառարանն է՝ «Աշխարհագրական անուանք». Nomi Geografici (էջ 1504-1506): Դրանցում հայերեն անվան կողքը նշված են նրա քերականական հատկանիշները, և ապա բերված են լատինական համարժեքները: Այսպես, օրինակ՝

Գրիգոր, Գրիգորիս, ըիւ՝ սիւ: Gregório.

Ղազար, Ղազարոս, ըու՝ սիւ: Lázzaro.

Վահագն, նիւ: Ércole.

Վահան, մայ: Vahano.

Աշխարհագրական անունները ևս բացատրված են նույն ձևով. ինչպես, օրինակ՝

Աղթամար. կղ. Aktamar.

Աղուանք, միգ: Albani.

Արտաշատ, տու, ք. Ardaseiád

Գողգոթա, այ, լեռն: Galvario.

Երասխ, գետ. Arasse.

Երևան, ք. Erivan.

Ջմիռնիա, այ՝ իոյ, ք. տ. Իզմիր: Smirne.

Էջմիածին, ծնիւ. Ecmiazin.

Ովկիանոս, նու, անոսիւ: Océano

Սիւնիք, նեաց. գաւառ. Siúnia.

Փարեգ, րիզու: Տե՛ս Լուտերիա:

Լուտերիա, այ. ք. Parigi.

Անվանի շատ հայագետներ ըստ արժանվույն են գնահատել Ս. Ջախջախյանի բառարանը: Հր. Աճառյանը նույնիսկ ՆՅԲ-ից պակաս գործ չի համարում այն. «... նախորդից ոչ նուազ, բառերի նշանակութ-յան կողմից նրանից աւելի կատարեալ մի գործ է / = ՋԲ/»⁶:

Անվանի մատենագետ, թարգմանիչ, բանասեր Արսեն Ղազիկյանը (1870-1932 թթ.) Ջախջախյանի բառարանի մասին գրում է. «Իտալերե-նի մասին ևս շատ գովելի է բառարանս. վասն զի կատարելապէս տէր ըլլալով Հ. Ջախջախեան իտալական լեզուին, հաջողված է՝ անշուշտ դժուարաքիտոն աշխատութեամբ՝ ոչ միայն իւրաքանչիւր հայերէն բա-ռի հանդէպ սեփական իտալական բառը գտնել և դնել, այլ և անոր հո-մանիշներն ալ. և որ աւելին է՝ իւրաքանչիւր հայերէն ոճի հանդէպ իտա-լերէն ասացուածքներ կամ ընտիր բացատրութիւններ դրած է ի զար-մանս նոյնիսկ հայերենագէտ իտալացւոց, որոնցմէ շատ անգամներ ա-ռիթ ունեցած ենք լսել գովեստներ բառարանիս նկատմամբ»⁷:

Մեջբերենք Հր. Աճառյանի մեկ այլ կարծիքը ևս՝ արտահայտված Մանվել Ջախջախյանի բառարանի վերաբերյալ: Գ. Կիրակոսյանի պարսկերեն-հայերեն բառարանի համար գրած առաջաբանում նա նշում է. «Հայկազյանից դուրս ունենք բավականին բառարաններ իտա-լերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, հունարեն, լա-տիներեն, թուրքերեն լեզուներով: Այսպես՝ Ջախջախյանի հայ-իտալե-րեն բառարանը, որ մի պատվական գործ է և նույնիսկ իբր հայերեն բա-ռարան շատ անգամ Հայկազյանից ավելի կարևոր է»⁸:

Ս. Ջախջախյանի բառարանից հետո հրատարակված Մ. Քաջունու և Ս. Գանթարյանի իտալերեն-հայերեն, Ա. Գոնտակճյանի հայերեն-իտա-լերեն բառարանները շատ կողմերով զիջում են Ս. Ջախջախյանի բա-ռարանին:

Վերոհիշյալ մի քանի բառարանների բառահոդվածների կառուց-վածքի մասին ավելի ամբողջական պատկերացում տալու համար, որ-

պես նմուշ, բերենք Մեծ բառահոդվածի օրինակը տվյալ բառարաններից՝ պահպանելով բառահոդվածների ընդհանուր տեսքը:

ՀՀԲ, հ. 1, 1749

Մեծ. ի. աւ. ագ. օք: // առաւելեալ ըստ քանակութեան, որպէս մինչ ասեմք. վեմ մի մեծ. կամ վիշապ մի մեծ. և այլն: 1. Թագ. 6.14: Դանի. 14.22: Երբեմն ևս մեծ կոչի զարգացեալն հասակաւ. կամ ժամանեալն ի չափ հասակի: Ելից. 2.11: Իսկ մերթ ընդարձակ, կամ լայնատարած, որպէս մինչ ասի, դաշտ, կամ քաղաք մեծ և այլն: Յես. 1.4.: Մակ. 5.22: Յօհ. 3.3: Երբեմն ևս ընդերկար. կամ երկարատև. և ըստ այսմ ասի, մինչև ցմեծ ժամս: ի վարս հարց. ը. և Ագաթ: Իսկ մերթ կարի բազմացեալ. կամ յաճախեալ թուով: Ծնն. 12.2: Դարձեալ նշանակէ և՛ սաստիկ. կամ ուժգին. կամ խիստ. կամ ծանր. կամ չարաչար. և կամ անտանելի. և ըստ այսմ ասի՝ երկիւղ, կամ ծայն մեծ. շարժումն, կամ կործանումն մեծ: Յուդի. 14.14: Յովնան. 1.5: Մատ. 7.27. և 28.2: պատիժ, կամ տանջանք մեծ, սաստ, կամ վիշտ մեծ և այլն: Ծնն. 4.13: 1. Մակ. 9.56: Յայտ. 7.14: Իսկ մերթ մեծարու. կամ անուանի. կամ երևելի. և կամ գերապանծ: 1. Եզր. 1.5: Եսայ. 36.4: Դան. 13.64: Եւ մերթ ճոխ. կամ փարթամ. և կամ հարուստ: Եփես. 2.4:

Մ. Սեբաստացին նշում է Մեծ բառի ինը իմաստ, որոնք ներկայացված են նկարագրական բացատրությամբ կամ հոմանիշների թվարկմամբ:

Ջախջախյան, 1837

Մեծ, ի, ի մեծէ, աւ, ագ, օք, ա. առաւելեալն յինչ և իցէ կարգի: -քաղաք, գետ, վեմ, ուրախութիւն, զարմացումն, անձն, ոմն, փառք, յաղթութիւն, վիշապ. Grande. Ջարգացեալն հասակաւ. (զոր օրինակ. իբրև եղև մեծ Մովսէս):

-Չայն. alto, grande.

-Ընդարձակ, լայնատարած:-դաշտ (բերվում է լատիներենը):

-Ընդերկար, երկարատև, կամ բազում: (զոր օրինակ. կալ կամ աղաղակել ցմեծ ժամս, կամ մինչև ցմեծ ժամս: զարմանայ մեծ ժամս: մեծ ժամանակ պահել): (Բերվում է լատիներենը):

-Բազմացեալ, բազմաթիւ: -ազգ, բանակ. (լատիներենը):

-Սաստիկ, ուժգին, խիստ, ծանր, չարաչար, անտանելի: -հարուածք, պատիժ, տանջանք, կործանումն, շարժումն, երկիւղ, սուգ, կոծ, սաստ, վիշտ, նեղութիւն, անարգանք և այլն: (լատիներենը): -Չայն. (լատ.). մեղք. (լատ.):

-Արգոյ, ազնիւ, պատուական: (զոր օրինակ. ոգի մեծ քան զմարմին: (լատ.). Երևելի, անուանի, մեծարու, գերապանծ: -այր և այլն. (լատ.):

-Հարուստ, ճոխ. (լատ.). Երեց, երիցագոյն. (լատ.). Մեծ քան զնա. (լատ.), օր Մեծ. այսինքն հանդիսաւոր. (լատ.):

-Եզակի գործիականն՝ Մեծիւ, և բացառականն ի Մեծոյ՝ են անսովորք:

-Ի յոքնակին վարի յաճախ՝ Մեծամեծք, քան Մեծք:

Մեծ, իբր գ. մեծ ինչ, գործ մեծ կամ բարի: (զոր օրինակ. մեծ է բաշխել աղքատաց) (լատ.). ո՞չ է քեզ մեծ. (լատ.):

-Մեծ, կամ Մեծս, մ. մեծապես, յոյժ, կարի. (լատ.). փոքու իմն հաւանեցուցանես զիս լինել քրիստոնեայ. (լատ.). խնդրէին յԱստուծոյ՝ և՛ փոքրու, և՛ Մեծաւ լինել այսպիսի որպէս և եսս եմ. (լատ.):

Այսպիսով, Ջախջախյանն առանձնացնում է ոչ թե միայն հիմնական և երկրորդական իմաստները, այլ նաև համանուն բառերը: Եւ այդ բոլորը նա ներկայացնում է ավելի ցայտուն ու հստակ կերպով, ինչը կարելի է տեսնել վերոբերյալ բառահոդվածում:

Ջախջախյանի բառարանը աչքի է ընկնում նաև բառերի իմաստաբանական և լեզվաբանական մշակմամբ: Այսպես, օրինակ՝ վերոբերյալ Մեծ բառահոդվածում թվարկված են ավելի շատ հոմանիշներ և, որ ավելի կարևոր է, դրանով կազմված բոլոր հնարավոր բառազուգորդումները:

Գ. Փեշտմալճյան, հ. 2, 1846

Մեծ, ի, աւ. ագ, օք. (աժ): այն՝ որ չէ փոքր. առաւելեալ ըստ քանակի՝ ըստ բնութեան՝ ըստ ժամանակի, կամ հասակի՝ և ըստ որակի, և ըստ այլ ինչ և իցէ հանգամանաց. տաճ ..., ևս, իբր սաստիկ. ծանր. խիստ. որպէս ասի՝ Մեծ ցաւ, տանջանք, և այլն. տաճ...:

Մեծ, Մեծ իմն. Մեծս. կամ Մեծաւ, մեծու	}	մակբայ որակական: Մեծապէս. կարի. շատ. տաճ...:
---	---	---

Ինչպես երևում է բերված բառահոդվածներից, Փեշտմալճյանի բառարանը շատ կողմերով զիջում է ոչ միայն Ջախջախյանի բառարանին, այլ նաև ԶԳԲ-ին: Դրանում ավելի քիչ իմաստներ ու հոմանիշներ են թվարկված:

Իր բնույթով պայմանավորված՝ շատ պարզունակ են նաև ԱԲ-ի բառահոդվածները: Ավելի մատչելի լինելու նկատառումով դրանում առանձնացված և արաբական թվանշաններով տրված են բառի հիմնական իմաստները, իսկ դրանով կազմված հարադրությունները տրված են նոր տողից՝ գծիկով: Շատ հաճախ տրված են թուրքերեն (հայատառ) համարժեքները: Այստեղ բերենք նույն Մեծ բառահոդվածի օրինակը:

Մեծ, ի, ագ, կամ ծոյ. ով կամ իւ. ա. 1 մեծ. տ. պիւյիւք: -2 մեծատուն:

-Մեծ, մեծ իմն, մեծս մեծաւ, մեծու. մ. մեծապէս, շատ, շատով, շատի. կ. փեք, չօգ, չօգա:

-Մեծ ժամանակս. երկար ատեն:

Բառերի բանասիրական, լեզվաբանական, իմաստաբանական մշակման տեսակետներից վերոհիշյալ բոլոր բառարաններին գերազանցում է Նոր հայկազյան բառարանը: Նախ և առաջ դրա առավելություններից են՝ բառի քերականական բնութագիրը, բացատրության մատչելիությունը, բառերի հոմանիշների թվարկումը բազմաթիվ լեզուներով, բառի ամեն մի իմաստի ու գործածության ստուգումն ու հաստատումը բնագրային վկայություններով, համանուն բառերի տարբերակումը, ավելի շատ հարադրությունների թվարկումը, բազմաթիվ բառերի ստուգաբանությունը, գրաբարի բառապաշարի ընդգրկումը և այլն, որոնց շնորհիվ մինչև օրս ՆՅԲ-ն ամենագործածական բառարանն ու ամենավստահելի աղբյուրն է ոչ միայն գրաբարագետների, այլ նաև ամեն մի հայագետի համար: Ամենայն վստահությամբ կարող ենք ասել, որ ՆՅԲ-ի հրատարակությունից հետո անցած հարյուր յոթանասուն տարիների ընթացքում կազմված բոլոր բառարանների հիմքում այս կամ այն չափով ընկած է այդ բառարանը:

«Բառագիրք հայոց»-ի հրատարակությունից հետո հայտնաբերվել են հազարավոր նոր ծեռագիր հուշարձաններ, հրատարակվել են բազմաթիվ նոր մատյաններ, որոնք իրենց հետ բերել են մեծ թվով նոր բառեր: Դրա լավագույն ապացույցներից մեկն այն է, որ գնալով աճել է բառարանների բառամթերքը: Այդ բանը հեշտությամբ կարելի է ցույց տալ հետևյալ վեց բառարաններում առանձին տառերի տակ տրված բառերի քանակը միմյանց հետ համադրելով:

	ԲՅ	ՀՀԲ	ՆՅԲ	Զախ.	Փեշտ.	ԱԲ
Ա	1070	3038	8567	9683	10053	11179
Ր	33	43	59	56	71	58
Ի	12	17	22	19	26	22

Թարգմանական բառարանների կազմումը շարունակվում է, և 19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին հանդես են գալիս թարգմանական նոր բառարաններ, որոնցից են Նորայր Բյուզանդացու, Մանվել Քաջունու և այլոց բառարանները:

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՑՈՒ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

19-րդ դարի երկրորդ կեսում շարունակվող գրապայքարի ընթացքում արևմտահայ մտավորականները կողմնակից էին գրաբարին, այսինքն՝ նրանք ցանկանում էին մեր գրական լեզուն համարել գրաբարը: Եվ դրանով էլ պայմանավորված է այն համոզմանքը, որ արևմտահայ

բառարանագիրները օտար լեզուներից հայերեն թարգմանում են ոչ թե աշխարհաբարով, այլ գրաբարով: Նման բառարանագիրներից մեկն էլ հայ անվանի լեզվաբան-հայագետ Նորայր Բյուզանդացին է (1845, Կ. Պոլիս – 1916, Կ. Պոլիս), որը հայտնի է նաև Ստեփան Գազեզյան-ճիզմեճյան (հոգևոր անունը՝ Հարություն վարդապետ Թերզյան) անուններով: Նա մախնական կրթությունն ստացել է Բերայի Մխիթարյան դպրոցում և ապա ուսումը շարունակել Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում՝ աշակերտելով Ղևոնդ Ալիշանին: 1866թ. նա ձեռնադրվում է քահանա, բայց 1870թ. հրաժարվում է հոգևորական կոչումից և մեկնում է Փարիզ, այնուհետև Կ. Պոլիս: 1882-1904թթ. Ն. Բյուզանդացին իր տիկնոջ Սելմա Յակոբսոնի հետ բնակվում է Ստոկհոլմում:

Մեր մեծ գիտնականի բանասիրական աշխատանքների հիմնական ուղղությունները երկուսն են՝ բնագրագիտությունը և բառարանագրությունն ու բառագիտությունը: Նա զբաղվել է հայ հին և միջնադարյան մատենագիրների երկերի բնագրերի ճշգրտման, վերականգման, լուսաբանման, այս կամ այն երկի հեղինակի որոշման, լեզվաոճական և այլ խնդիրներով: Այդ թեմաներով նա հրատարակել է «Հայկական բառաքննութիւն-ուղղութիւնք ընթերցուածոց մատենագրութեանց մախնեաց և նշանակութեան բառից ինչ» (Կ. Պոլիս, 1880), «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք» (Թիֆլիս, 1900), որոնցում անդրադարձել է Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Կորյունի աշխատություններին: Դժբախտաբար առաջ է քաշել սխալ տեսակետ, ըստ որի Ագաթանգեղոսի և Փ. Բուզանդի պատմությունները ոչ թե ինքնուրույն գործեր են, այլ թարգմանություն, որոնց թարգմանիչն էլ Կորյունն է⁹: Ինչպես վերևում նշեցինք, նա սրբագրել է նաև ՆՅԲ-ն և կատարել բազմաթիվ արժեքավոր ուղղումներ ու լրացումներ:

Նորայր Բյուզանդացու աշխատությունների գլուխգործոցն ու հայ բառարանագրության լավագույն գործերից մեկը նրա ֆրանսերեն-հայերեն բառարանն¹⁰ է, որի վրա նա աշխատել է 1866-1879թթ.: Այդ բառարանը պարունակում է 50 հազար բառահոդված, որի ֆրանսերեն բառացանկը վերցրել է Է. Լիտրեի “Dictionnaire de la langue française” և ֆրանսերեն ակադեմիական բառարաններից:

Մեր սույն աշխատանքում Ն. Բյուզանդացու ֆրանսերեն-հայերեն բառարանին տեղ ենք տվել այն նկատառումով, որ բառաբացատրությունները մեծ մասամբ տրված են գրաբարով և ոչ թե աշխարհաբարով: Նրա այդ աշխատանքը հետաքրքիր է նաև այն առումով, որ դրանում կան բազում նորաբանություններ: Օգտագործելով հայ մատենագրության մեջ եղած լեզվաբանական փաստերը և հայերենի բառաստեղծման հնարավորությունները՝ կերտել է հարյուրավոր նոր բառեր ու կատարել բազմաթիվ ստուգաբանություններ:

Յուրաքանչյուր բառահոդված ունի հետևյալ կառուցվածքը. ֆրանսերեն գլխաբառից հետո նշվում են բառի խոսքիմասային պատկանելությունը, անվանական ու բայական քերականական սեռերը: Երբեմն առանձնացվում են համանուն ու հարադրական բառերը և տրվում նոր տողից: Առանձին դեպքերում կատարված է բառի ստուգաբանություն:

Բացատրությունները տրվում են երկու եղանակով՝ նկարագրական և հոմանշային շարքերի թվարկմամբ: Բերվում են նաև դարձվածային միավորները, առածները, ասույթները և այլն: Իբրև ապացույց մեր այս ասածների՝ մեկ-երկու օրինակ բերենք Ն. Բյուզանդացու բառարանից:

1) Academie (ազադեմի) գ. իգ. 1. Պարտեզ մերձ յԱթենս ուր ուսուցաներ Պլատոն. ակադեմիա. համալսարան. լսարան (Ա): // 2. Աղանդ, վարդապետութիւն Պլատոնի. տունն Պլատոնեայ. ակադեմիա. լսարան: // 3. Կաճառ (մատենագրաց, գիտնոց կամ ճարտարաց). ակադեմիա: 4. Ճախարակեալ, սեթևեթեալ բանք: // 5. Հրահանգարան հեծելութեան և այլոց վարժից մարմնոյ. հեծելարան: Աշակերտք հեծելութեան: // 7. Տուն խաղուց. խաղետղ (վաղնջուց. այժմ ասի Maison de jeu): // 8. Ծրագիր, պատկեր կենդանի և մերկանդամ օրինակի (modele) (ի դպրոցս նկարչութեան). ակադեմիա:

=ՎԿԱՅ. (Ա) «Պլատոն... ի վերայ իւրոյ համալսարանին մակագրեաց. Ամերկրաչափն մի՛ ներսամտեսցէ. Դւ. Անյ. Սահմ. Իմաստասիր. Ա. 127-128:»...«Փիղ ետ զորդի իւր ցՊլատոն՝ ուսանել իմաստասիրութիւն, և նա զառաջինն պահանջէր զնա զճիլ ի լսարանին, և նա ոչ կարէր». Մխ. Գոշ, Առակք, ԾԱ:

2) Probe (քոսպ) ած. Լաւ. ընտիր. ուղիղ:

Ինչպես արդեն նշվեց, երբեմն նշվում է նաև բառի ծագումը. օրինակ՝ Géhénne (ժէեն) լտ. ար. իգ. Չոր մերձ յերուսաղէմ ուր ածէին որդիքն Իսրայելի զբոցով զմանուկս իւրեանց. ձոր Ենովմայ. Գայի Ենովմայ. (Եբր. կէի Հիննոմ). (Տե՛ս Յես. ԺԵ. 8. ԺԸ. 16. Դ. Թագ. ԻԳ. 10. Երեմ. Է. 31. ԼԲ. 35):

-գ. իգ. (փոխաբ. և ըստ գրոց սրբոց) Գեհեն. դժոխք (արաբ. ճէհենն-նեմ):

Նորայր Բյուզանդացու բառարանում բառաբացատրությունները գրաբարով տրված լինելու պատճառով բառարանը մեծ տարածում չի գտնում, քանի որ 19-րդ դարի 80-ական թթ. հայերենում իշխող լեզուն աշխարհաբարն էր: Այդուհանդերձ. մեծ է Ն. Բյուզանդացու բառարանի գիտական ու տեսական նշանակությունը ընդհանրապես հայ բառարանագրության և մասնավորապես թարգմանական բառարանագրության զարգացման գործում: Նրա բառարանի մասին շատ բարձր կարծիք են հայտնել մեր շատ անվանի գործիչներ: Այսպես, օրինակ, հայ մեծ երգի-ծաբան Հակոբ Պարոնյանը գրում է. «Նորայր Բիւզանդացի միշտ կ'աշխատի իւր գաղիերէն-հայերէն բառարանին վրայ, որ մեծ առավելու-

թիւններ ունի իւր նախորդներու վրայ. ահա մարդ, որուն ամէն քաջալերութիւն արժանի է. ահա գործ՝ որուն ամէն բարի ընդունելութիւն կը վայելէ»¹¹:

Նորայր Բյուզանդացու բառարանը ըստ արժանւոյն է գնահատել նաև հայ մեծ պատմաբան, բանասեր, ձեռագրագետ Ներսէս Ալկինյանը (1883-1963թթ.): «Նորութիւն մըն էր ան,- գրում է Ալկինյանը,- հայ գրականութեան մէջ թէ ըստ ձևին և թէ ըստ ընդարձակութեան և կը համապատասխանէ հեղինակին հմտութեան և բարեխղճութեան»¹²:

Ն. Բյուզանդացու բառարանի մասին մեծ հիացմունքով է խոսում նաև Եղիա Տեմիրճիպաշյանը. «Ո՛չ, հասարակ բառագիր մը չէ Նորայր. Լիտրէին բառ սորվեցուց ու հայ լեզուին մէջ բառ աւելցուց՝ մութէն հանելով կամ մտքէն հանելով»¹³:

Մեր բացատրական բառարանները միաժամանակ թարգմանական են, որովհետև գրաբար գլխաբառերը բացատրվում են ոչ թե միայն գրաբարով կամ աշխարհաբարով, այլ նաև՝ այն ժողովրդի լեզվով, որտեղ ապրում է բառարան կազմողը: Այս սկզբունքն ունի գործնական նպատակ, այն է՝ բառարանի միջոցով հայությանը հաղորդակից դարձնել տվյալ ժողովրդի լեզվին: Եվ դա է պատճառը, որ Արևմտյան Հայաստանում կազմված բոլոր բառարաններն էլ բացատրությունները տվել են նաև թուրքերենով: Նույն նպատակով էլ ռուսական միջավայրում կազմված բառարանները բացատրությունները տալիս են նաև ռուսերենով: Նման բառարաններից առաջինը Հովսեփ Արցախեցու «Համառօտ բառգիրք ի գրաբարէ յաշխարհաբարն ի պէտս համբակաց» աշխատությունն է (Շուշի, 1830), որում բացատրությունները տրված են աշխարհաբարով և շատ հաճախ՝ նաև ռուսերեն համարժեքներով:

Ռուսական ուղղվածությամբ ավելի ծավալուն բառարան լույս է տեսել 19-րդ դարի վերջում: Դա Հովհ. Տեր-Աբրահամյանի գրաբար-աշխարհաբար աշխատությունն է¹⁴, որը հեղինակի համարակալմամբ պարունակում է 36750 բառահոդված: Բայց պետք է նշել, որ դրանց շարքում կան հազարավոր աշխարհաբարյան և օտար բառեր. այսպես, օրինակ՝ *լրաբեր*, *լրագիր*, *խաղարկութիւն*, *շոգեկառք*, *շոգեքարշ*, *ջերմաչափ*, *գործադուլ*, *դաշնամուր*, *դեղատոմս*, *հեծանիվ*, *հրուշակ* և այլն: Հովհ. Տեր-Աբրահամյանը շատ գլխաբառեր բացատրում ու թարգմանում է միայն մեկ բառով. օրինակ՝ *խառան*-չուան-верёвка, իսկ, օրինակ, ՆՀԲ-ում այդ բառի մասին ավելի լայն բացատրություն է տրված, այսպես՝

ԽԱՌԱՆ ի, աց. գ. Նոյն ընդ Կառան. որ և ԿԱՐ. այսինքն Պարան. չուան.տոռն. կապանք պարանոցի. գուցէ նաև Անուր. տ. օրդան, պաղ: քեմէնտ, լալի, հալգա, թասմա, Արկանել խառան ի պարանոց նորա, և ածել ունել գնա առ դուրս սենեկին. Ագաթ. (յուն. թարգ. քսիլօն. այսինքն փայտ, որպէս անուր):

Այստեղ պարզ երևում է տվյալ բառահոդվածի տարբերությունը. եթե Տեր-Աբրահամյանը տալիս է աշխարհաբար և ռուսերեն միայն մեկական համարժեք, ապա ՆՅԲ-ն անում է քերականական նշումներ, թվարկում գլխաբառի հայերեն, թուրքերեն և հունարեն հոմանիշները և բերում է բնագրային վկայություն, իսկ դրանք այնպիսի հատկանիշների են, որոնք բարձրացնում են վստահությունը տվյալ բառարանի նկատմամբ:

Գլուխ չորրորդ
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

18-րդ դարի կեսերից մեզանում հանդես են գալիս տարբեր տիպի բառարաններ՝ բացատրական, թարգմանական, մասնագիտական, հանրագիտական և այլն, որոնցից հիշատակության են արժանի հետևյալ բառարանները:

1749թ. 4. Պոլսում լույս է տեսնում Արսեն Դպիր Կեսարյանի «Գիրք սահմանաց յոգնադիմի իրողութեանց: Ըստ կարգի այբուբենիցն ի մի վայր հաւաքեցեալ» աշխատությունը, որը աստվածաբանական-իմաստասիրական հանրագիտարան է: Դրանում տեղ են գտել և հասարակ, և հատուկ անունները:

Հեղինակը համոզված է, որ մարդ միշտ պետք է ձգտի հասնել բաղձալիին, տիրապետի գիտությանը, «Զի տգիտութիւն՝ է գրկումն ի ծանօթութենէ ամենայն պատճառի իրողութեանց, իսկ գիտութիւն՝ ճանաչումն յիրողութեանցն պատճառի՝ բնականաց և գերբնականաց»¹:

Բուն բառարանն սկսվում է «Յոգնադիմի աստուածաբանական, բնական, բարոյական և քաղաքական իրողութեանց գիտութիւնք» ենթավերնագրով: Դա երկսյունականի 528 էջանոց բառարան է, որում յուրաքանչյուր գլխաբառ բնութագրելուց հետո նոր տողից տրվում են նրա տարբեր իմաստներով գործածությունները: Բոլոր դեպքերում հեղինակն աշխատում է վեր հանել տվյալ բառի հիմնական հատկանիշները:

Օգտվելով Դավիթ Անհաղթի աշխատություններից՝ Արսեն Դպիրն ամեն մի առարկա, երևույթ սահմանում է վեց տեսակետից՝ ներգործության, ընդհանրության, մասնավորման, առանձին, տարբեր հատկությունների և պարագաների տեսանկյուններից:

Գլխաբառերը հիմնականում բնութագրվում են նկարագրական եղանակով, բայց երբեմն էլ թվարկվում են դրանց հոմանիշները: Այսպես, օրինակ՝

Հաղորդութիւն՝ է խորհուրդ յորում պարունակի Քրիստոս ի ներքոյ ձևի՝ հացի և գինւոյ. և յերկոքին մասունքն՝ է բոլոր Քրիստոս:

Հաղորդութիւն՝ է խորհուրդ սիրոյ. Աստուածային և մարդկային: Հաղորդութեամբ Աստուած, և Աստուածական թիւ, և թիւ միական. նաև ինքնակատար միակ, կոչի ընդհանուրն, և անփոփոխն:

Երբեմն նշում է բառի ծագումը. օրինակ՝

Ռահմը՝ է ճանապարհ, ի պարսից առ մեզ թափանցեալ. և նշանակէ զքայլիւք փոխ առ փոխ ընթացումն տեղական, և զտեղին, որով ընթացեալ լինի: Այլաբանօրէն նշանակէ զօրէնս. ըստ այնմ. զճանապարհս քո ուսո ինձ: Նաև ընթացս մեղաց. ըստ այնմ, զճանապարհս մեղաց ի բաց արա յինէն: Աստ և զիրեշտակաց՝ մինչ սահմանաբար գտանին յայլ տեղւոջ՝ քան զոր յառաջն էին. ըստ այսմ:

Բառարանի 520-524 էջերում զետեղված է «Բարք կենդանեաց» բաժինը, որտեղ հիմնական գծերով բնութագրված են ընտանի և վայրի մի շարք կենդանիներ, այսպես՝

Գայլն՝ բարուքն է կլանօղ, յափշտակօղ, դաւաճանօղ, զայրացօղ, և անհաշտ:

Շունն՝ բարուքն է տիրաւեր, բարկացօղ և ագահ:

Հիշատակարանում խոսվում է բառարանի տպագրության մասին:

Արսեն Դպիրը կերտել է բազմաթիվ նոր բառեր ու բառակապակցություններ, ինչպես, օրինակ՝ *ազգատոհմութիւն, բաղձաքարշութիւն, անվնասակարութիւն, ապառոցել, այլական անուն, այրիական ողջախոհութիւն*² և այլն:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի հանրագիտական բառարաններից բացի, լույս են տեսել նաև կենսագրական և տարբեր գիտաճյուղերին վերաբերող բառարաններ, ինչպիսիք են Կարապետ Աքըրյանի «Համառօտ կենսագրութիւն երեւելի արանց» (պատկերազարդ), Նշան ճիվանյանի³ մասնագիտական և այլ բառարաններ: Դրանցից մենք կանդադառնանք միայն Ն. ճիվանյանի բառարանին, որը երկու անկախ բառարաններից կազմված աշխատություն է և ունի հետևյալ բաժինները՝

ա) Յառաջաբան (էջ Ա-Զ).

բ) Մասն առաջին. Առ ձեռն բառարան յատուկ անուանց (էջ 1-645).

գ) Մասն երկրորդ. Հայկական յատուկ անուանք (էջ 1-207).

դ) Յաւելուած Ա. մասին (էջ 208).

ե) Յաւելուած Բ. մասին (էջ 208-210):

Հեղինակը նշում է, որ վենետիկյան բառարանից բացի, մեզանում չկա հատուկ անունների առանձին բառարան, որից կարողանան օգտվել շատերը: Այդ նպատակով ինքը կազմում է սույն բառարանը, որի առաջին մասը կազմել է ֆրանսիացի բառարանագիրներ Բենառի և Լարուսի Առձեռն բառարանների հետևողությամբ: Նա միաժամանակ արտահայտում է իր մտահոգությունը միասնական տառադարձություն չունենալու առթիվ. «...ոմն գրէ Բարիզ, այլ ոմն Փարիզ կամ Փարիս» (էջ Դ): Իսկ բառարանի երկրորդ մասի վերաբերյալ նա գրում է. «Ի հայկական մասին՝ հետևեցաք պատմութեան հորեմացւոյն և ժամանակագրութեան Չամչեանին» (էջ Ե): Աշխարհագրության մասը շարադրելիս նա օգտվել է Դ. Ալիշանի աշխատություններից:

Բառարանին մոտիկից ծանոթանալու համար բերենք մի քանի օրինակ:

Աբէլ. որդի Ադամայ սպանեալ յեղբօրէն իւրմէ ի Կայենէ:

Ակադէմիա. որ ըստ մեզ ասի ճեմարան. պարտէզ Ակադէմոսի հռչակաւոր ի հնումն մերձ ի յԱթէնս՝ ուր ճեմելով դասախօսէր Պղատոն, ուստի ծագումն առեալ է Ակադէմականաց կամ ճեմականացն դասու փիլիսոփայից: Այժմ յայս անուն կոչին ուսումնական, գրագիտ. կամ գեղարուեստական կաճառք կամ ընկերութիւնք որք գտանին յայլ եւ այլ մայրաքաղաքս լուսաւորեալ տէրութեանց (էջ 12):

Ակադէմոս. Աթենացի, յոր ի պարտիզի դասախօսէր Պղատոն. տնս յԱկադէմիա:

Արամ. մին յորդոց Սեմայ, ուստի սերեցան ըստ ոմանց արամացիք, այն է նախնի Ասորիք:

Երբեմն հաղորդում է առանձին տեղեկություններ այս կամ այն դեմքի, դեպքի, անվան և այլնի մասին. օրինակ՝

Նարվա. ամուր քաղաք հիւս. Ռուսիոյ, առ որով Կարոլոս ԺԲ յաղթեաց Մեծին Պետրոսի յամին 1700:

Նիկիա, այժմ Իզմիք. ք. Փոքուն Ասիոյ, ուր գումարեցաւ մին ի տիեզերական Սբ. ժողովոց յամին 525 ընդդէմ Արիոսի մոլորութեանն, եւ գրեցաւ հանգանակն նիկիական: Լեալ է աստ և այլ ժողով եկեղեց. յՍ - դարուն:

Այս նույն կառուցվածքն ունի նաև բառարանի երկրորդ մասը՝ «Հայկական յատուկ անուանք», որտեղ երբեմն տալիս է նաև գլխաբառերի բացատրությունը, օրինակ՝

Աբգար (Սուրբն-) որ և Աւագ այր (Էքպէր) մեծանուն արքայ Հայոց Արշակունի, յաւուրս Օգոստեայ կայսեր, առ որ գնացեալ ի Հռովմ սիրելի եղև նմա:

- ժամանակակից Յիսուսի Քրիստոսի՝ եղել անդրանիկ քրիստոնեայ թագաւոր յաշխարհի՝ մկրտեալ ի Թադէոսէ առաքելոյ. իշխեաց 5 ն. ք. – 34 յ. ք. նստէր յեղեսիա:

Ակոռի կամ *Արկ Ուռի.* եր աւան յԱռնոյտն գաւառին ի բարձր կողս Մասեաց լերին, հռչակաւոր հնութեամբն իւրով, ուրանօր զառաջինն համարի տնկեալ Նոյի զայգի, վասն որոյ և կոչեցեալ *Արկ ուռի:* Աստ էին երեք հարիւր տունք հայոց եւ հին եկեղեցի և գերեզմանատուն 1000 ամեայ, որք հանդերձ հէգ բնակչօքն թաղեցան ընդ մոխրովք լերինն Մասեաց և ընդ տղմաւ հրաբխոյն ի բոբոքմանէ նորուն և յերկրաշարժութենէն 1840. այժմ ի ստորոտս լերինն կառուցեալ է *Նորն Ակոռի*, ուր են 180 տունք հայոց:

Վերևում արդեն նշել ենք, որ թարգմանական մի քանի բառարաններ իրենց բառացանկում կամ բառահոդվածներում պարունակում են գրաբարի բառամթերքը: Եվ այդ է պատճառը, որ մենք անդրադարձել ենք նման բառարաններին: Այդպիսի բառարաններից մեկն էլ Մանվել Քաջունու բառարանն է, որը ոչ միայն թարգմանական-տերմինաբանական բառարան է, այլ նաև՝ հանրագիտական:

Հայ անվանի գիտնական, մանկավարժ Մանվել Քաջունին (1823, Կ. Պոլիս-1903, Կ. Պոլիս) Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամներից է: Նա մեծ ծառայություններ ունի հայոց վարժարաններում բնական գիտությունների դասավանդումը բարելավելու գործում: 1875թ. նա հրատարակել է «Արուեստաբանութիւն կամ շտեմարան գիտելեաց» գիրքը, ինչպես նաև գիտահանրամատչելի աշխատություններ գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի վերաբերյալ: Այդ աշխատությունները հիմք են դարձել նրա գլխավոր գործի՝ «Բառգիրք արուեստից եւ գիտութեանց եւ գեղեցիկ դպրութեանց» պատկերազարդ հանրագիտական եռահատոր բառարանի կազմման ու հրատարակման համար (Վենետիկ, 1891-1893): Սույն բառարանի միջոցով Մ. Քաջունին գործածության մեջ է դրել հազարավոր գիտական տերմիններ: Մ. Քաջունին ամեն կերպ աշխատել է գտնել ֆրանսերեն տերմինի համարժեքը, իսկ երբ հայերենում չի եղել այն, կերտել է պատճենմամբ կամ թարգմանաբար, որը ցույց է տվել աստղանիշով: Այսպես, օրինակ՝ *cantine*-շտեմարան, մառան, *cantine medicale*-շտեմարան բժշկական, *cantinier*-մառանապետ, շտեմարանապետ, *legitime*-օրինավոր⁴, հարազատ, *Enfant legitime*-Որդի հարազատ, զաւակ արդար, *magistral*-վարդապետական, *memoire*-յիշողութիւն, *յիշատակագրութիւն*, *յիշատակարան*, *pays*-երկիր, աշխարհ, գաւառ, *botanique*-բուսաբանութիւն, տնկաբանութիւն, *compote*-մրգաթան և այլն: Ինչպես երևում է ցանկից, եթե առաջինները վերցված են հայերենի բառապաշարից, ապա վերջինը իմաստային թարգմանություն է: Նա նման ձևով է վարվել նաև հայերեն-ֆրանսերեն բաժնում, օրինակ՝ բերանագիտութիւն-*stomographie*, բիրեղ-*béryl*, *cristal*, քաղաք ինքնօրէն-*municipie* և այլն: Այստեղ էլ երբեմն հանդիպում ենք ոչ ճիշտ թարգմանությունների, օրինակ՝ դպրութիւն, գրականութիւն, բանասիրութիւն-*litterature*: Բարեբախտաբար նման վրիպումները բառարանում մեծ տոկոս չեն կազմում: Բառարանի առաջին և երկրորդ հատորները ֆրանսերեն-հայերեն են, որոնցում բառաբացատրությունները տրված են գրաբարով, իսկ երրորդ հատորը հայերեն-ֆրանսերեն բառարան է: Բառարանի երկրորդ և երրորդ հատորները ամփոփված են մեկ կազմի մեջ: Առաջին հատորը երկայունականի 1194

եջանոց գիրք է՝ բաղկացած առաջաբանից, բուն բառարանից, 627 նկարից և անունների համառոտագրություններից:

Մ. Քաջունին առաջաբանում նշում է իր աշխատանքի դժվարությունները հատուկ ընդգծելով զանազան գիտությունների, արվեստի, բանասիրական նյութերի առկայությունը բառարանում: Բայց իր աշխատանքի հիմքում դնելով հռոմեացի մեծ բանաստեղծ Վերգիլիոսի (70-19 թթ. մ.թ.ա.) «Ամենայնի յաղթեաց ժիր ջան» ասույթը՝ ձեռնամուխ է լինում աշխատանքի և այն ավարտի հասցնում քառասուն տարի անց՝ միաժամանակ հրատարակելով այլ կարգի աշխատություններ:

Աշխատանքի մյուս դժվարությունը համարում է այն, որ «...ոչ գոն ի մեզ լիովին մատեանք ամենայն գիտութեանց և արուեստից, յորոց մարթ իցէ հաւաքել զբառսն»⁵:

Բառարանի կազմման ընթացքում նրան օգնել են ՆՅԲ-ն, Մ. Ջախջախյանի հայ-իտալերեն և Արսեն Բագրատունու հայոց լեզվի ձեռագիր բառարանները: Գ. Գասպարյանը գրում է, որ Ա. Բագրատունու անունով նշված ձեռագիր բառարանը Մ. Ավգերյանի «Առձեռն բառարանն» է, որի վրա ավելացված է շուրջ 20 հազար բառահոդված⁶:

Քաջունին բառարանում գլխաբառերը տալիս է ֆրանսերենով՝ կողքը նշելով խոսքիմասային պատկանելությունը, գոյականների քերականական սեռը, տվյալ բառի հունարեն, լատիներեն. իտալերեն, արաբերեն, տաճկերեն համարժեքները: Այնուհետև գրաբարով տալիս է բառի բացատրությունը՝ հակառակ այն մարդկանց կարծիքի, ովքեր սպասում էին, որ բացատրությունները պետք է տալ ոչ թե գրաբարով, այլ աշխարհաբարով: Այդպես կարծողներին նա տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Նախ, զի գրոցն բարբառ պարտի մեզ առաջնորդ լինել ի խօսելն և ի գրել աշխարհիկ բարբառով, առանց որոյ չկարէ կալ յետինն ի կայի իւրումն, չունելով հիմն և հաստատութիւն: Երկրորդ անգամ, զի դիւրնտել ընծայի հայկականս հին բարբառ քան զայժմեան աշխարհաբառն, որ անդադար ի փոփոխութեան է, և այլազան ըստ գաւառաց...: Երրորդ անգամ, զի զմեռեալ համարեալն յոմանց զհայկական բարբառ՝ կամեցայ ըստ իմովսանն ճոխացուցանել ամենայն գիտական բառից առմամբ, և սատարել նմին ի կենդանութիւն. և զայս ոչ այլով իւրիք մարթ էր առնել, բայց զուգելով զայն ընդ կենդանի բարբառոյ իմիք, որպէս ի գաղիականն, որ է աշխարհածանօթ և ամենայն գիտութեանց դիւրամատոյց»⁷:

Բառարանագիրը գրում է, որ ինքը ջանք ու եռանդ չի խնայել, որպեսզի հաջողված բառարան կազմի, իսկ եթե բառարանը հաջող չի ստացվել, թող ուրիշները ավելի հաջողը կազմեն, «...քանզի խոստովանիմ և ես եթէ չիք ինչ յարարածս կատարեալ ի ներքոյ արեգական, այլ միայնում Աստուծոյ տուեալ է ամենայն կատարելութիւն և փառք»⁸:

Բառահոդվածի կազմությունը ավելի տեսանելի դարձնելու նպատակով օրինակ բերենք բառարանից:

ASTRE. ար. Իտ. Astro. (յն. áστρο). Աստղ. -Աստղաբ. Հասարակ աշուն հաստատուն և մոլորակ աստեղ և նոցա արբանեկաց, ևս և գիտաւորաց: Ի հնումն ընդ երկայն ժամանակ համարէին ունել աստեղաց ազդեցութիւն ինչ ի վերայ բաշխիչ մարդկան, աստի և աստղագիտութիւնն (astrologie) ել ի վեր: Արդի լուսաւոր գիտութիւնն զամենայն կանխակալ կարծիս ի բաց վանեալ, համարեցաւ սակայն ունել աստեղաց ոմանց, մանաւանդ մոլորակաց և գիտաւորաց, ազդեցութիւն ինչ ի վերայ օդոյ երկրիս և ի նմա բնակելոց: -Հաստատուն աստեղք կոչին ևս ի մեզ անմոլար աստեղք հակառակ մոլորակաց:

Բառարանին ի մոտո ծանոթանալիս նկատելի է, որ Քաջունին բառի բացատրությունը տալիս է ոչ թե միայն նկարագրական եղանակով, այլ նաև տվյալ գլխաբառի հոմանիշների թվարկմամբ. ինչպես, օրինակ՝

CANTINE. իգ. Իտ. Cantina. Շտեմարան, Մառան. տծ. քիլէր. Տեղի ուրանօր վաճառեն զգինի, զօղի, զծխախոտ և զայլ ամենայն կարևորս ի բանակի և ի ծմերոցի զօրաց, ի բանտի, յանկելանոցի, և այլն:

- Cantine médicale. Շտեմարան բժշկական. Փոքրիկ արկղ յորում դնեն իբր քսան դեղօրես ի պէտս վիրաբուժականս, և տանին ընդ բանակի: Իւրաքանչիւր գունդ զօրաց ունի երկուս շտեմարանս բժշկականս:

CANTINIER. ար. Իտ. Cantiniere. Մառանապետ, Շտեմարանապետ. տծ. քիլէրճի. Անձն որ տէր է մառանի կամ շտեմարանի զօրաց (cantine):

Տվյալ գլխաբառով կազմված հարադրական կազմությունները տալիս է նոր տողից՝ գծիկով և ապա բերում է հայերեն համարժեքները ու բացատրում. օրինակ՝

LEGITIME. ած. Իտ. Legitimazione. Լտ. Legitimus. Օրինաւոր, Հարազատ. տծ. հազգ, շէրի. Որ ինչ է ըստ օրինաց:

- Enfant légitime. Որդի հարազատ, Զաւակ արդար. Մանուկ ծնեալ յօրինաւոր ամուսնութենէ, որով և ժառանգ ընչից ծնողաց, Ի մեզ ասի ևս Սերտ, որպէս «Սերտ որդի բնութեամբ և ոչ պատուաստիւ»:

- (գոյ. իգ). Օրինաւոր բաժին ժառանգութեան զոր ժառանգեն հարազատ որդիք յընչից ծնողաց իւրեանց, որ չկարէ նուազիլ տուչութեամբ կամ այլով ինչ կարգադրութեամբ ի կտակատարաց վախճանելոյն: Այժմ ասի առաւելապէս Reserve légale.

Առաջին հատորի վերջում կան՝ «Կարևոր փոփոխութիւնք հեղինակին» (էջ 1191-1192) և «Վրիպակք տպագրութեան ուղղելիք» (15 1192-1194):

Բառարանի առաջին հատորի հրատարակությունից մեկ տարի անց լույս է տեսնում Քաջունու բառարանի երկրորդ հատորը՝ «Բառգիրք արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց. յօրինեալ ի Հ. Մա-

նուէլ վարդապետէ Քաջունի ի Մխիթարեան միաբանութենէ» (հատոր երկրորդ, M-Z, շքեղագարդեալ 451 ձեւովք հանդերձ յաւելուածով և ուղղութեամբք. Վենետիկ, 1892):

Բառարանի երկրորդ հատորը ևս երկսյունակ է՝ բաղկացած 880 էջից: Նույն կազմի մեջ է նաև բառարանի երրորդ հատորը՝ «Համառօտ հայերենէ ի գաղիերէն» (Վենետիկ, 1893): Այս հատորն ունի 258 էջ՝ նոր էջկալմամբ:

Բառարանի երկրորդ և երրորդ հատորներից բերենք մի երկու բառահոդվածի օրինակ.

MAGISTRAL. ած. Իտ. Magistrale. Լտ. Magistralis. Վարդապետական. Որ ինչ պատշաճի վարդապետի կամ վարժապետի: - Autorité magistrale. Իշխանութիւն վարդապետական:

- Séxprimer dún air, dún ton magistral. Բացատրել վարդապետական եղանակաւ, ծայնիւ:

- Որ ինչ պատշաճի գահերիցու Մելիտինեան կարգի ասպետութիւն: --Մագիստրոսական:

Երկրաչ. Ligne magistrale. Գլխաւոր գիծ յատակագծի շինուածոյ:

Դեղագործ. Composition magistrale. Դեղ վարդապետական. Դեղ պատրաստեալ առ օրին ըստ հրամանի բժշկի, և ոչ կարէ պահիլ ընդ երկար. և է հակառակ Medicament officinal բժշկական դեղոց, որոց նուսխայք ի մատենի արձանագրել կան, և պահին ի դեղարանի (officine) կազմ և պատրաստ:

Երբեմն համանուն բառերը տարբերակված են միայն անվան սեռային հատկանիշով, որը հատուկ է լատիներենին (հայերենը նման հատկանիշ չունի). օրինակ՝

MEMOIRE. իգ.... Յիշողութիւն....:

MEMOIRE. ար.... Յիշատակագրութիւն, Յիշատակարան....:

Քաջունու բառարանում երբեմն հանդիպում ենք մի հետաքրքիր երևույթի. դա այն է, որ բառահոդվածում տրվում են նաև տվյալ գլխաբառով կազմված ֆրանսերեն բառագուգորդումները, և ապա՝ դրանց հայերեն համարժեքները: Այսպես, օրինակ՝

PAYS. ար. Իտ. Paese. Երկիր, Աշխարհ, Գաւառ. տճ. եէր, վիլայէթ. տարածութիւն գետնոյ առաւել կամ նուազ ընդարձակութեամբ, և առաւել կամ նուազ բնակչօք: - Pays á blé. Երկիր ցորենոյ: - Pays de bois. Երկիր անտառախիտ: - Pays maigre, fertile, inculte, désert, montagneux, chaud, froid, և այլն: Երկիր կամ աշխարհ անբեր, բարեբեր, անմշակ, անապատ, լեռնոտ, ջերմ, ցուրտ:

- Հայրենիք, Երկիր ծննդեան. տճ. վաթան:

Առանձին բառահոդվածներ ներկայացված են շատ ընդարձակ, ուր տրված են նաև տվյալ ժամանակաշրջանում հայտնի հանրագիտական տեղեկություններ: Այդ երևույթը էլ ավելի է բարձրացնում բառարանի

ճանաչողական արժեքը, և դրանով իսկ բառարանը դառնում է հանրագիտական բնույթի աշխատություն:

Օրինակ՝

NICOTIANE. իզ. - Բուս. Ձայս անուն տալին Գաղղիացիք ի սկզբան տնկոյն Ծխախոտոյ (tabac) յանուն Jean Nicot դեսպանին իւրեանց. որ յղեաց ի Լուսիտանիոյ ի Գաղղիա գծխախոտ յամին 1560: Եւ աստի ցեղն ծխախոտոյ կոչեցաւ Nicotianées (իզ. յը.) Ծխախոտեայք:

Բառարանի երկրորդ հատորը վերջանում է «Յաւելուած բառգրոցս և ուղղութիւնք» (էջ 867-878) և «Կարևորագոյն վրիպակք տպագրութեան ուղղելիք» (էջ 879-880) մասերով:

Ինչպես արդեն նշվեց, նույն կազմի մեջ է նաև բառարանի երրորդ հատորը (էջ 1-258)՝ «Համառօտ հայերենէ ի գաղիերէն» բառարանը:

Քաջունին երրորդ հատորն սկսում է հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Յաւելի ի համառօտ բառագիրս այս և զայլ ուսումնական հայերէն անուանս, հաւաքեալս աստի և անտի յընթացս տպագրութեան գործոյս, յորոց են ընտիրք առ ի նախնեաց, և են որ գաւառական կամ ռանկական անուանք, որք կարեն լինել պիտանիք»:

Բառարանի երրորդ հատորում Քաջունին հայերեն գլխաբառի կողքին դնում է նրա ֆրանսերենը կամ հայերեն բացատրությունը՝ առանց ֆրանսերենի. օրինակ՝

Աբեթ. Amadou.

Աբեթաման. պահարան արեթի:

Աբեղայ. Moine, Religieux.

Աբեղաճաշ. ճաշ արեղայից որ լինի ծեծեալ ընկուզով խառն ընդ խստորոյ և զանկեալ ջրով:

Քաջունու բառարանի երրորդ հատորը պարունակում է շուրջ 30 հազար բառահոդված:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԳԵՐՅԱՆԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Բացատրական և թարգմանական բառարաններից բացի, վենետիկյան մխիթարյանները կազմում և հրատարակում են նաև մասնագիտական բառարաններ: Նման բառարաններից ամենից առաջ հարկ ենք համարում անդրադառնալու Հարություն Ավգերյանի «Բացատրություն չափուց և կշռոց» (Վենետիկ, 1821) բառարանին:

Հայ լեզվաբան, բառարանագիր, թարգմանիչ Հարություն Ավգերյանը (1774-1854թթ.), որ բառարանագիր Մկրտիչ Ավգերյանի կրտսեր եղբայրն է, տիրապետելով հունարեն, լատիներեն, եբրայերեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, հունգարերեն, թուրքերեն լեզուներին, կատարել է լեզվաբանական, մանկավարժական և բառարա-

նագրական բազմաթիվ ու բազմատեսակ աշխատանքներ: Նա կազմել է թարգմանական բազմաթիվ բառարաններ՝ հայերեն-ֆրանսերեն, ֆրանսերեն-հայերեն, անգլերեն-հայերեն, հայերեն-ֆրանսերեն-թուրքերեն և այլն:

Հարություն Ավգերյանը հայագիտության պատմության մեջ իր արժանի տեղն ունի ոչ թե միայն իբրև բառարանագիր, այլև անգլիացի մեծ բանաստեղծ լորդ Ջորջ Բայրոնին (1788-1824թթ.) հայերեն սովորեցնելով: 1816-1820թթ. Բայրոնն ապրել է Վենետիկում և այդ ընթացքում աշակերտել է Հ. Ավգերյանին: Աշխարհահռչակ բանաստեղծն իր նամակներից մեկում մեծ երախտագիտությամբ է արտահայտվում հայերենի իր ուսուցչի՝ Հարություն Ավգերյանի մասին. «Ջրօսանքի մը պէս ամեն օր սորվելու ետևէ եմ հայերէնը հայ մենաստանիս մեջ: Տեսայ որ միտքս զբաղեցնելու համար կնճռոտ աշխատանք մը պէտք է ինձի, հայերէնն ընտրեցի, անով պարապելով՝ միտքս չարչարելու համար: *ճոխ լեզու մըն է, և կարժէ որ մարդ տքնի՝ զայն ուսանելու համար* (ընդգծումը իրենն է - Գ.Թ.): Ամեն օր հոն կը յաճախեմ՝ գիտնական վարդապետ մը (խոսքը Հ. Ավգերյանի մասին է-Գ.Թ.) դաս առնելու, կը ստանամ նաև շահեկան տեղեկութիւններ՝ այս արևելեան ժողովուրդներուն գրականութեան ու բարքերուն վրայ: Հայերէնը կը գտնեմ դժուարին, բայց ոչ անյաղթելի»⁹:

Բայրոնն այն աստիճան է սովորում հայերեն, որ երկուսով կազմում և հրատարակում են երկու դասագիրք՝ «Քերականութիւն անգղիական և հայերէն» (1817թ.) և «Քերականութիւն հայերէն և անգղիական»:

Հ. Ավգերյանի աշխատանքներից մեզ համար ավելի կարևոր նշանակություն ունի նրա «Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց. առաջնորդութեամբ Եպիփանու, Խորենացոյ և Շիրակացոյ» աշխատությունը (Վենետիկ, 1821թ.): Այն բաղկացած է հետևյալ բաժիններից՝ «Յառաջաբանութիւն» (6 էջ), Եպիփան Կիպրացու «Յաղագս չափուց և կշռոց» (էջ 1-20), Անանիա Շիրակացու «Յաղագս կշռոցն և չափուց» (էջ 21-32), Մովսես Խորենացու «Յաղագս Ասպարիսական չափու» (էջ 33-40), «Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց» (էջ 41-193), «Արդի չափք և կշիռք գաղիացոց» (էջ 194-198), «Առանձին դասակարգութիւն կշռոց և չափուց հանդերձ տաճկական բառիւք» (էջ 199-201), «Չափք և անօթք» (էջ 202-206) և «Երկայնաչափք» (էջ 206-207):

Ինչպես աշխատության վերնագրից է երևում, այդ աշխատանքի համար հիմք է ծառայել Անանիա Շիրակացու՝ մեր ազգի չափերին ու կշիռներին նվիրված ուսումնասիրությունը: Շիրակացին էլ իր ուսումնասիրության ընթացքում օգտվել է չորրորդ դարի մատենագիր Եպիփան Կիպրացու՝ չափերի ու կշիռների մասին աշխատանքից, իսկ երկարության չափերը քննելիս՝ Մ. Խորենացուց: Այդ մասին գրում է ինքը՝ Շիրակացին. «Ի քնին առեալ մեր՝ գտաք մասամբ յեցեալ ի բանս Մեծին Ե-

պիփանու, և մասամբ մերումս Մովսիսի Խորենացւոյ»¹⁰: Նա նշում է նաև իր աշխատանքի նպատակը. «Ահաւասիկ ճշգրիտ պատկեր առաջիկայ աշխատութեանս, յորում թէպէտև վաստակեցաք, այլ՝ օգուտ բանասիրաց ազգիս տայ մեզ մոռանալ զամենայն աշխատասիրութիւն. միայն թէ ներողամիտ գտեալ՝ սիրով ընկալցին և զայս ևս վաստակ մեր դուզնաքեայ»¹¹:

Յ. Ավգերյանն իր «Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց» աշխատության մեջ այբբենական կարգով տալիս է մեր նախնիների չափի ու կշռի միավորները, դրանց եբրայերեն, հունարեն, լատիներեն համարժեքները: Աշխատության բաժինների վերոհիշյալ սոսկ թվարկումից էլ կարելի է եզրակացնել, որ Յ. Ավգերյանի աշխատանքը մեր նախնիների չափերի ու կշիռների վերաբերյալ մի ամբողջական ուսումնասիրություն է: Եվ օգտվելով օտար լեզուներով չափերի ու կշիռների տերմիններից՝ նա ճշտում ու բացատրում է մեր նախնիների մոտ գործածված չափ ու կշիռ նշող բառերն ու անվանումները: Եվ այդ եղանակով նա կարողացել է ճշգրտորեն ստուգաբանել բազմաթիվ բառեր, որոնք փոխառություններ են եբրայերենից, հունարենից, պարսկերենից և այլ լեզուներից: Իր բացատրություններն ու ստուգաբանությունները նա հիմնավորել է բազմաթիվ աղբյուրներից մեջբերված վկայություններով: Նրա այդ ստուգաբանությունները շատ բարձր է գնահատել Էդ. Աղայանը. «Համեմատելով հայերենում գործածված՝ չափ ու կշռի բառերը այլ լեզուների այդ կարգի բառերի հետ, հեղինակը ճիշտ կերպով ստուգաբանել է 124 բառ՝ իբրև փոխառություններ պարսկերենից, հունարենից և այլ լեզուներից: Այդ ստուգաբանություններն ու բացատրությունները հեղինակը հիմնավորել է բազմաթիվ աղբյուրներից մեջ բերված վկայություններով, որոնք է՛լ ավելի մեծ արժեք են տալիս ուսումնասիրությանը»¹²:

Յ. Ավգերյանի աշխատության մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բերենք մեկ-երկու օրինակ նրա աշխատությունից:

ԱԳՈՒՌ

Պարսկերեն թերևս *Ախեր* կամ *Ակիր*: Չափ ցամաքեղինաց և հեղանիւթոց:

ԱԳՈՒՌ կամ ԱԳՈՒՐՆ. եբրայերենից խօֆէն. Յունարեն δρᾶξ կամ χεῖρ Լատիներեն *pygnus* կամ *pygillus*.

Է չափ ձեռին մարդոյ. և է նոյնանիշ ընդ բառիցս *Բուռն* և *Ափ*: Լից զԱգուռս քո կայծակամբք հրոյ // Եզէկ. Ժ, 2. Ուր Յոյն բնագիրն յօրինակս ինչ է չեւթ *ձեռն*, յայլս *δρᾶξ*, *բուռն*:

Ախեր ըստ բառարանին Պարսից՝ նշանակէ զանօթ խոր. թուի մեզ, թէ զնորին նմանութիւն բերէ ի մեզ Բառս Ագուռ:

Իսկ *Ակիր* ըստ նոյն բառարանին պարսից՝ նշանակէ զաղիւս թրծեալ զոր ի մեզ դարձեալ կոչենք *Ագուռ*. ըստ այնմ. Աղիւս թրծեալ

հրով, Ագուռ՝ կայցէ ի ջրի լաւ քան զքար // Վարք հարանց. ԺԶ: Ձոր ունանք հաստատուն կամ անփխրելի թարգմանեն. բայց մեզ թուի լինել նոյնանիշ ընդ բառիցս՝ աղիւս թրծեալ հրով, և ի Լատին թարգմանութեան այսր բանի, Զարանցս ղնի՝ միայն աղիւս թրծեալ հրով, և չիք թարգմանութիւն բառիս Ագուռ: Այլ քանզի երկրորդ նշանակութիւն սորա օտար է յիմաստից անտի եզեկիւնի, նմին իրի և մեք յախտի անտի Պարսից յաւետ գուշակենք զԱգուռն, քան յակիրէ նոցա: Տես Բուռն, և Ափ:

Երբ Եպիփան Կիպրացու, Շիրակացու և Զարոթյուն Ավգերյանի աշխատություններում գործածված նույն բառահոդվածները համեմատում ենք միմյանց հետ, տեսնում ենք, որ դրանց միջև մեծ տարբերություն կա: Եպիփանը տալիս է շատ համառոտ բացատրություն կամ էլ համեմատում եբրայերենի հետ և տալիս եբրայական համարժեքը, Ա. Շիրակացին ավելի ընդարձակ բացատրություն է տալիս և բերում է դրա համարժեքները մի քանի լեզուներով: Այնինչ Զ. Ավգերյանը ոչ միայն ընդարձակ բացատրություն է տալիս, այլ նաև մեկնաբանում է Եպիփանի և Շիրակացու տեսակետները և անում է համապատասխան եզրակացություն ամեն մի բառահոդվածի վերջում: Զ. Ավգերյանի աշխատության աղբյուրների և իր իսկ ուսումնասիրության միջև եղած տարբերությունները ցույց տալու համար վերցնենք նույն բառահոդվածը այդ երեք աշխատանքներում:

Եպիփան

Μνας, Εβραεδι μνιμι καλειται. Մնաս, որ կոչի եբրայեցերէն Մնիմի¹³:

Անանիա Շիրակացի

Յաղագս Մնասի

Մնասն ըստ իտալացւոցն խդ Ունկեաց կշիռ է. որ լինի գ Լիտր և կէս, և ը Ունկի, և ըստ եբրայեցւոց Մնասն Արծաթի թարգմանի. և ըստ եբրայեցւոց բ Լիտր և կէս¹⁴:

Զարոթյուն Ավգերյան

Մնաս. Յոյն μνα կամ μvas.

Կշիռ:

ՄՆԱՍ. Եբր. մանեհ. Լատ. mina. Պարսկ. մէնն և մէնա: Է կշիռ 100Դրամաց, ևս և անուն գումարի Դրամոց: (Զետո բերում է Շիրակացու բացատրությունը, այնուհետև նշում գործածության տեղերը): Այդ բառահոդվածից վերցնենք հետևյալ հատվածը. «Ի վախճանի արժան է գիտել, զի պատճառն միացուցանելոյ ոմանց զՄնասն ընդ Քանքարի՝ ծագի ի պատմութենէ Աւետարանչաց. զի որ Մատթէոս Քանքար ասէ, Դուկաս Մնաս կոչէ // Մատ. ԺԲ. 24, Իե. 15.20.22.24.25: Դուկ. ԺԲ. 15.16.18.20.24.25: Իսկ տարբերութիւնն Մնասի առ եբրայեցիս՝ ծագի ի պեսափսութենէ թարգմանութեանց բանից եզեկիւնի. խե. 12: ...Մնասին

հոմանիշ են *Տաղանդ*, *Քանքար* և *Մոնադ* բառերը: Մոնադ կամ Մոնաթե-
լան է ի յունական բառէս *μόνας*, և նշանակէ ևս *զՏաղանդ կամ զՔան-
քար...*»¹⁵:

Հարություն Ավգերյանն այս ձևով բացատրում է չափերի ու կշիռնե-
րի 217 անուններ, որոնցից շատերը այսօր էլ գործածական են. ինչպես,
օրինակ՝ աման, անոթ¹⁶, ասպարեզ (բայց իմաստափոխված), արկղ, ա-
վազան, ափսե, բաժակ, բուրվառ, զանձանակ, գզրոց, գիծ, գիրկ, դոյլ,
դրամ, եղջյուր, զամբյուղ, թաղար, թիզ, լական, լար, լիտր, լոգարան,
լվացարան, լումա, խնկաման, կաթսա, կանթեղ, կարաս, կետ, կշիռ, կո-
ղով, կոնք, կուժ, ձեռք, ձիւնթաց, ձող, մախաղ, մատ, մարդաչափ,
մղոն, նետընկեց, նժար, շիշ, ոտք, չափ, պայուսակ, պարկ, պնակ, պու-
տուկ, սան (կաթսա), սափոր, սկավառակ (սկուտեղ), սկիհ, սկուտեղ,
վանդակ, տակառ, տաշտ, տիկ, տուփ, փեթակ, փող, քայլ, քանոն, քոց
և այլն:

3. Ավգերյանի բերած ցանկում կան նաև չափի ու կշռի այնպիսի ան-
վանումներ, որոնք դուրս են եկել գործածությունից, ինչպես՝ ագուռ
(մարդու ձեռքի ափը), բաղեղէթ (պարկ, մախաղ), գարի, գարեհատ
(գարու կշռի չափով), գրիվ (չափի միավոր), գրվան (այն անոթը, որի
վրա դրվում էր ավետարանը), դահեկան, դանգ (մանր դրամ), դաշխու-
րան (մեծ բաժակ), դիմար, դորակ, զույգ (կշեռք), ընպանակ, թակույկ
(սափոր), խան (մեծ սկուտեղ), խառնարան (թնթոց), խնկաղաց, խորզ
(պարկ կամ մախաղ), խրասախ (փարսախ), կահույր (ջրաման), կան-
գուն (երկարության միավոր), կթոց (քթոց), կիվաթոս (անոթ), կճիճ
(կճուճ), կոտ (նավակաձև տաշտ), հաղաղակ (գինու աման), հրասախ
(փարսախ), ճաշակ (սափոր), մաղզմա (ափսե), նավակ (նավակաձև
բաժակ), ոճ (կողով), որթ (կողով), պղինձ (դրամ), պուլտն (կաթսա), սա-
տեր (արծաթի դրամ), սիկղ (կշռի միավոր), վտավան (ձիւնթաց), տա-
ղանդ (ծանրության չափ), փշիտ (կշռի և դրամի միավոր), քանքար
(կշռի միավոր), քսեստ (տարողության միավոր) և այլն:

«Արդի չափք եւ կշիռք գաղիացոց» (էջ 194-198) բաժնում 3. Ավգեր-
յանը ցույց է տալիս, որ չափերի ու կշիռների միավորների անվանում-
ները ծագում են մարմնի մասերի անուններից. ինչպես՝ *կանգուն*, *ձեռն*,
ոտն, *մատն* և այլն:

Ֆրանսիացիները վաճառականների գործը հեշտացնելու համար
17-րդ դարում փոխում են չափերի ու կշիռների անունները՝ դրանք
վերցնելով հունարենից կամ ստեղծելով իրենց սեփականը: Այսպես, օ-
րինակ՝ երկարության համար վերցնում են հունարեն *mètre* տերմինը:
Մակերևույթի համար ստեղծում են *are*, «կալ կամ միջոց տեղոյ»՝ բո-
լոր կողմերից 10 քառ. մ, պարունակության համար՝ *Litre*, լիտրոն ան-
վանումը, հաստատուն մարմինների ձևի համար՝ հունարեն *stère* (ստե-
ռե-հաստատուն բառից), որը խորանարդն է, կշռի համար՝ հունարեն

gramme, գրամ կամ գրամար բառից¹⁷: Ֆրանսիացիներն այս եղանակով ստեղծում են 32 նոր տերմիններ, որոնք բաժանում են չորս խմբի՝ գծային, մակերևութային, տարողության, հաստատուն՝ յուրաքանչյուրում ութ միավոր: 3. Ավգերյանը ըստ խմբերի տալիս է ամեն մի խմբի ֆրանսերենը և նրա հայերեն համարժեքը: Այստեղ բավարարվենք միայն գծային խումբը ներկայացնելով. այսպես՝

1.	Myriamètre.	Բիւրաչափ:
2.	Kilomètre.	Հազարաչափ:
3.	Hectomètre.	Հարիւրաչափ:
4.	Décamètre.	Տասնաչափ:
5.	Mètre.	Չափ:
6.	Décimètre.	Տասներորդ չափու:
7.	Centimètre.	Հարիւրերորդ չափու:
8.	Millimètre.	Հազարերորդ չափու:

3. Ավգերյանի աշխատությունը եզրափակվում է «Առանձին դասակարգութիւն կշռոց եւ չափուց հանդերձ տաճկական բառիւք» բաժնով, որտեղ հայերենով տրված միավորի կողքին բերվում է նրա թուրքերեն համարժեքը. օրինակ՝

Կշիռք եւ դրամք

Դրամ, 80 մասն Լտեր.	Ազճէ: Տիրէն: Ռէդիլին 80 փայը:
Դրամակշիռ.	Պիր Տիրէն:
Կշիռ.	Գանթար: Թերազի: Տառքը. չէքի: Տիրէն:

Չափք եւ անօքք

Ազուռ կամ Ազուռն.	Ավուճ:
Աման.	Գապ:
Պարկ.	Թօրպա. հէյաէ. չուալ:
Պնակ.	Չանագ: Թաս: Թապագ: Թէփսի. սահան:

Երկայնաչափք

Ասպարտգ, 125 քայլ.	Միլ: Ֆարսէխ: 125 ատըմ. մգտարի. պիր միլին 8 փայը:
Քիլ.	Սէրէ:
Օթեւան.	Մէնգիլ, մէնգիլկեահ. զօնագ:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ Հարություն Ավգերյանի «Բացատրութիւն չափուց եւ կշռոց» աշխատությունը ոչ թե սոսկ բառա-

րան է, այլ նաև կարևոր ուսումնասիրություններ նախնիների չափերի ու կշիռների անվանումների ու բացատրության վերաբերյալ: Աշխատությունն ունի և՛ արդիական, և՛ ճանաչողական նշանակություն: Եթե Անանիա Շիրակացին քննել է 38 միավոր, ապա Յ. Ավգերյանը քննել է 217 միավոր, որոնցից շուրջ հարյուրը այսօր էլ են գործածվում մեզանում: Հետագայում, ովքեր անդրադարձել են չափերի ու կշիռների անվանումներին, անպայման դիմել են Յ. Ավգերյանի աշխատությանը: Այսպես, օրինակ, Հր. Աճառյանն իր «Հայերեն արմատական բառարան»-ում զետեղել է նաև չափի ու կշռի անվանումները, որոնց ստուգաբանությունները կատարելիս նա մեծ մասամբ առաջնորդվել է Յ. Ավգերյանի բացատրություններով: Ճիշտ և ընդունելի ստուգաբանությունների դեպքում նա անում է հետևյալ նշումը. «Նախ ուղիղ մեկնեց Ավգերեան. բացատր. չփ. և կշ.»։ Այս տեսակետից տե՛ս, օրինակ, *աման* (*ամալ*), *ափսե*, *զամբիւղ*, *թաղար*, *թիզ*, *լական*, *լար*, *լիտր*, *կետ*, *կողով*, *կոնք*, *կուժ*, *ծեռք*, *մղոն*, *մժար*, *շիշ* («աման»), *պարկ*, *պնակ*, *սան* («կաթսա»), *սափոր*, *սկաւառակ*, *սկահ* (=սկիհ), *սկիւտղ*, *վանդակ*, *տակառ*, *տաշտ*, *փեթակ*, *փող* («դրամ») և այլ գլխաբառեր: Իսկ մյուս տերմինների ստուգաբանության ժամանակ ստուգաբանությունների պատմության բաժնում հիշատակել է նաև Յ. Ավգերյանի աշխատանքը:

Տարբեր գիտաճյուղերին նվիրված բառարաններից հիշատակության արժանի են նաև բժշկական բառարանները, որոնցից են Սմիրդով-Լաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպետ» (1482 թ., հրատարակվել է 1926 թ.), Միքայել Բեստենի «Բժշկականութիւն կամ բժշկական բառարան» (Վենետիկ, 1822, 1832), Ղևոնդ Ալիշանի «Հայ բուսակ» (Վենետիկ, 1895) և այլ բառարաններ: Այդ բառարաններից կներկայացնենք միայն Մ. Բեստենի բառարանը:

Այդ բառարանում զետեղված են զանազան հիվանդությունների, դեղանյութերի, բույսերի, հանքանյութերի, հեղուկների, օդային, ցամաքային, ջրային առանձին կենդանիների անունների բացատրություններ, տեղ-տեղ էլ առանձին տեսակների ու մասերի անուններ՝ տրված լատիներեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, հունարեն, արաբերեն, պարսկերեն, տաճկերեն, հայերեն լեզուներով՝ իրենց բացատրություններով հանդերձ:

Բառարանից բերենք միայն մեկ օրինակ:

Լուբիմուս ալպուս, լտ. լուբին, իտ. աճը բակլա, տճ. թիրմիղ, արբ. և ըստ մեզ՝ բակլայ դառն: Բոյս՝ յաճախեալ յեգիպտոս, երկայն իբր երկու ոտնաչափ, ճիւղալից, բոլորակաձև, ուղիղ, վարսաւոր և ուղղալիւր: Տերև նորա է խիտ, երկայն և հերձոտ. ի վերուստ ծովագոյն, իսկ ի ներքոյ սպիտակ և թաւիշաւոր. համով ըստ մասին դառն և ըստ մասին տոփա: Ծաղիկն սպիտակ, հասկաձև և կարճականթ, որ ելանէ ի գագաթան և ի ծայրս ճիւղոց հանդերձ բաժակաձև առէջիւք. յետ ծաղկաց յա-

ջորդէ պատեանն երկայն, պալարածն, և վարսաւոր, մէջն շերտաւոր, յորում բաղկանան հատք տափարակ, բոլորշի, բացագոյն դեղին, և յոյժ դառնահամ. յորոց կազմեն դեղ վասն ճճեաց, որքինույ, և բորոտութեան. չափն ունկի մի ընդ երկու լիտր ջրոց: Իսկ արմատն կարծր, և սպիտակ:

Ահա այս ձևով Միքայել Ռեստենը՝ նույն ինքը Միքայել Տեր-Պետրոսյանց-Պատկանյանը, մեկնում է շուրջ 2500 դեղաբույսերի ու դեղամիջոցների տեսակը, օգտակարությունը և օգտագործման եղանակը:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Վաղնջական ժամանակներից սկսած Աստվածաշունչը եղել է բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների ուշադրության կենտրոնում: Քրիստոնյա շատ ժողովուրդներ կազմել են Աստվածաշնչի տարբեր տեսակի բառարաններ, համաբարբառներ, կատարել նրա առանձին գրքերի մեկնություններ¹⁸ և այլն: Ստորև կանոդրադառնանք Աստվածաշնչի բառարանին, որը վերնագրված է «Բառարան Սուրբ գրոց հանդերձ պատկերօք, աշխարհացուցօք եւ տախտակօք» (Կոստանդնուպոլիս, 1879, այլև 1881): Նկատի ունենալով այդ բառարանի խիստ անհրաժեշտությունը մեր օրերի հավատացյալ ժողովրդի համար՝ նմանահանության եղանակով այն վերահրատարակվեց 1992 թվին: Դժբախտաբար մինչև օրս հայտնի չէ այդ բառարանը կազմողի անունը. առանձին մասնագետներ այն վերագրում են Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Նիկողայոս Ավգերյանին¹⁹:

«Բառարան Սուրբ գրոց»-ն ունի տեղեկատվական կարևոր նշանակություն: Բառարանի այդ կարևորությունը նշված է նաև նրան կից 15 տողանոց փոքրիկ առաջաբանում. «Ամեն Քրիստոնեայ ուրախութեամբ կ'ընդունի որեւիցէ գիրք որ Սուրբ գրոց վրայ լաւագոյն տեղեկութիւն ստանալու կը նպաստէ: Այսպիսի նպաստ մը, ինչպէս կը յուսանք, պիտի ըլլայ մատեանս, որ կը պարունակէ Ամերիկայի եւ Եւրոպայի մէջ Սուրբ Գիրքը քննող գիտնոց նորագոյն հետազօտութիւններուն արդիւնքը: Մասնաւոր փոյթ եւ խնամ տարուած է այս գրքին մէջ տրուած տեղեկութեանց ճշդութեանը, ինչպէս նաեւ ուղղութեան նշանագրած եւ թուանշանաց որ Սուրբ Գրոց այլեւայլ մասերուն գլուխները եւ համարները կը ցուցանեն»:

Կը յորդորենք որ ընտանիքներ, եւ կիրակնօրեայ Դպրոցաց ուսուցիչներ եւ ուսանողներ գործածեն այս գիրքը»²⁰:

«Բառարան Սուրբ գրոց»-ը երկայունականի 635 էջանոց աշխատանք է, որը բաղկացած է հետևյալ մասերից՝ բուն բառարան (էջ 1-588), «Ժամանակագրական ցանկ Սուրբ գրոց» (էջ 589-632), «Աղիւսակ

մարգարեից» (էջ 633) և «Ժամանակագրական աղիւսակ նահապետաց» (էջ 634): Բառարանի ժամանակագրական ցանկը սկսվում է արարչագործությունից և հասնում է մինչև Հովհաննես առաքյալի մահը (100 թ.): Ի դեպ, ամբողջ ցանկը բաղկացած է յոթ շրջանից: Ինչպես բառարանի, այդպես էլ այդ ցանկերի ու աղյուսակների հեղինակները տարբեր են, և այդ պատճառով էլ դրանցում կան տարբերություններ անունների ու հասկացությունների բացատրության մեջ, մի հանգամանք, որի վերաբերյալ կա նաև բառարանին կից տրված հետևյալ ծանոթագրությունը. «Ընթերցողը մատենիս պարտին գիտել որ Սուրբ Գրոց մէջ յիշուած դիպաց շատերուն ժամանակը կամ թուականն անստույգ է, ուստի եւ այլեւայլ մատենագիրք տարբեր թուականներ կ'ընծայեն միեւնոյն դիպաց իրենց ժամանակագրական հաշուոյն համեմատ: Որովհետեւ այս ժամանակագրական տախտակին հեղինակն այլ է, եւ այլ՝ բուն բառարանի հեղինակը, ուրեք ուրեք պիտի տեսնուի որ դէպքի մը թուականը տախտակներուն մէջ տարբեր է բառարանին մէջ նոյն դէպքին ընծայուած թուականէն»²¹:

Սույն աշխատանքը բացատրական, ինչպես նաև ինչ-որ չափով ծագումնաբանական-ստուգաբանական բառարանն է, որում մեծ տեղ են գրավում հատուկ անուններին նվիրված բառահոդվածները: Բառարանն ունի թեմատիկ բազմաթիվ ու բազմապիսի ուղղություններ, որոնց մասին խոսում է նաև Գևորգ Տեր-Վարդանյանը բառարանի երրորդ հրատարակության համար գրած վերջաբանում (էջ 636-639): Նա առանձնացնում է Աստվածաշնչին վերաբերող իմացությունների շուրջ երկու տասնյակ բնագավառ՝ աշխարհագրություն, արվեստագիտություն, աստղագիտություն, ազգագրություն, բնագիտություն, բժշկություն, բուսաբանություն, դրամագիտություն, երկրագործություն, հանքաբանություն, հաշվագիտություն, հնագիտություն, ճարտարապետություն, կենդանաբանություն, մատենագիտություն, մանկավարժություն, տոմարագիտություն, Աստվածաշնչի գործիչների կենսագրություն և այլն²²:

Բառարանի մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բերենք մեկ-երկու օրինակ: Այսպես՝

Աբրահամ, հայր բազմութեան, ի սկզբան՝ Աբրամ, հայր բարձր, Ծննդ. ԺԷ. 4,5: Հրեից ազգին մեծ նահապետը, որդի Թարայի, Սեմայ սերունդէն: Աբրահամ ծնաւ Քաղդէացոց Ուր քաղաքը յամի ստեղծ. աշխ. 2008, այսինքն 1996 տարի նախ քան Քրիստոս, Ծննդ. ԺԱ. 27, 28: (Այնուհետև մեկ էջի սահմաններում տրվում են Աբրահամի կատարած գործունեությունը, սերնդագործությունը և այլն. էջ 10-11):

Բաբելոն, խառնակութիւն. էր անուն բարձր աշտարակի զոր սկսան շինել Նոյայ զաւկները որոնց մէջ գլխաւոր և առաջնորդ էր Նեբրոլթ, ջրհեղեղէն իբր հարիւր քսան տարի ետքը: Կոչեցաւ Բաբելոն, այսինքն

խառնակութիւն, վասն զի հոն խառնակեց Աստուած աշտարակը շինողներուն լեզուն, Ծննդ. Ժ. 10. ԺԱ. 9: Բաբելոնի աշտարակը շինողներուն նպատակն էր ընել այն տեղը կեդրոն մարդկային ազգին զոր ընդհանուր իշխանութեան մը ներքեւ կը խորհէին միացնել: Որովհետեւ այս նպատակը հակառակ էր Աստուծոյ խորհուրդին որ կ'ուզէր սփռել մարդիկ երկրիս բոլոր երեսին վրայ, և որովհետեւ ամբարտաւանութիւն, թերեւ նաև գաղտնի ամբարշտութիւն կար այն նպատակին մէջ, Աստուած ունայնացուց շինողներուն խորհուրդը հրաշալի կերպով այլևայլ լեզուներ տալով այն գործին զբաղեալ բազմութեան, կամ տարբեր տարբեր կերպով արտաբերել տալով անոնց միևնոյն լեզուն, այնպէս որ մարդոց նախնական լեզուն այլևայլ գաւառական լեզուներու բաժնուեցաւ, և այս բաժանումը պատճառ եղաւ մարդոց երկրիս այլևայլ կողմեր ցրուելու: Տես նաև Գործ. Բ. 1-11: Աշտարակը, ինչպէս կը տեսնուի, թողուեցաւ անկատար, բայց յետոյ կատարուեցաւ, և կոչուեցաւ աշտարակ Բէլայ, և էր բուն Բաբելոն քաղքին մէջ: Հերոդոտոս տեսաւ այս աշտարակը, և կ'ըսէ թէ էր քառակուսի բուրգ, որոյ շրջապատն էր կէս մղոն: Ամբողջ աշտարակը կը բաղկանար վրայէ վրայ ութ աշտարակներէ, որոց իւրաքանչիւրն երթալով կը նրբանար դէպի վեր, և իւրաքանչիւրին բոլորտիքը կար լայն ճամբայ մը ընդ որ կ'ելլուէր վրայի աշտարակը: (Այնուհետև մանրամասնորեն նկարագրում է աշտարակի կառուցվածքը, Բաբելոն քաղաքը, նրա զարգացումն ու կործանումը. էջ 80 - 83):

Երբ «Բառարան Սուրբ գրոց»-ի բառահոդվածները համեմատում ենք Մխիթար Սեբաստացու կազմած Աստվածաշնչի հատուկ անունների բառահոդվածների հետ, տեսնում ենք, որ դրանց միջև կան և՛ նմանություններ, և՛ տարբերություններ: Շատ հաճախ «Բառարան Սուրբ գրոց»-ում նույնությամբ կրկնվում է անվան այն ստուգաբանությունը, որ կատարել է Մխիթար Սեբաստացին: Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է նշել նաև այն հանգամանքը, որ վերջին բառարանում անունների բացատրություններն ավելի ծավալուն են, և ավելի շատ աղբյուրներ են նշված, քան Մխիթար Աբբայի բառարանում: Այդ երկու բառարանների միջև եղած առանձնահատկությունները ավելի հստակ կերպով ցուցադրելու համար զուգահեռաբար բերենք նույն բառահոդվածները այդ երկու բառարաններից:

Աղամ. այ: // մարդ. կամ երկրային. կամ հողեղէն. կամ շիկակարմիր. կամ արիւնային: Է անուն առաջնոյ մարդոյն, զոր ստեղծ տէր աստուած, և եդ ի դրախտին փափկութեան: Ծննդ. 2.19: 1. Մնաց. 1.1: Դուկ. 3.38: Դարձեալ Աղամ է հասարակ անուն. որով կոչեաց աստուած զայր և կին: Ծննդ. 5.2: Դարձեալ Աղամ. Տօբ. 14.12: ուր յունաց գրի՝ Համան. և ըստ եօթանասնից՝ Աման, է անուն ուրումն որ զբազում չարիս հասոյց աքիաքարայ. և յետոյ անկաւ յորոգայթ, և մեռաւ: (Մխիթար Սեբաստա-

ցի, Բառարան յատուկ անուանց Աստուածաշունչ գրոց հին եւ նոր կտակարանաց, Վենետիկ, 1769:)

Աղան, հողեղէն, 1. առաջին ծնող և նախահայր մարդկային ազգին: Շինուեցաւ՝ հողէ և եղաւ հոգի կենդանի Արարչին շնչովը: Արարչագործութեան վերջինը եղաւ, և առաւ հրաման իշխելու երկրիս բոլոր արարածներուն: Որպէս զի մինակ չմնար, Աստուած օգնական տուաւ անոր զԵւա, որ անոր կին եղաւ: Այսպէս հաստատեց Աստուած ամուսնութիւնը որ առաջին հաստատութիւնն է ոչ միայն ժամանակին, այլև կարևորութեան և օրինութեան կողմանէ մարդկային ազգին համար: (Դրանից հետո մանրամասնորեն նկարագրվում է Ադամի և Եվայի խաբվելը սատանայից, նրանց արտաքսվելը դրախտից և այլն. էջ 12-13):

2. Աղան, քաղաք Յորդանանու մօտ, դէպ ի Տիբերիոյ ծովը, որմէ քիչ մը հեռու Յորդանանու ջուրերը դիզուելով ճամբայ տուին Յրէից, Յես. Գ. 16: (Բառարան Սուրբ գրոց, 1881):

Ինչպէս երևում է վերոբերյալ բառահոդվածներից, Մխիթար Աբբայի բառարանի համեմատ՝ Սուրբ գրքի բառարանն ունի մեկ այլ առավելություն ևս. դրանում առանձնացված են համանուն բառերը և տրված են առանձին գլխաբառերով, որոնք համարակալված են արաբական թվանշաններով և բերված են նոր տողից: Նման սկզբունքների հիման վրա է կազմված «Բառարան Սուրբ գրոց»-ը: Դրա բառահոդվածները երբ համեմատում ենք ՆՅԲ-ի նույն բառահոդվածների հետ, նկատում ենք, որ դրանց միջև կան և՛ ընդհանրություններ, և՛ տարբերություններ: Նմանությունն այն է, որ երկու բառարանում էլ գլխաբառերը բացատրված են նույն ձևով: Իսկ տարբերությունն այն է, որ եթե ՆՅԲ-ում գլխաբառի բացատրությունից հետո բերված են մի քանի օրինակներ գրաբար մատենագրությունից, ապա Աստվածաշնչի բառարանում հանրագիտական տեղեկություններից հետո նշված է միայն գործածության տեղը Աստվածաշնչում:

Որպէս նմուշ համադրենք այդ երկու բառարանների *ալէլուիա* բառահոդվածը:

Ալէլուիա, կամ *Ալէլուիայ*. որ և *Ալէլու*. Alleluja բառ եբր. *հալէլու եաի*. Օրհնեցէ՛ք զաստուած, կամ զովեցէ՛ք զտեր. երգ փառաբանութեան (այնուհետև բերված են օրինակներ) (ՆՅԲ):

Ալէլուիա, զովեցէք զՏեր (Եհովա): Այս բառը կը պատահի Սաղմոսաց շատերուն սկիզբը և վերջը: Ալէլուիան կ'երգուէր նաև ուրախութեան տօներու օրեր, իբր նշան ցնծութեան և փառաբանութեան. այս մտօք կը գործածէր նաև Քրիստոնէական եկեղեցին այս բառը, և տակաւին կը գործածէ հոգևոր երգերու մէջ. Յայտ. ժԹ 1,3,4,6 (Բառարան Սուրբ գրոց):

Մ. ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ «ԾԻՍԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ»
ԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Աստվածաշնչի տարբեր տիպի բառարանների ու համաբարբառների կողքին գոյություն ունի մեկ այլ բառարան ևս՝ «Ծիսական բառարանը», որում մեկնաբանված են կրոնական ծեսերն ու հասկացությունները: 1905-1908 թթ. Կոստանդնուպոլսի «Սուրբ Փրկիչ» ազգային հիվանդանոցի «Ընդարձակ օրացոյց»-ում տպագրվում է Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի աշխատությունը՝ նվիրված մեր հոգևոր տոներին, եկեղեցական սպասքներին, զգեստներին, երգերին, աղոթքներին: Նրա այդ հոդվածաշարը ամբողջանալով հետագայում հրատարակվում է «Ծիսական բառարան» անունով²³: Դա 298 էջանոց աշխատություն է, որը պարունակում է 362 բառահոդված: Այդ բառարանը բազկացած է հետևյալ չորս մասից՝ տոներ (էջ 3-65), սպասքներ և զարդեր (էջ 66-198), ժամերգության տեսակները, աղոթքներ, շարականներ (էջ 199-247), եկեղեցական պաշտամունքներ (էջ 248-285), իսկ 287-298 էջերում տրված է նյութերի ցանկը: Այդ մասերից յուրաքանչյուրում այբբենական կարգով բացատրված են տվյալ տեսակին վերաբերվող անվանումները: Այսպես՝ առաջին մասում ներկայացված է 100, երկրորդում՝ 208, երրորդում՝ 20, չորրորդում՝ 34 անվանում: Ի դեպ, յուրաքանչյուր մաս սկսվում է «Երկու խօսք»-ով, որում տրված է տվյալ մասի ամփոփ բնութագիրը: Բառարանի մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բերենք մի երկու օրինակ:

Հաղորդութիւն. Քրիստոսի Տեառն մերոյ մարմնոյ ու արեան խորհրդոյն ի պատիւ յատուկ տօն մը ունին Լատինները, որուն ծագումը նոր է: Իսկ հին եկեղեցին այդ խորհրդական տօնախմբութիւն կը կատարէ Աւագ Հինգշաբթի օր, որ Հաղորդութեան խորհրդոյ յիշատակն է: Մեր մէջ այդ յիշատակութիւնը աւելի յատուկ նշանակութիւն մը ստացած է, որովհետև Աւագ Հինգշաբթին հրամայեալ տօն կը պահուի, մինչ ուրիշ եկեղեցիներ այդ սովորութիւնը չունին (էջ 37-38):

Ժամ. Ժամանակի չափ մը, այսինքն օրուան 24 ժամերէն մէկը: Եկեղեցական աղօթքներն ալ այդ ժամերու վրայ կարգաւորուած ըլլալէն կոչուեցաւ ժամերգութիւն, և գործադրութիւնն ալ աւելի համառօտ կերպով ըսուեցաւ «ժամ երգել» և «ժամ ընել»: Այս բացատրութիւնէն՝ «ժամ ընելու երթալ» բացատրութեան անցումը դիւրին էր, որ կրճատուելով եղաւ «ժամ երթալ» և կոչուեցաւ տեղն ուր ժամերգութիւն կը կատարուէր, և վերջապէս «ժամ» բառը սկսաւ պարզապէս «եկեղեցի» ալ նշանակել: Այդ նիւթական իմաստով կը գործածենք սովորաբար մեր առօրեայ խօսակցութեան մէջ:

Պատարագամատոյց.- Պատարագի աղօթքները պարունակող գիրքն է, զոր քահանան կը գործածէ պատարագ մատուցանելու ատեն, որ և Խորհրդատետր կը կոչուի:

Մ. Օրմանյանի աշխատության հրատարակությունից թեև անցել է շուրջ հարյուր տարի, այդուհանդերձ այսօր էլ այն արդիական է մեր եկեղեցու և հավատացյալ ժողովրդի համար: Իբրև մեր այդ կարծիքի հաստատում բերենք *դաստառակ* բառի օրինակը: ՆՅԲ-ում այդ գլխաբառի տակ թվարկված են դրա հոմանիշները՝ *վարշամակ*, *թաշկինակ*, *անծեռոց*, *անծեռոցիկ*, *ծեռաց սրբիչ*, *ղենջակ*, *շուշփա*, որոնցից յուրաքանչյուրը տրված է իր տեղում, և բերված են բնագրային օրինակներ: Մ. Օրմանյանը ևս այդ բառերը համարում է իրար հոմանիշ ձևեր: Բայց քանի որ այդ առարկաներից յուրաքանչյուրն ունի իր գործածության տեղն ու ժամանակը, Մ. Օրմանյանը բացատրում է նաև դրանց տեսակը, ձևը, կիրառությունը և այլն: Այսպես՝

Դաստառակ-Փոքր դաստառ- անծեռոց, որը ձեռքում բռնելու գործածելի կտավ կամ պաստառ է: Որոշ իմաստով կարող էր ձեռքը սրբելու ղենջակ հասկացվել, բայց իրականում քառակուսի կամ քառանկյունի պաստառ է, եզրերը կարված կամ գործված, ծայրերը կամ անկյունները ասեղնագործված ու զարդարված: Ձանազան տեսակների են լինում...²⁴:

Կրոնական ու ծիսական բառարան են կազմել նաև Կ. Կոստանյանն ու Մ. Մսերյանը, բայց նրանց կազմած բառարանները մնացել են անտիպ:

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Այդ բառարաններն ընդգրկում են այս կամ այն լեզվի արմատական բառերը, տալիս են բառի ծագումը, պատմական փոփոխությունները և առնչությունը ցեղակից այլ լեզուների նույն բառերի հետ: Այդ նշանակում է՝ ստուգաբանական բառարաններն ունեն գուտ լեզվաբանական արժեք:

ՅՅԲ-ի և ՆՅԲ-ի ստուգաբանություններից հետո հայերենի արմատների ստուգաբանությամբ առաջինը հանգամանորեն զբաղվել է Պոլ դը Լագարդը²⁵: Նա տվել է 2413 բառի ստուգաբանություն, որոնցից Յյուբշմանը հավաստի է համարել 1971 ստուգաբանություն: Այնուհետև ստուգաբանական բառարան է կազմել Յովհաննես քահանա Յյունքյարպայենտյանը²⁶: Նրա բառարանը 409 էջանոց աշխատանք է, որից 362-ը բուն բառարանն է, իսկ 363-409 էջերը՝ բառացանկը, որտեղ այբբենական կարգով բերված են բառարանի բոլոր բառերը՝ իրենց գործածության էջերի նշումով: Մեր հաշվումներով այդ բառացանկը պարու-

նակում է 6200 բառ: Բառարանը կազմված է բնային եղանակով: Օրինակ՝

ԼՈՅՍ, նոյն է ընդ Լտ. Lux (սեռ.) Luc-is, լուսոյ, իսկ սա ի Յն. Aiox (այգ): Յունական ծայնդ դևիոս (արև) մերձաւոր է ծայնիս լոյս, եւ Լտ. Sol (արև):

-Լոյս արա ինձ ի խաւարի (Սաղմ. Ժէ 29):

Այնուհետև նույն՝ Լոյս գլխաբառի տակ են տրված նաև *լուցանեն, ծրագալոյց, լուցկի, լուսաւորեն, լուսաբեր, լուսին, լուսնակ, լուսնկայ, լուսն, լուսնանամ, լսնեցուցանեն* բառերը:

Այդ բառարանը, թեև ժամանակին արժանացել է Սահակ Մեսրոպյան մրցանակին, բայց, ինչպես նշում են Ս. Տերվիշյանը, Զր. Աճառյանը, Էդ. Աղայանը, խառնափնթոր մի աշխատանք է: Բավական է ասել, որ Զյունքյարպէյենտյանը բառարանն սկսում է *պատարագ* բառով և վերջացնում *բնաւ* բառով:

Էդ. Աղայանն իրավացիորեն քննադատում է Զյունքյարպէյենտյանի լեզվաբանական տեսությունը և բառարանը: «Նրա տեսությունը,- գրում է Էդ. Աղայանը,- ոչ մի ընդհանուր բան չունի գիտության հետ. նրա բառարանի մասին էլ իբր ընդհանուր գնահատական, նույնը կարող ենք ասել»²⁷:

Ամենից հարուստ և իր ժամանակի գիտական պահանջները բավարարող ստուգաբանական բառարանը Զր. Աճառյանի աշխատությունն²⁸ է, որը հիմնականում ընդգրկում է գրաբարի բառամթերքը:

ՅՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ «ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ»

Ստուգաբանական բառարանների շարքում Զր. Աճառյանի արմատական բառարանը առանձնահատուկ տեղ է գրավում, որը իրավամբ հայերեն բառերի հանրագիտարան է, որում տրված են հայերեն 11 հազար արմատների ծագումն ու պատմությունը: Ստուգաբանված է 5095 արմատ, որից 927-ը բնիկ (հնդեվրոպական) արմատներ են, 4015-ը՝ փոխառյալ, 155-ը՝ բնածայնական, մնացած 5901 արմատից 2221-ը համարված է անվավեր, 3680-ը՝ դեռևս չստուգաբանված: Ասենք, որ այդ արմատների մեծ մասը հետազայում ստուգաբանվել է Գ. Ջահուկյանի, Էդ. Աղայանի, Ալ. Մարգարյանի, Պ. Բեդիրյանի, Լ. Յովհաննիսյանի, Վ. Զամբարծումյանի և այլոց կողմից:

Նախքան Զր. Աճառյանի արմատական բառարանի առաջին հրատարակությունը, ինչպես նշվեց, արդեն կային մի քանի ստուգաբանական բառարաններ: Պոլ դը Լազարդի և Զովի. Զյունքյարպէյենտյանի ստուգաբանություններից հետո հրատարակվել էր Զայնրիխ Զյուրշմանի աշխատությունը²⁹, որում նա տվել է շուրջ 2200 բառի ստուգաբա-

նություն: Ստուգաբանական այդ աշխատությունները, չնայած բավարարում էին ժամանակի պահանջները, բայց 20-րդ դարի 20-ական թվականների համար շատ բանով թերի էին: Եվ ահա Զրաչյա Աճառյանը, օգտագործելով այդ բառարանների նյութը, ավելացնելով իր իսկ կատարած ստուգաբանությունները, ստեղծում է ժամանակի պահանջներն ապահովող ստուգաբանական բառարան:

ա) Բառարանի ստեղծման նախադրյալներն ու հանգամանքները

Նշվեց, որ մինչև Զր. Աճառյանի արմատական բառարանի կազմումը արդեն կային հայերեն բառերի ստուգաբանական բառարաններ: Դրանց շարքում առաջին ամփոփ աշխատանքը Պոլ դը Լագարդի ստուգաբանական աշխատությունն էր, որում հեղինակը, օգտվելով Նոր հայկազյան բառարանի, Մ. Ջախջախյանի և այլոց բառարանների ստուգաբանություններից, այբբենական կարգով տվել է 2413 արմատի ստուգաբանություն: Նա կազմել է նաև բառացանկ, որում նշված է, թե հայերեն այս կամ այն բառը որ լեզվի բառին է համապատասխանում: Զայերենի արմատների ստուգաբանությունների գործում մեծ է նաև գերմանացի հայագետ Զ. Զյուրշմանի ծառայությունը: Նա իր «Զայերենի քերականություն» աշխատությունում ստուգաբանել է 2188 արմատ, որից 1124-ը բուն հայերեն, իսկ 1064-ը փոխառյալ բառեր են:

Զր. Աճառյանը շուրջ չորս տասնամյակ աշխատել է իր ստուգաբանական բառարանի վրա՝ անընդհատ ճշգրտելով ու գիտական տեսքի բերելով ստուգաբանությունները. և երբեմն էլ չորս-հինգ անգամ արտագրելով ու լրացնելով դրանք:

բ) Բառահոդվածի կառուցվածքը

Զր. Աճառյանի արմատական բառարանի յուրաքանչյուր բառահոդված կազմված է հինգ բաժնից՝ բառագիտություն, ստուգաբանություն, ստուգաբանությունների պատմություն, զավառական կամ բարբառային ձևեր ու հայերենից փոխառյալ բառեր³⁰:

Առաջին բաժնում քննված է բառի արմատը: «Լեզուի իրական արմատները,- գրում է Աճառյանը,- այն բառերն են միայն, որոնց անկախ գոյութեան գիտակից են մոյն լեզուն *միայն* (ընդգծումը իրենն է- Գ. Թ.) խոսող անհատները և ընդհակառակը արմատ չեն միայն այն բառերը, որոնց վերլուծումը ըմբռնելի է մոյն լեզուի կազմութեան ընդհանուր և սովորական օրենքներով: Արմատները քարացած ձևեր են լեզուի մի ուրոշ վայրկեանին և ածանցներն են միայն մոյն վայրկեանի կենդանի և շարժում ձևեր: Աւելի թանձրացեալ լեզուով խօսելով՝ արմատ են այն բառերը, որոնք մոյն լեզուի մէջ կարող են խօսողի կամքի համեմատ և

ուզած ժամանակ գումարուիլ և բազմապատկուիլ, բայց չեն կարող հանուիլ ու բաժանուիլ»³¹:

Գլխաբառից հետո տրվում են բառի հոլովման և խոնարհման ձևերը, որտեղ առանձնահատուկ ուշադրություն է հատկացվում բառերի հոլովմանը: Բառի քերականական ձևերը վավերացվում են հիմնականում ոսկեդարյան գրաբարից բերված բնագրային վկայություններով, որոնց համար որպես աղբյուր օգտագործված են ՆՅԲ-ն, Թ. Աստվածատրյանի կազմած Աստվածաշնչի համաբարբառը, ինչպես նաև իր իսկ՝ հեղինակի ընտրած վկայությունները: Քերականական նշումներին հաջորդում են բառի գրաբարյան իմաստների ու նրբիմաստների մեկնությունները, որոնք նույնպես հաստատվում են գրաբար մատենագրությունից քաղված բնագրային օրինակներով: Այնուհետև բերվում են տվյալ արմատով կազմված բառերը, որի նպատակն է ցույց տալ արմատի կենսունակությունը հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում, ինչպես նաև արմատի հնչյունափոխության դեպքերը: Դրանից հետո բերվում են բառերի գրչագրական տարբերակները, որոնց նպատակն է պարզել հնչյունական փոփոխությունների պատճառները և դրանով իսկ նպաստել հայերենի բարբառների ուսումնասիրության գործին:

Այսպիսով, բառահոդվածի առաջին բաժնում գլխաբառը մանրամասնորեն բնութագրվում է բառագիտական, իմաստաբանական, բառակազմական և հնչյունափոխական տեսանկյուններից:

Յր. Աճառյանն, օգտագործելով հայերենագիտության նվաճումները, հայերեն արձանագրությունները, հայ հին ձեռագիր ու տպագիր մատյանները և հենվելով իր սեփական հետազոտությունների վրա, կատարել է լեզվաբանական ու բանասիրական խոր վերլուծություններ և տվել ամեն մի արմատի բառագիտական ամբողջական նկարագրությունը: Բառահոդվածի առաջին բաժնում զետեղված է այն ամբողջ նյութը, ինչ հայտնի էր բառագիտությանը մինչև 1930 թվականը: Այդ բաժինը պարունակում է 10996 արմատ, որից ավելի քան 1600-ը իր իսկ՝ հեղինակի ստուգաբանված բառերն են:

Բառարանի գլխավոր մասը երկրորդն է՝ ստուգաբանությունը, որն սկսվում է = նշանով: Այդտեղ տրված է արմատի ծագումը: Ըստ ծագման արմատները բաժանված են երկու խմբի՝ բնիկ հայերեն բառեր և օտար փոխառություններ: Բնիկ այն բառերն են, որոնք հայերենին են անցել հնդեվրոպական նախալեզվից և կազմում են հայերենի ամենահին շերտը: Այդ բաժնում նախ տրվում է բառի հնդեվրոպական ձևը՝ = հնխ. նշումով, և ապա ըստ ժամանակագրական հաջորդականության տրված են տվյալ գլխաբառի տարբերակները քույր լեզուներում:

Յր. Աճառյանը, օգտվելով Պոլ դը Լագարդի և Յ. Յյուրշմանի ստուգաբանություններից և ավելացնելով իր կատարած 1604 ստուգաբանությունները, ստուգաբանված բառերի ընդհանուր քանակը հասցնում

է 5095-ի: Ինչ խոսք, դրանց մեջ նա ներառել է նաև այն ստուգաբանությունները, որոնք առաջարկվել էին Հ. Հյուբշմանի աշխատության հրատարակությունից հետո:

Բառարանից օգտվողի գործը հեշտացնելու համար Աճառյանն առանձին բառախմբերից առաջ օգտագործել է պայմանական տարբեր նշաններ, այսպես՝ բնիկ բառեր՝ +, օտար փոխառյալ բառեր՝ *, բնաձայն բառեր՝ 0, հայակերտ բառեր՝ -, սուտ ու շինծու բառեր՝ []:

Մեծ գիտնականին հատուկ բարեխղճությամբ Հր. Աճառյանն իր ստուգաբանությունները ճշգրիտ ու վերջնական չի համարում: «Ապագան,- գրում է նա,- ցոյց պիտի տայ, թե սրանցից որքանն է ընդունելի: Քննելի են յատկապես այն ստուգաբանություններս, որոնք + կամ * նշանով չեն նշանակուած»³²: Իրոք, ապագան հաստատեց մեծ գիտնականի կանխատեսումը. նրանից հետո մեր շատ լեզվաբանների կողմից ճշգրտվել կամ առաջարկվել են բազմաթիվ նոր ստուգաբանություններ:

գ) Բառարանի աղբյուրները

Արմատական բառարանը ստեղծելիս Հր. Աճառյանն օգտագործել է երկու կարգի աղբյուրներ՝ մատենագրական աղբյուրներ և բառարաններ ու գիտական ուսումնասիրություններ: Բառարանի համար մատենագրական կարևորագույն աղբյուր եղել է 5-րդ դարի մեր ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրությունը, այն է՝ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի», Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց», Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց», Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց», Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց», Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» երկերը, թարգմանականից՝ Աստվածաշունչը:

Հր. Աճառյանը մեծ քանակությամբ բառեր, բառաձևեր, վկայություններ է բաղել 6-9-րդ դդ. մեր հեղինակների երկերից, մասնավորապես Դավիթ Անհաղթի, Մամբրե Վերծանողի, Անանուն մեկնիչի, Սեբեոսի, Հովհան Իմաստասեր Օձնեցու, Թեոդորոս Քոթեմավորի, Մովսես Կաղանկատվացու, Անանիա Շիրակացու, Հովհան Մամիկոնյանի, Ղևոնդ վարդապետի, Շապուհ Բագրատունու գործերից:

10-12-րդ դդ. գրաբար բառերի ու վկայությունների համար աղբյուր են հանդիսացել տարբեր բովանդակություն ունեցող երկեր, ինչպիսիք են՝ Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան», Սամվել Կամրջածորեցու «Տօնական բանք իբրու մեկնութիւն ընթերցուածոց», Համամ Արևելցու քերականական, Գրիգոր Մագիստրոսի «Թղթեր», «Գամագ-

տականի ամբողջական լուծում», Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւններ», Մխիթար Գոշի, Մխիթար Զեռացու երկերը:

Նշված դարերի գրաբար բառապաշարի համար որպես աղբյուր են ծառայել հայ պատմիչների ու ժամանակագիրների աշխատությունները, մասնավորապես Զովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց», Ուխտանես եպիսկոպոսի «Պատմութիւն», Թովմաս Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի «Տիեզերական պատմութիւն», Սամվել Անեցու «Ժամանակագրութիւն», Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրութիւն» աշխատանքները:

Ինչպես ցույց է տալիս արմատական բառարանի քննությունը, հեղինակը լայնորեն օգտվել է 13-րդ դարի մեր հեղինակների երկերից, որոնցից հիշատակության են արժանի Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն ժամանակագրական», Վարդան Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական», Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց», Զերթում պատմիչի «Ժամանակագրութիւնը», Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական», Մաղաքիա աբեղայի-Գրիգոր Ազներցու «Վասն ազգին նետողաց», Սմբատ Գունդստաբլի «Դատաստանագիրք», Զովհաննես Երզնկացու, Կոստանդին Երզնկացու գրական, Վարդան Այգեկցու «Առակք», Վահրամ Բաբունու և այլոց գործերը:

Արմատականին մեծ թվով տերմիններ, բառեր ու բառաձևեր են մատակարարել 14-17-րդ դդ. մեր հեղինակների երկերը: Դրանցից հարկ ենք համարում նշել հետևյալները՝ Զաքարիա եպիսկոպոս Օրծորեցու, Զովհաննես Որոտնեցու, Գրիգոր Խլաթեցու, Խաչատուր Կեչառեցու, Թովմա Մեծոփեցու, Սկրտիչ Նաղաշի, Նահապետ Քուչակի, Զովհաննես Թլկուրանցու, Գրիգոր Կամախեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Ներսես Մոկացու, Առաքել Դավրիժեցու, Դավիթ Սալաձորեցու գործերը:

Մատենագրական ինքնուրույն աղբյուրներից բացի, Զր. Աճառյանն օգտագործել է նաև տարբեր բնագավառներին վերաբերող աշխատություններ, ճառեր, մեկնություններ, աղոթագրքեր, ժամագրքեր, Հայսմափուրք («Յայսմաուրք»), «Վարք հարանց» և այլ ժողովածուներ:

Զգալի թվով բառեր արմատականին են անցել թարգմանական գրականությունից, որոնցից են՝ Բարսեղ Կեսարացու, Եվագր Պոնտացու, Ս. Եփրեմի, Եվսեբիոս Կեսարացու, Եվսեբիոս Եմեսացու, Եփրեմ Ասորու, Գրիգոր Նյուսացու, Նեմեսիոս Եմեսացու, Զովհան Ոսկեբերանի, Պորփյուրի, Պրոկոլ իմաստասերի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Սեբերիանոս Եմեսացու, Մեղեքստրոսի, Փիլոն Եբրայեցու, Տիմոթեոս Կուզի, Պլատոնի, Սոկրատի և բազմաթիվ այլ հեղինակների գործերի գրաբար թարգմանությունները: Զր. Աճառյանը մի շարք բառեր է քաղել նաև «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմության» գրաբար թարգմանությունից:

Մատենագրական ինքնուրույն և թարգմանական տարբեր տիպի աղբյուրներից զատ, հեղինակն օգտագործել է նաև մինչև 1930-ական թթ. հրատարակված միալեզվյան ու թարգմանական բառարանները և գիտական աշխատությունները, որոնցից էլ հիմնականում քաղել է բառարանի բառացանկը: Հր. Աճառյանը իր բառարանի համար նյութեր է քաղել ոչ միայն վերոնշյալ ստուգաբանական բառարաններից, այլ նաև «Բառգիրք հայոց»-ից, ՀՀԲ-ից, ՆՀԲ-ից, ԱԲ-ից, Ս. Ջախջախյանի, Գր. Փեշտմալճյանի, Մ. Քաջունու, Ն. Բյուզանդացու, Ղ. Ալիշանի, Ս. Ամատունու, Ս. Գաբամաճյանի և այլոց բառարաններից, յուրաքանչյուր բառի համար նշելով սկզբնաղբյուրը: Այս տեսակետից մենք կանդորադաճանք միայն «Բառգիրք հայոց»-ին, որից Արմատականին է անցել շուրջ 1150 բառ, որոնցից շատերը հազվագյուտ բառեր են: Այդ բառերի բացատրությունները Հր. Աճառյանը հիմնականում տվել է «Բառգիրք հայոց»-ի հիման վրա. իրականում դրանք ոչ թե ստուգաբանություններ են, այլ բառաբացատրություններ: Այժմ թվարկենք այդ բառերի մի մասը, այսպես՝ ագորանք, աղոնմոյ, ալալուն, անարկոս, անքայ, ապուստ, առտալ, աստանել, արամաթի, արբոկ կամ արբոկ, արե, բազիր, բազկել, բարան, բաքայ, բիզոն («փոփոխումն»), բոստ, բութակ, բուտ, բրտակնոյ, գաղակ, գաղայ, գաղգաղել, գերուացն, գէաթ, գորդայ, գուբբայ, գութացի, դագ, դանդանակ, դասան, դաղէ, դեշ, դիբագաղ, դիզակիր, դիպետ, դնոր, դողել, դոյդ, դուել, դրիս, եզումենոս, եկիտ, եղկայ, եմմանու, եմով, եշտոտի, եպիակ, ետրոնին, եփրոսիմայ, զակունիք, զարգորմի, զետունք, զիգայ, զիւշ, զոմզոմայ, զուբայ, էնէչենիա, էրզիուս, ըմբոյս, ըմնել, ընդայել, ընդելութ, ընդիրանգիրս, ընդվիկանալ, ընդվիսանալ, թաբեոս, թառակ, թարաբանել, թարար, թեայ, թեթգութ, թեկուղայ, թեմիրդիմի, թեսաղ, թերուս («վերատեսութիւն»), թեսարամ, թիրատ, թլիտ, թլինք, թոթուխ, թուգ, ժամաճահել, ժմպիտրամ, իաթում, իալս, իբալի, իեսասք, իկամնոջունջ, իրբինոս, լաբոս, լապանալ, լաքուփաք, լպտել, լպրլին, խաբաբայ, խաղ («տիաս»), խահանօղ («ճարտարապետ»), խամար («գիտուն»), խանդակել («կռել»), խել («հեղ»), խլէմս («բաժին»), խնջոր («խառնակ»), խուճռել, խպլտալ, խռալ, խրխշել, ժամրել, ժարան, ժարք, ծեծեղեփն, ծեւէ, ծնքել, կաթլուկ, կամահել, կառնին, կինք («ոյժ»), կիւղայ, կղագմութիւն, կղուաթ, կոնդ («գերեզման»), կուպակ, կութ, կրոմին, կոշնել («ծօնել»), համք, հաս, հելել («դանդաղիլ»), հիրիկ («յաղթեալ»), հոլոսել, հոնել, հոք («գնացք»), հրիզումն («նենգութիւն»), ծամագուր, ծղմել («դիտել»), ծոծիր, ծոնիր, ծպտիլ, դաբանոս, դայագ, դեղան, դրամ, դօղարկեալ, ճախճել, ճանագի, ճատկել («հնարել»), ճիրգն («վտանգ»), ճոկոդէն, ճուճան, մագոյն, մաթրի, մաղինովք, մարութիւն, մեղարդ, մէս, մխարել, մոնայ, մովմաղ, մսերի, յաղմանուն, յապտկոյ, յաքուր, յարաբեթեր, յետէք, յիսկաւոր, յղքել («սպանել»), յողթել («հմայել»), յողատրել, մադամ, ներգօղ, մժանակ, նկիր, նշդատել, նուաթ, նումենճանակ, մսիր, շա-

հանց, շաղարճել, շիր, շողոյել, շրտել, ոգոշել, ողիք («շահ»), ողոցն տալ («տագնապիլ»), որդուկ, ունք («սքեմ»), ուցե, չանար, չբարօտօղ («լեզուանի»), չիչ («ստինք»), չքել, պաթուր, պատկենալ («հաստատել»), պարիղ, պարոցած («ժողովակետղ»), պարզալի, պերատե, պիթոն («բերան յաւիտենական»), պոթոր, պտակ («պսակ»), ջանակ, ջատատել, ջատճակ, ջատնող, ջվանասացեալ («տգիտացեալ»), ռահակ, ռամիւտ, ռեբոն, ռեհ («հողմ»), ռեմ («ազգ»), ռիմ, սագ («նման»), սակել, սակսի, սեմեք, սեօն, սիսակայք («գնացք»), սմարաքթոս, սոմ («փորձ»), սոյք («լոյս»), ստուկ («գրգիռ»), ստոփալ («ստել»), վարժկոչ («անգղ»), վաքեալ, վսեմ, վստոհել («անարգել»), վտառել («հասանել»), վրիմ («վերք»), տաքեքե, տիատեն, տորայոս, տուկ, տուստակ, րահզոն, րապագ, րափատ, րասքով, րուճանակ («աւետաւոր»), րուպ («քառորդ մասը»), ցի («ծիրտ»), ցնորբել, ցոդ, ցոդել, ւիւական, ւիծ, փագաղ («վաղ»), փաղպիաւթ, փայամ («ժամանակ»), փարական («բնական»), փարթաւ, փե («անկողին»), փշտին, փտուս, փստալ («սխալիլ»), փոռնի, փաղաւ, քաղբանովթ, քաղեց, քամոս, քասղեմ, քեղեր («ցաւ»), քերոք («նկարակերպ»), քեափայ («առակ»), քմաւորել («հիմն»), քողափունդոր, քովթարիմ, քուշ («ցիր ու ցան»), քուստել, քրեֆեր («եղբայր»), քքուել («վազել»), օդոտ («տնանկ»), օղոց («արտաքս»), ֆթնայ (ծաղկի տեսակ) և այլն:

Այդ ամբողջ բառաքանակից Հր. Աճառյանը տվել է շուրջ հարյուր բառի ստուգաբանություն, իսկ մյուսների համար կրկնել է «Բառգիրք հայոց»-ի բացատրությունները հետևյալ կերպ՝

ԱՐՈՆՄՈՅ «պարզ բառ». այսպես ունի Բառ. երեմ. էջ 6. յայտնի չէ թէ ինչ է ուզում ասել:

ԱՐԱՄԱԹԻ «նուագեալ». ունի միայն Բառ. երեմ. էջ 35:

Իսկ ստուգաբանված բառերի համար նախ տալիս է երեմիա Մեղրեցու բացատրությունը, և ապա՝ իր ստուգաբանությունը. օրինակ՝

ՇԱՐԱԳԱՐ «շտեմարան հորածն» Բառ. երեմ. 244, «շտեմարան» Փր. միւս բառարանները չունին:

= Պրս. šira «քաղցու, նոր գինի, շիրա» + gāh «տեղ» բառերից. բարդութեամբ լինում է širagāh «քաղցու պահելու տեղ»: -Աճ.

Արմատականի համար աղբյուր է ծառայել նաև 31 բարբառների նյութը: Բարբառները բաժանված են ում, կը, ել ճյուղերի: Բառի բարբառային ձևերը դասավորված են ըստ գրաբարի հետ ունեցած իրենց նմանության աստիճանի. նախ տրված են գրաբարին ավելի մոտ ձևերը, և ապա՝ մյուսները:

Ստուգաբանական բառարանները դասվում են բառագիտական բառարանների շարքին: Այդպիսի բառարանները սովորաբար լինում են երկու տեսակ՝

1.Արմատական բառարան, որում տեղ են գտնում տվյալ լեզվի բոլոր արմատական բառերը, անկախ բոլոր արմատների ստուգաբանված լինելուց:

2.Ստուգաբանական բառարան, որում տեղ են գտնում միայն ստուգաբանված բառերը:

Յր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը» այդ երկու տիպի բառարանների ամփոփումն է: Ինչպես պարզ դարձավ բառահոդվածի կառուցվածքի քննությունից, բառահոդվածի հինգ բաժիններից յուրաքանչյուրը մի յուրահատուկ բառարան է՝ կազմված իրեն հատուկ սկզբունքներով:

Առաջին բաժինը կազմված է բացատրական բառարանի սկզբունքով. այդտեղ տրված են հին հայերենի արմատական բառերը՝ իրենց իմաստային բացատրությամբ: Բառարմատից հետո նշված են բառի քերականական հատկանիշները (հոլովում, խոնարհում), ավելի հին, նախնական իմաստները, գրչագրական տարբերակները, այնուհետև տրված են տվյալ արմատով կազմված բառերը ժամանակագրական հաջորդականությամբ: Եվ պատմականության սկզբունքի պահպանմամբ էլ անցում է կատարվում բառահոդվածի երկրորդ բաժնին՝ ստուգաբանությանը, որտեղ տրված է բառի ծագումը: Բնիկ հայերեն բառերի կողքին նշված է դրանց հնդեվրոպական մայր ձևը, այնուհետև՝ դրանից առաջացած ձևերը քույր լեզուներում: Այդ նշանակում է՝ այդ բաժինը կազմված է համեմատության սկզբունքով: Փոխառյալ բառերի համար նշված են փոխատու լեզուն, բառի գրությունն ու իմաստը տվյալ լեզվում և այդ արմատն առաջինը ստուգաբանողի անունն ու աղբյուրը:

Երրորդ բաժնում տրված է ստուգաբանությունների պատմությունը, որտեղ մեկտեղված են առաջարկված ստուգաբանությունները, դրանց հեղինակներն ու աղբյուրները: Դա փաստորեն տեղեկատվական բաժին է այն մասնագետների համար, ովքեր կցանկանան ծանոթանալ այս կամ այն արմատի ստուգաբանության պատմությանը: Այդտեղ բառաքննությունը կատարվում է հետազոտության տարածամասկյա մեթոդով:

Չորրորդ բաժնում թվարկված են գլխաբառի համարժեքները հայերեն ավելի քան երեսուն բարբառներում: Այս բաժնում, որ կազմված է համեմատական բարբառագիտության սկզբունքով, նշված են բառերի հնչյունական տարբերակները, իմաստային և բառակազմական փոփոխությունները:

Հինգերորդ բաժնում քննված են հայերենից այլ լեզուների անցած բառերը, այսինքն՝ ցույց է տրված հայերենի ազդեցությունը օտար լեզուների վրա:

Այսպիսով, Արմատական բառարանում յուրաքանչյուր արմատ ենթարկվել է հնչյունական, քերականական, իմաստաբանական, բառակազմական, ստուգաբանական, բարբառագիտական, գրչագրական խոր վերլուծության ու մշակման:

Բառարանագրությունն առհասարակ սերտորեն կապված է բառագիտության, բառակազմության, իմաստաբանության, ստուգաբանության հետ: Այդ առթիվ տեղին ենք համարում իսպանացի բառարանագետ Կասարեսի հետևյալ դիտարկումը. «Լեզվաբանական գիտաճյուղերը այնպես սերտորեն են կապված իրար հետ, որ առանց մեկի օգնության հնարավոր չէ մյուսի ուսումնասիրությունը...: Օրինակ՝ բառագիտությունը սերտորեն կապված է ստուգաբանության հետ: Գիտնականները հանգեցին այն եզրակացության, որ միայն ձևական տվյալները բավական չեն բառի ստուգաբանությունը վեր հանելու համար: Ձևական և հոգեբանական հատկանիշներից բացի, անհրաժեշտ է նաև հաշվի առնել աշխարհագրական, պատմական, մշակութային, նույնիսկ առևտրական գործոնները»³³:

ե) Բառերի քերականական և ոճական բնութագիրը

Հր. Աճառյանն իր Արմատականում առանձնահատուկ ուշադրություն է հատկացրել թեքվող բառերի քերականական ու ոճական բնութագրմանը: Նա ոչ թե միայն նշել է նախորդ բառարաններում տրված հոլովման ու խոնարհման ձևերը, այլ նաև, մանավանդ հոլովման համակարգի վերաբերյալ կատարել է բազմաթիվ ճշգրտումներ: Այսպես, օրինակ՝ Նոր հայկազյան բառարանը բառերի պարզ հոլովումները բնութագրելիս երբեմն բերում է մինչև եզակի բացառականով գործածված վկայություններ, որով, ինչ խոսք, հնարավոր չէ հստակորեն որոշել բառի հոլովումը: Օրինակ՝ *կապերտ* գոյականի համար Հայկազյան բառարանն ընդունում է *ի* հոլովում և բերում եզակի սեռականով ու բացառականով վկայություններ, իսկ Աճառյանը դրանց վրա ավելացնում է նաև *կապերտիւք* հոգնակի գործիականը (Եփր. գ., Կոր., 122), որը ամբողջությամբ հաստատում է տվյալ գոյականի *ի* պարզ հոլովման պատկանելը, քանզի առանց դրան կարելի էր ենթադրել նաև *ի-ա* խառն հոլովում:

Աճառյանը բայերի համար նշում է իմաստները և տվյալ արմատով կազմված բառերը, բայց երբեմն նշում է նաև անցյալ կատարյալի առաջին դեմքի վերջավորությունը (օրինակ՝ *Բազմիլ-եցա*), իսկ առանձին

բայերի համար կատարյալից բացի նշում է նաև բուն հրամայականն ու անցյալ դերբայը. օրինակ՝ *Ազանիմ-ազայ, ազիթ, ազուցեալ* և այլն:

Բնածայնական բառերի համար նշվում են միայն դրանց իմաստները:

Այսպիսով, Արմատականում զետեղված բառարմատները հիմնականում բաժանվում են երեք խմբի՝ բուն հայերեն, փոխառյալ և բնածայնական բառեր, իսկ դրանցով կազմված ածանցավոր կամ բարդ բառերը մտնում են տվյալ արմատի տակ:

գ) Վկայությունների նշանակությունը

Ի տարբերություն բացատրական բառարանների՝ ստուգաբանական բառարանում որպես վկայություն բերվում են տվյալ արմատով կազմված բարդ և ածանցավոր բառերը, և նշվում է աղբյուրը՝ երկր, էջը կամ միայն երկր: Սակավ գործածություն ունեցող բառերի համար բերվում են ամբողջական նախադասություններ: Ահա մման վկայությունների ենք հանդիպում Հր. Աճառյանի Արմատական բառարանում:

Ինչպես այլ տիպի բառարաններում, այդպես էլ ստուգաբանական բառարանում վկայությունները հետապնդում են երկու նպատակ՝ ճշտել բառերի գործածության ժամանակը և հաստատել բառի իմաստներն ու նրբիմաստները: Արմատականի վկայությունները քաղված են հայերենի բոլոր փուլերի մատենագրական աղբյուրներից, բայց հիմնական աղբյուրները 5-րդ դարի ինքնուրույն ու թարգմանական մատենագրությունն ու ՆՅԲ-ն են: Հեղինակն ընդհանուր առմամբ օգտագործել է 3800 գիրք, հոդված և այլն: Մատենագրական աղբյուրներից բացի, նա օգտագործել է նաև հայ և օտար տարբեր տեսակի բառարաններ:

Վկայությունները տրված են ժամանակագրական հաջորդականությամբ, որը հնարավորություն է ընձեռում հետևելու տվյալ արմատի կենսունակությանը, ինչպես նաև նրա կրած փոփոխություններին լեզվի պատմության տարբեր շրջաններում: Վկայությունների մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բերենք մեկ օրինակ:

ԱԹՈՒ, ո հլ. «նստարան» ՍԳր. «բնական պետքի աման» Դատ. Գ. 24. «գահ» ՍԳր. որից *աթռակից* Եսթ. ա. 14. Բուզ. Սեբեր. *աթռակալ*. Խոր. Նար. *նախաթռ*. ՍԳր. *հակառակաթռ*. Խոր. Արծր. *աթռագործ*. Քերդ. քեր. 159. *զուգաթռ*. Կաղանկատ. *զարմաթռ*. Ոսկիփ. *թիկնաթռ*. Յայսմ. *աթռանալ*. «գահակալել» Կիւրդ. զկ. ճարտարապետական բառեր են՝ *սալաթռ, խաչաթռ* Զքր. սարկ. Գ 13,14. նոր գրականի մեջ՝ *աթռակալել, աթռանիստ, աթռահաս, հակաթռ, բազկաթռ, ճօճաթռ* և այլն:

Այդ վկայությունների միջոցով հեշտությամբ կարելի է որոշել, թե այս կամ այն բառը որ դարից է գալիս և ինչ իմաստ ունի:

է) Արմատական բառարանը մասնագետների գրահատմամբ

Յր. Աճառյանի Արմատական բառարանը դեռևս տպագրության ընթացքում իր վրա է բեռնում շատ հայագետների ուշադրությունը: Այդ բառարանը առաջինը շատ բարձր է գնահատել Աճառյանի ուսուցիչ Ա. Մեյեն: 1927 թ. նա գրել է. «Ոչ մի լեզվի համար չկա այսքան ճոխ, այսքան կատարյալ ստուգաբանական բառարան: Հպարտ եմ, որ ունեցել եմ այր. Աճառյանին երկար տարիներ իմ աշակերտների թվում. նա մեկն է նրանցից, որոնք պատիվ են բերում այն դպրոցին, որից անցել են³⁴»:

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ, «Հանդես ամսօրեայ»-ի խմբագիր Ն. Ալիմյանը 1930 թ., երբ ստանում է Արմատականի երեք հատորները (Ա-Դ տառերը), տպագրում է ընդարձակ գրախոսական, որում ըստ արժանվույն է գնահատում բառարանը. «Դարակազմիկ աշխատութիւն մըն է, զոր կը դնէ հրապարակի վրայ Ուսուցչապետն Հրաչեայ Աճառեան այս շատ համեստ խորագրի տակ... ես պիտի նախընտրէի կոչել *բառագանձ հայերէն լեզուի, արմատական, ստուգաբանական, գաւառաբանական եւ պատմական ուսումնասիրութեամբ բառերու* (ընդգծումը իրենն է -Գ.Թ.)»³⁵:

Ն. Ալիմյանն անում է նաև մի քանի դիտողություններ: Նրա կարծիքով բառարանում տեղ չպետք է գտնեին *արդախիլ, անամեստոն, արբանա, արբոկ, արբոր, աթուր, ալաւունք, ալբնակ, ակատ, ահար, աղանեալ, բոզի, բուզի, բեղակ, բեղիկ, ահել, աւզան, արգոր, անձխոտ, այիզոն, ասորեակ, անդրիտակ, բաղբակ, բարձանակ* և այլ անստույգ բառեր, որոնք Յր. Աճառյանը քաղել է «Բառգիրք հայոց»-ից և Դ. Ալիշանի «Հայ բուսակ»-ից:

Ն. Ալիմյանը ճշգրտում է նաև մի երկու բառի ստուգաբանությունը:

խազկան-ը Աճառյանը սրբագրել է *խազմիկ* ձևով, իսկ Ալիմյանը նշում է, որ այն իրոք *խազկան* է՝ կազմված *խազ* արմատից և *կան* անձանցից և նշանակում է «մոլեռանդ, մոլեկան, կրօնական մոլեգնութեամբ տարուած»: *Բղջախոհ* բառը Արմատականում չունի իր ստուգաբանությունը: Ն. Ալիմյանի կարծիքով այն առաջացել է *ողջախոհ*-ի հակադրությամբ՝ *ողջախոհ-պղծախոհ-բղձախոհ-բղջախոհ* ուղիով:

Յր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ի վերաբերյալ շատ բարձր կարծիք են հայտնել նաև մեր մեծ լեզվաբաններից շատերը: Էդ. Աղայանը գրում է. «Համեստ վերնագիր կրող այս աշխատությունը լիակատար ցանկն է հայերեն լեզվի արմատների, նրանց բացատրությամբ, քերականական տեղեկություններով ու ստուգաբանությամբ հանդերձ»³⁶:

Արմատական բառարանը արժանացել է նաև Գ. Ջահուկյանի բարձր գնահատականին. «Կասկած չի կարող լինել, որ Աճառյանի աշխատությունների թագն ու պսակը նրա հոյակապ «Հայերեն արմատական

բառարանն» է՝ ամփոփված յոթ ստվար հատորներում... Աճառյանը տալիս է ոչ միայն տասնմեկ հազար արմատների բացատրությունը, քերականական ձևերի հնագույն վկայությունները, ձեռագրական տարբերակները, ածանցյալ ձևերը և ամենից ավելի հավանական ստուգաբանությունները, ինչպես ընդունված է ուրիշ լեզուների ստուգաբանական բառարաններում, այլև ստուգաբանությունների սպառնիչ պատմությունը, գլխաբառերի՝ հայերենի երեսուն բարբառներում ընդունված ձևերը և այն լեզուների իրողությունները, որոնք հայերենից փոխառություններ են կատարել: Այդպիսի ընդարձակ ծրագրով կազմված ստուգաբանական բառարան ուրիշ լեզուները չունեն»³⁷:

ՀԱՆԳԱԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Հանգաբառարանները, որոնք հայտնի են նաև հանգարան կամ հետադարձ բառարան անուններով, բառարանի այն տեսակն են, որոնցում բառերը դասավորվում են ոչ թե առաջընթաց այբբենական կարգով, այլ վերջից սկսած, այսինքն՝ աջից ձախ ըստ վերջնահանգների: Դրանք նախապես կազմվել են հանգով բանաստեղծություններ գրողներին և թարգմանիչներին օգնելու նպատակով: Հայկական հանգաբառարանները երևան են եկել 17-րդ դարից սկսած: Այսպես, օրինակ՝ ըստ վերջնահանգների է կազմված Բաղդասար Դպիրի «Հայ-թուրքերեն յանգաբառարանը» (Կ. Պոլիս, 1766): 19-րդ դարում կազմվում են նաև գրաբարի բառապաշարն ընդգրկող հանգաբառարաններ, որոնցից են Մսեր Մսերյանի «Բառարան նոյնայանգ բառից հայկական լեզուի» (Էջմիածին, 1829, անտիպ), որը պարունակում է 23 հազար բառ: Մեր առաջին տպագիր հանգաբառարանը Խորեն Գալֆայանի աշխատությունն³⁸ է, որը պարունակում է 12 հազար բառ: Այնուհետև լույս են տեսել Պ. Թերզյանի, Խ. Աթանասյանի, ՀՀ ԳԱԱ և Երևանի պետական համալսարանի հաշվողական կենտրոնի հանգաբառարանները, որոնք ընդգրկում են աշխարհաբարի բառապաշարը:

ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի երեք աշխատակիցներ՝ Գ. Թոսունյանը, Վ. Առուստամյանը, Գ. Բաղդասարյանը, 1985թ. կազմել են «Գրաբարի հանգաբառարանը»՝ շուրջ 50 հազար բառային միավորով, որը անտիպ է: Հանգաբառարանի մասին գաղափար կազմելու համար օրինակ բերենք:

երգ
դիւաներգ
նուագերգ

կանխերգ
հակերգ
կատակերգ

պղերգ
սաղմոսերգ
քնարերգ

Մեր ժամանակներում հանգաբառաբանները կազմվում են գերա-
զանցապես լեզվաբանական նպատակներով, այն է՝ օգնել հետազոտո-
ղին լուծելու լեզվաբանական, հատկապես բառակազմության հետ
կապված հարցեր՝ հեշտացնելով վերջածանցների և բարդ բառերի վեր-
ջին բաղադրիչների առանձնացումը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ամփոփելով գրաբարի բառարանագրության անցած ուղին՝ կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացություններին:

1. Հայ բառարանագրությունը սկզբնավորվում է 5-րդ դարի սկզբից՝ գրերի գյուտից հետո, երբ հիմք է դրվում հայ թարգմանական և ինքնուրույն մատենագրությանը: Բայց այդ շրջանում դեռևս բառի իսկական առումով բառարաններ չկային, այլ գլոսարիաներ էին, այսինքն՝ օտար կամ անծանոթ բառերի բացատրություններ, որոնք տրվում էին այդ բառերի կողքին կամ լուսանցքում: Շատ ավելի ուշ օտար և դժվարհասկանալի բառերն առանձնացվում են և գետեղվում տվյալ երկի վերջում:

2. Մինչև 17-րդ դարն ունենք բազմաթիվ ծեռագիր բառարաններ, որոնց շարքում ավելի ինքնուրույնն ու նշանավորը «Բառք քերթողականք»-ն է, որում տեղ են գտել հայ ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրության մեջ գործածված բազմաթիվ բառեր՝ տրված այբբենական դասավորությամբ և մշակված որոշակի սկզբունքներով:

3. 17-րդ դարից սկսվում է գրաբարի տպագիր բառարանագրությունը, որի հիմքը դրվում է 1698թ. լույս տեսած «Բառգիրք հայոց»-ով:

4. 18-րդ դարի կեսերին Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատորանի բացատրական բառարանի հրատարակմամբ գիտական հիմքերի վրա է դրվում գրաբար բառարանագրությունը: Այդ բառարանում արդեն բերվում են բնագրային վկայություններ, որոնք հիմնականում քաղված են Աստվածաշնչից:

5. Գրաբար բառարանագրության ծաղկման շրջանը 19-րդ դարի առաջին կեսն է, երբ լույս է տեսնում բառարանագրության բարձր մակարդակն ապահովող Նոր հայկազյան երկհատորանի բառարանը, որը բոլոր տեսակետներից գերազանցում է գրաբարի նախորդ և հաջորդ բոլոր բառարաններին: Բացի այդ, հետագա մեր բոլոր բառարանների համար նմուշ օրինակ դարձավ Նոր հայկազյանը:

6. Գրաբարի բառարանագրության վերելքը շարունակվում է մինչև 19-րդ դարի վերջը: Դարի երկրորդ կեսին լույս են տեսնում մի շարք բառարաններ, որոնց շարքում գերակշռողը թարգմանական բառարաններն էին:

7. 17-րդ դարից սկսած զարգանում է նաև գրաբար բառարանագրության մեկ այլ տեսակ. կազմվում են հակադարձ բառարաններ կամ հանգաբառարաններ: Գրաբար առաջին տպագիր բառարանը հրատարակվել է 1862 թվին:

8. Գրաբար-աշխարհաբար ծավալուն բառարաններ են կազմվել նաև մեր օրերում, որոնցից է Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանը»:

9. Բառարանների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արևելահայ և արևմտահայ լեզուներով կազմված բոլոր բառարանների բառացանկի հիմնական մասը վերցված է Նոր հայկազյան բառարանից:

10. Դեռևս 19-րդ դարում մեզանում կազմվել են գրաբարի ոչ միայն բացատրական կամ թարգմանական, այլ նաև մասնագիտական ու հանրագիտական բառարաններ:

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՐԱԲԱՐ ՄԱՏԵՆԱԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Բառարանների յուրահատուկ տեսակ են համաբարբառները, որոնք կոչվում են նաև հեղինակային բառարաններ: Դրանցում ամփոփվում են որևէ գրքի կամ որևէ հեղինակի ստեղծագործությունների բոլոր բառերը՝ այբբենական դասավորությամբ, յուրաքանչյուր գլխաբառի վերաբերյալ համապատասխան բնագրային օրինակներով (կամ առանց օրինակների), թեքվող բառերի քերականական որոշակի դասավորությամբ կամ գրքի էջերի հերթականությամբ և գործածության տեղի (էջի) նշումով:

Նախապես կազմվել է չորս Ավետարանների համաբարբառը: Ուշ միջնադարում համաբարբառի նյութ է դարձել Նոր կտակարանը, ավելի ուշ՝ ամբողջ Աստվածաշունչը:

Մինչև 17-րդ դարը, ինչպես շատ այլ ժողովուրդներ, այդպես էլ հայերը օգտագործել են թարգմանական համաբարբառներ: Հայերեն առաջին համաբարբառներին հանդիպում ենք 17-րդ դարի ծեռագրերում: Ղազար Բաբերդացին կազմել է Աստվածաշնչի հայերեն բնագիրը և վերջում զետեղել է երկու բառացանկ¹:

Նույն դարի երկրորդ կեսին Ոսկան Երևանցին հրատարակել է Աստվածաշունչը², որի վերջում զետեղել է Նոր կտակարանի համաբարբառներ³: Իրականում դրանք ամենևին էլ համաբարբառներ չեն, այլ բառացանկեր են, որոնք թարգմանված են լատիներենից: Հայերեն իսկական համաբարբառները հանդես են գալիս 18-րդ դարից սկսած:

Համաբարբառները ըստ նյութի ընդգրկման բաժանվում են երկու խմբի՝ աստվածաշնչյան և աշխարհիկ մատենագրության համաբարբառներ: Ըստ իրենց կազմության սկզբունքների՝ համաբարբառները լինում են երկու տեսակ՝ բառաքերականական և բնագրային, որոնց մասին հանգամանորեն կխոսվի ստորև:

Գլուխ առաջին ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Հայերը երկար ժամանակ օգտագործել են Աստվածաշնչի թարգմանական համաբարբառները, իսկ հետո ստեղծել են իրենցը՝ սեփականը:

Հուգոնի կողմից կատարված Աստվածաշնչի գլխաբաժանումները 13-րդ դարի վերջից սկսած կիրառվում են նաև Աստվածաշնչի հայերեն ծեռագրերում: Նման գլխաբաժանումների, օրինակ, հանդիպում ենք Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 179 (գրված 1292թ.), թիվ 177 (գրված 1295թ.) ծեռագրերում, որոնցում ցույց են տրված Աստվածաշնչի լատինական բնագրի գլուխները: Այդ ծեռագրերի լուսանցքներում կարմիր թանաքով նշված են *Ֆրանկաց* (լատինական) գլուխները՝ *Ֆր. կամ ֆռ. կամ ֆ. կրճատումներով. օրինակ՝ Ֆր Ա, Ֆր Բ, Ֆր Գ., այսինքն՝ Ֆրանկաց Ա գլուխ, Բ գլուխ, Գ գլուխ:* Իրականում դրանք դեռևս բուն համաբարբառ չեն, այլ առաջին քայլերն են այդպիսին ստեղծելու ճանապարհին:

17-րդ դարից սկսած մեր ծեռագրերում հանդես են գալիս աշխատանքներ, որոնք ավելի շուտ բառացանկեր են, քան թե համաբարբառ: Նման աշխատանքների հանդիպում ենք Ղազար Բաբերդացու (ծն. անհայտ-մահացած 1634 թ.) և Ոսկան Երևանցու (1614, Նոր Ջուղա-1674, Մարսել) աշխատություններում: Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 351 ծեռագիրը Ղ. Բաբերդացու՝ 1619 թվին Լվովում ընդօրինակած Աստվածաշունչն է: Դրա վերջում կա երկու բառացանկ՝ «Ցանկ ի վերայ այբուբենից Աստուածաշունչ սուրբ մատենիս, ըստ հայկական թուոց» (էջ 565 բ-578 բ) և «Ցանկ ի վերայ այբուբենից Աստուածաշունչ սուրբ մատենիս, ըստ Լատինացուց թուոց» (էջ 579 ա - 598 բ), որոնք բուն առումով համաբարբառներ չեն, այլ առարկայական ցանկեր:

Ոսկան Երևանցին 1666 թվին, Ամստերդամում իրականացրել է Աստվածաշնչի հայերեն առաջին ամբողջական հրատարակությունը¹, որում գլխաբաժանումները տրված են ըստ լատինական հրատարակության, որից հայերենին են փոխանցված նաև Աստվածաշնչում զետեղված ցանկերը: Աստվածաշնչի այս հրատարակությունը մեզ հետաքրքրում է նաև այն տեսակետից, որ դրանում զետեղված է համաբարբառ:

18-րդ դարի սկզբից Երևան են գալիս հայկական ինքնուրույն համաբարբառներ, որոնք կազմված են այբբենական դասավորությամբ, այսինքն բառարանային եղանակով: Արզրումեցի Անանիա Ալավերդյանը 1709 թվին, Շամախիում կազմել է նման համաբարբառ, որը կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Ցանկ սրբոց չորից աւետարանչացն Մատթոսի, Մարկոսի, Դուկասու, Յովհաննու: Հաւաքեցեալ ի վերայ այբբենի, գեմի և դայի մինչև ի վերջ քէի և օյի, բազում աշխատասիրութեամբ, վասն զի ոչ ունելով օրինակ իմն ցանկի, հագիւ կարացի այսքանս հաւաքել ի սուրբ Աւետարանէ, սակս դիւրաւ գտանելոյ զբանսն յԱւետարանոց»²: Այդ համաբարբառում ամեն մի գլխաբարի համար բերված են բառակապակցություններ կամ նախադասություններ, ցույց է տրված յուրաքանչյուր գլխաբառի խոսքիմասային պատկանելությունը, իսկ բերված

հատվածներում բառը ներկայացված է եզակի և հոգնակի թվերի և հոլովման ու խոնարհման հարացույցներով: Որպես օրինակ բերենք *եղանիմ* բայի հարացույցը.

Եղիցի ձեր բան այոյ(ն) այո եւ ոչն ոչ	Մատ. Ե. 37
Եղիջիք որդիք հօր ձերոյ որ յերկինս է	Մատ. Ե. 45
Եղերուք կատարեալք որպէս հայրն ձեր	Մատ. Ե. 48
Եղերուք այսուհետեւ խորագէտ իբրեւ	Մատ. Ժ. 16
Եղիջիք ատեցեալք ամենեցուն վասն անու	Մատ. Ժ. 22

Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, Ալավերդյանը որպես վկայություն վերցրել է տվյալ տողում եղող հատվածը՝ անտեսելով ոչ միայն հաջորդ տողն անցնող լրացյալ անդամը, այլ նույնիսկ տողադարձված մասը: Այսպես, օրինակ, չորրորդ նախադասության *զօծս* անդամը (*իբրեւ զօծս*) բաց է թողնված, իսկ հաջորդ նախադասության *անուան* բառի *ան* տողադարձված մասը չի վերացված, որի պատճառով ստացվել է *վասն անու* անհասկանալի բառակապակցությունը:

Այնուամենայնիվ, հարկ է շեշտել այն փաստը, որ Ալավերդյանի աշխատանքը մեզանում բառարանային համաբարբառի ստեղծման առաջին փորձն է, որը դժբախտաբար անվարտ ու անտիպ է մնացել:

18-րդ դարի կեսից հանդես են գալիս հայկական տպագիր համաբարբառներ: Առաջինը հայ խոշոր քերական, տաղերգու Բաղդասար Դպիրի (1683-1768թթ.) համաբարբառն է, որն ունի հետևյալ ընդարձակ վերնագիրը. «Անուամբ Աստուծոյ Զօր եւ Որդւոյ եւ Զոգւոյն Սրբոյ: Գրքոյկ որ կոչի Ցանկ Գիրք Նոր Կտակարանին: Որ պարունակէ յիմքեան զբանս ոմանս երեւելիս, եղեալ ըստ այբբենական կարգին հանդերձ համարաթուով գլխոցն եւ համաձայն տընատմանց: Առ ի դիւրապէս գտանել զոր ինչ եւ խնդրիցէ ոք բանս ի սուրբ Նոր Կտակարանին: Կ. Պոլիս, 1753: Ի փառս միշտ փառաւորեալ անւանն վերեղելոյ գերքան զգեր վեհագոյն միոյ գերագոյական աստուածութեան ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Զօր եւ Որդւոյ եւ Զոգւոյն սրբոյ: Ամէն»: Իհարկե, հայ մատենագիտության մեջ այն հիշատակված է ոչ թե այդքան ընդարձակ կերպով, այլ շատ համառոտ՝ «Ցանկ Գիրք Նոր կտակարանին» վերնագրով: Այդուհանդերձ, Բաղդասար Դպիրը հենց վերնագրում շատ համառոտակի ներկայացնում է համաբարբառի կառուցվածքն ու նպատակը, տեղեկացնում, որ բառերը տրված են այբբենական դասավորությամբ, գլուխների անունների ու տողերի նշումով, իսկ նպատակն է՝ հետաքրքրվողին օգնել հեշտությամբ գտնելու այն, ինչ նա փնտրում է Նոր կտակարանում:

Դպիրի համաբարբառը 176 էջանոց մի աշխատություն է, որը պարունակում է 10512 բառ-վկայություն: Ի տարբերություն հայկական ձե-

ռագիր համաբարբառների՝ Բաղդասար Դպիրի համաբարբառն ընդգրկում է ոչ թե միայն չորս Ավետարանները, այլ ամբողջ Նոր կտակարանը՝ իր բոլոր 29 գրքերով: Համաբարբառում բառերը տեղ են գտել այբբենական անխաթար հերթականությամբ և քերականական որոշակի դասավորությամբ: Բառերի կիրառությունների համար բերված են վկայություններ, բայց դրանք շատ համառոտ են, շատ հաճախ՝ երկու-երեք բառ: Այդ համաբարբառի մասին ընդհանուր ծանոթություն տալու համար բերենք մի քանի օրինակ ազգ գլխաբառի տակ տրված վկայություններից.

Ազգաց եւ լեզուաց	Յայտ. ԺԳ. 7
Ազգաւ անմտաւ	Հռոմ. Ժ. 19
Ազգն քո եւ քահա	Յովի. ԺԸ. 35
Ազգս ազգս եթէ	Հռոմ. ԺԲ. 6

Խոնարհվող բայերը չնայած տրված են ըստ թվի և դեմքի հաջորդականության, բայց միշտ չէ, որ ամենայն ճշգրտությամբ պահպանված է այդ հերթականությունը. օրինակ՝ եղեալ, եղեալք, եղելոյ, եղեն, եղեր, եղերուք, եղեւ, եղէ, եղէց, եղէք, եղիջիք, եղիցին, եղիցուք և այլն:

Համաբարբառում տեղ են գտել նաև չթեքվող խոսքի մասերը՝ մակբայները, շաղկապները, նախդիրները, նախադրությունները:

Բաղդասար Դպիրը իր աշխատության վերջում (էջ 173-176) շատ համառոտ կերպով ներկայացնում է համաբարբառի կազմման սկզբունքները և օգտագործման եղանակը: Նա նշում է նաև, որ համաբարբառը նախատեսված է ոչ թե բոլորի, այլ մասնագետների համար. «...ամենայն կարդացողի ոչ է պիտոյ, այլ միայն գրոց աշակերտաց և բանասեր անձանց, որ սեր ունին գրոց գիտութեան» (էջ 175):

Սեր երկրորդ տպագիր համաբարբառը Ջմյուռնիայի Նոր Կտակարանի համաբարբառն է³, որի կազմողի անունը չնայած չի նշված, սակայն Աստվածաշնչի աշխարհաբար բնագրի համաբարբառի հեղինակ Վահան Սահակյանը այն վերագրում է Դիոնեսիոս Վարդապետին և նրա 8-10 օգնականներին⁴:

Ծանոթանալով այդ համաբարբառին՝ կարող ենք ասել, որ այն կազմված է հետևյալ հիմնական սկզբունքներով: Բայերի համար որպես գլխաբառ տրված է անորոշ դերբայը. ըստ որում ներգործական և կրավորական ձևերը տրված են իրար կողքի: Գլխաբառերը տրված են խորքից, փոքրատառերով, որոնցից հետո դրված է վերջակետ, վկայության մեջ գլխաբառը սկսված է գլխատառով: Այսպես, օրինակ՝

Ազանել. իլ:

Մատթ. գ. 25: Եւ մի՛ վասն մարմնոց ձերոց՝ թէ զինչ Ազանիցիք իա. 17: Եւ...ի Բեթանիա և անդ Ազաւ:

Այդպես էլ՝ Անկանել. իլ: Բնակել. իլ: Ժողովել. իլ: և այլն:

Երբեմն երկրորդ բաղադրիչն էլ է տալիս ամբողջությամբ. օրինակ՝
Բազմել. Բազմիլ:

Կազմողը հետևողականություն հանդես չի բերում մաս բայերի գլխաբառերի ընտրության ժամանակ. սովորաբար որպես գլխաբառ դնում է դերբայական ձևերը, բայց հանդիպում ենք մաս դիմավոր ձևերով գլխաբառերի. օրինակ՝

Առաքեցայ:

Մատթ. Ժե. 24: Ոչ ուրեք Առաքեցայ՝ եթ:

Որպես ինքնուրույն գլխաբառ է ներկայացվում մաս դիմավոր բայերի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի (երբեմն էլ ստորադասական երկրորդ ապառնու) եզակի թվի երրորդ դեմքը. այսպես՝ ասացաւ, բացաւ, բացցի, բերաւ, եբարծ, եբաց, եբեկ, եբեր, եթող, ելաց, եկեաց, եկեր, եկուլ, եհան, եհաս, եհատ, եհար, էանց և այլն: Բերենք մեկ օրինակ իր վկայությամբ հանդերձ.

Ասացաւ:

Մատթ. Ե. 27: Զի Ասացաւ, մի՛ շնար:

Բայական հարադրությունները ներկայացվում են երկու անգամ. մախ տրվում է առաջին բաղադրիչը, որից հետո դրվում է երեք կետ, և ապա բերվում է ամբողջ հարադրությունը. օրինակ՝

Ազդ...:

Մատթ. Բ. 8: Ազդ արասցիք ինձ, զի և

Ազդ առնել:

Մատթ. Բ. 8: Ազդ արասցիք ինձ, զի և

Բայց Ձմյուռնիայի համաբարբառի ամենամեծ թերությունն այն է, որ դրանում բերված վկայությունները շատ համառոտ են, երբեմն՝ կցկտուր: Այդ բանը ցույց տալու համար բերենք մի քանի օրինակ.

Ադամ:

Ղուկ. Գ. 38: Որ Ադամայն

Ա. Կորնթ. Ժե. 22: Որպէս Ադամաւն

45: Մարդն առաջին Ադամ

Յուդ. 14: Եօթներորդն յԱդամայ

Համաբարբառ կազմողը թեև առանձնացնում է համանուն բառերը, բայց իմաստները մեկ նշում է, մեկ՝ ոչ. ինչպես, օրինակ՝

Կոյս: (Թարաֆ)

Մարկ. Թ. 39. Ի մեր Կոյս է

Կոյս: (Իմաստը չի նշված):

Մատթ. Ա. 16: Որում խոսեցեալ զՄարիամ Կոյս

Որպես գլխաբառ է դնում՝ Կրօն կամ Կրօնք, բայց բերված բոլոր վկայություններում այն գործածված է միայն հոգնակիով, եզակիով ոչ

մի օրինակ չկա: Երբեմն էլ որպես գլխաբառ է դնում բառի թեք ձևը. օրինակ՝

Աուր:

Մատթ. ԺԳ. 1: ՅԱուր յայնմիկ ելեալ Յիսուս ի տանէն

Հետո տալիս է *Աւր* գլխաբառը և հղում *Աուր*-ին, որը ճիշտ սկզբունք չէ:

Համաբարբառում ճիշտ չի ներկայացված նաև *չորք* թվականի գլխաբառը, այսպես՝

Չորս կամ Չորք, փոխանակ՝ միայն *Չորք*-ի:

Որպես առանձին գլխաբառեր են տրված՝ Տեր, Տեր Տեր, Տեր Ամենակալ, Տեր Աստուած, Տեր Աստուած Ամենակալ, Տեր Յիսուս, Տեր Յիսուս Քրիստոս, Տեր Քրիստոս, Յիսուս Քրիստոս, Քրիստոս Յիսուս և այլն: Այս սկզբունքը ևս ճիշտ չի կարելի համարել:

Համաբարբառում տեղ չեն գտել Նոր կտակարանում գործածված դերանունները, շաղկապները, նախդիրները, նախադրությունները (բացի *փոխանակ* և *փոխարեն* բառերից):

Ինչպես մյուս երկրներում, այդպես էլ Հայաստանում աստիճանաբար փոխվում ու կատարելագործվում են համաբարբառի կազմման սկզբունքները: Եվ արդեն համաբարբառի նյութ է դառնում ամբողջ Աստվածաշունչը:

Մեր առաջին (մանավանդ Ձմյուռնիայի) համաբարբառների նշանակությունը շատ մեծ է նոր, ավելի կատարելագործված համաբարբառի կազմման գործում, որպիսին եղավ Թադևոս Աստվածատրյանի կազմած Աստվածաշնչի համաբարբառը: Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի միաբան Թադևոս Աստվածատրյանը (1831-1906 թթ.) 1860-1867 թթ. կազմում է Հին և Նոր կտակարանների համաբարբառը, որը հրատարակվում է 1895 թվին, Երուսաղեմում: Համաբարբառին կցած իր տեսության մեջ («Տեսութիւն ի վերայ Համաբարբառի Ս. Գրոց») աստվածաբանության դասատու, քահանա Թորոս Տեր-Իսահակյան Ջուղայեցին գրում է համաբարբառի պատմության, կիրառության և նշանակության մասին: Նա նշում է, որ համաբարբառի կազմման ընթացքում Թադևոս Աստվածատրյանը օգտվել է Հուգոնի և Ձմյուռնիայի համաբարբառների սկզբունքներից՝ դրանք լրացնելով ու կատարելագործելով: Թորոս Տեր-Իսահակյանի կարծիքով համաբարբառի դերը մեծ է ոչ միայն աստվածաբանական, այլև լեզվաբանական առումով, այն է՝ լեզվական առնչությունների, բառիմաստների ու նրանց կիրառությունների ուսումնասիրության համար⁵:

Թադևոս Աստվածատրյանի համաբարբառի համար հիմք է ծառայել Աստվածաշնչի 1860 թվականի վեներտիկյան հրատարակությունը: Ծանոթանալով համաբարբառի կառուցվածքին՝ կարող ենք ասել, որ դրա-

նում հետևողականորեն կիրառված է մոտ մեկ տասնյակ սկզբունք⁶: Դրանք են՝ Աստուած և Տէր, Յիսուս և Քրիստոս զուգերի համար որպէս գլխաբառ տրված են առաջին բաղադրիչները, անունների համար՝ Եզակի ուղղականը, բայերի համար՝ անորոշ դերբայը, որպէս առանձին գլխաբառ չի տրված էական բայը, պարբերության սկզբի եւ-ը անտեսված է, աւ-ի փոխարեն տրված է օ: Ընտրված վկայություններում կատարված են կրճատումներ, և դրված են կախման կետեր. օրինակ՝ «Ձմեզ գառաքեալս...արար Աստուած» (էջ 198), «Վկայեցին...առաջի ամենայն ժողովրդեանն» (էջ 599):

Նույն համարի տակ եղած կրկնությունները բաց են թողնված, և դրանց փոխարեն դրված են կրկնության նշաններ. օրինակ՝

Ա. ԹԱԳ. ԻՁ. 20. Առաջի երեսաց Տեառն

21. „ աչաց քոց

24. „ „ իմոց

Ի տարբերություն նախորդ համաբարբառների՝ Թադևոս Աստվածատրյանի համաբարբառն ընդգրկում է Զին և Նոր կտակարանների բոլոր գրքերը: (Այստեղ չենք խոսի բառերի բացթողումների մասին, որոնց վերաբերյալ խոսք կլինի ստորև): Մինչ այդ մեր համաբարբառները վերցնում էին չորս Ավետարանները, միայն Ձմյուռնիայի համաբարբառն էր, որ ընդգրկեց Նոր կտակարանը, բայց այն էլ ոչ ամբողջությամբ, այսինքն՝ ոչ բոլոր բառերը:

Աստվածատրյանի համաբարբառը կազմված է նուրբ այբբենական կարգով: Դա նոր սկզբունք չէ, բայց այստեղ նորն այն է, որ կազմողն ամեն կերպ աշխատել է պահպանել բառերի այբբենական դասավորությունը առանց խաթարման, որի հետևանքով շատ հազվադեպ ենք հանդիպում վրիպումների:

Սույն համաբարբառում ևս տեղ են գտել գոյականները, բայերը, ածականները և առանձին բառեր մյուս խոսքի մասերից: Այդ նշանակում է, որ այդ համաբարբառում տեղ չեն գտել դերանունները, շաղկապները, նախդիրները, մակբայների մի մասը, վերաբերականները, ծայնարկությունները, նույնիսկ *ասել* բայը: Բացի դրանից, բացակայում են որոշ բառերի վկայություններ: Բերված վկայությունները չնայած համեմատաբար ընդարձակ են, բայց և այնպես դրանց մեծ մասը կցկտուր է և առանց ստորոգման: Որպես նմուշ նորից վերցնենք *Ադամ* գլխաբառի համար տրված մի քանի վկայություններ:

ԱԴԱՄ (գլխաբառը տրվում է խորքից, գլխատառերով):

ԾՆՆ. Բ. 21. ...Թմբբութիւն ի վերայ Ադամայ

Ա. Կորն. ԺԵ. 22. Որպէս Ադամաւն ամենե.

45. Մարդն առաջին Ադամ ի շունչ

Իհարկե, ավելի ճիշտ կլիներ, եթե այդ նախադասությունների փոխարեն համապատասխանաբար վերցվեին՝ «Եւ արկ Տէր Աստուած

թմբուրին ի վերայ Ադամայ», «Որպէս Ադաման ամենեքին մեռանին», «Եղև մարդն առաջին Ադամ ի շունչ կենդանի» հատվածները:

Երբեմն քերականական նույն երևույթը ներկայացվում է ոչ միասնական սկզբունքով: Օրինակի համար, բայական հարադրությունների գլխաբառերը ներկայացնելիս հանդես են բերվում տարբեր սկզբունքներ, այսպես՝

ա) Մի դեպքում հարադրությունները տրվում են հիմնական բաղադրիչի տակ՝ առանց գլխաբառում նշում անելու. օրինակ՝ *Արժանի* գլխաբառի տակ կան *արժանի է*, *արժանի լինել*, *արժանի առնել* հարադրությունները:

բ) Որոշ դեպքերում գլխաբառի կողքին բերվում են նաև տվյալ բառով կազմված հարադրություններ. օրինակ՝ *Առաջ եւ ընդ առաջ, Յեռի, հեռի առնել եւ հեռի լինել* և այլն:

գ) Երբեմն էլ տվյալ գլխաբառով կազմված հարադրությունները ներկայացվում են որպէս ինքնուրույն բառական միավորներ. օրինակ՝ *Ակն* գլխաբառից բացի, կան նաև *ակն ածել*, *ակն առնուլ*, *ակն արկանել*, *ակն դնել*, *ակն ունել* կամ *Աղաղակ* գլխաբառից բացի, կան նաև *աղաղակ առնել*, *աղաղակ բառնալ* և այլն: Մեր կարծիքով՝ դրանցից ճիշտը երրորդ սկզբունքն է: Այդ դեպքում ավելորդ կրկնություններ չեն լինի:

Համաբարբառում երբեմն հանդիպում ենք սխալների: Այսպես, օրինակ, ներգործածն և կրավորածն խոնարհում ունեցող բայերի գլխաբառերը թեև առանձնացված են, բայց միշտ չէ, որ բաշխումը ճիշտ է կատարված: Օրինակ՝ համաբարբառում կան *անգոսնել* և *անգոսնիլ* գլխաբառերը, բայց *անգոսնեցալ* կրավորածնը տրված է *անգոսնել*-ի տակ («Պատիւ նորա անգոսնեցալ»): Կամ *անկանիլ* գլխաբառի տակ են տրված ներգործածն խոնարհում ունեցող մի քանի բայեր, չնայած առանձին կա նաև *անկանել* գլխաբառը (էջ 100-104):

Առանձին դեպքերում ճիշտ չեն ներկայացված բայերի լծորդությունները. օրինակ՝ *արգելուլ* բայի *արգելլոյ* հոլովածնը տրված է *արգելանիլ*-ի տակ, *կիզուլ*, *կիզուին* բայածները՝ *կիզանիլ*, *կիզել* գլխաբառի տակ:

Ականջք գոյականի բոլոր կիրառությունները չնայած հոգնակիով են, բայց գլխաբառը տրված է եզակիով՝ *Ականջ*:

Ի տարբերություն Ջմյունհիայի համաբարբառի՝ դիմավոր բայերի բոլոր ժամանակածները (նաև կատարյալը) տրված են անորոշի տակ, որը ճիշտ սկզբունք է:

Համաբարբառում թեև առանձնացված է *եկ* գոյականը, բայց գլխաբառը տրված է *եկն* ձևով, որը ճիշտ չէ, որովհետև դա *գալ* բայի անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքի դիմավոր ձևն է: Այսպես՝

ԵԿՆ

ՂԵԻՏ. ԻԴ. 22. Իրաւունք՝ մի եւ նոյն կացցեն Եկին

ԹԻԻԲ. Թ. 14. Եթե յարեսցի ի ձեզ եկ ոք

Աւետիս հոլովածնը դնում է որպէս *աւետիք*-ին համարժեք գլխաբառ, որը գոնե դասական գրաբարի համար ճիշտ մոտեցում չէ:

Հարադրությունները բերվում են ոչ թե բնագրում գործածված, այլ կազմողի կողմից ընդունված շարադասությամբ: Քանի որ հարադրության բաղադրիչները տրվում են իրենց տեղերում, ուրեմն ճիշտ կլիներ հարադրությունը տալ այնպիսի շարադասությամբ, ինչպիսին որ բնագրում է: Բայց, օրինակ, *տալ ածել* հարադրությունը Աստվածաշնչում գործածված է միայն այդ շարադասությամբ, բայց համաբարբառում տրված է *ածել տալ* ձևով:

Ասացինք, որ *Տէր*-ը տրվում է *Աստուած*, *Քրիստոս*-ը՝ *Յիսուս* գլխաբառերի տակ: Նկատի ունենալով, որ դրանք ամենահաճախական բառերից են, խիստ դժվարանում է համաբարբառից օգտվողի գործը, որովհետև *Տէր* բառի տակ տրված վկայությունները գտնելու համար պետք է կարդալ *Աստուած* գլխաբառի նույն նախադասությունները, այդ նույն ձևով էլ *Քրիստոս* բառի վկայությունները պետք է փնտրել *Յիսուս*-ի տակ:

Աստվածատրյանի համաբարբառում յուրաքանչյուր էջ բաժանված է երեք սյունակի: Եթե վկայության վերջին բառը լուսանցքից անցնում է, ապա որտեղ որ հասնում է, այնտեղ էլ կրճատվում է: Նման դեպքերում պարզելու համար, թե ինչ բառի հետ գործ ունես, պետք է բացես բնագիրը: Ինչ խոսք, սա կազմողի մեղքը չէ, այլ հրատարակչության: Այսպես, օրինակ՝

ԱԶԳ

ԵԼԲ ԼԵ. 34. Որդւոյ Աքիսամայ յազգէ Դա.

ԱՆԿԱՆԻԼ

ԾՆՆ. ԽԵ. 14. Անկանեալ ի վերայ պարանոցին Բե.

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՅԱԿ. Բ. 12. Ազատութեան օրինօքն իցէք դատե. (կրճատումների ժամանակ դրված է միջակետ): Բացելով բնագիրը՝ պարզվում է, որ դրանք համապատասխանաբար *Դանայ*, *Բենիամինի*, *դատելոց* բառերն են: Ընդ որում նման կրճատումները շատ-շատ են:

Այնուամենայնիվ մեծ է եղել և է թաղևոս Աստվածատրյանի կազմած Աստվածաշնչի համաբարբառի գիտական ու գործնական նշանակությունը: Այսօր էլ այն լայնորեն օգտագործվում է տարբեր բնագավառների մասնագետների կողմից: Բազմապիսի մասնագետներ (առաջին հերթին լեզվաբաններ) այդ համաբարբառի հիման վրա կատարում են գիտական զանազան ուսումնասիրություններ: Բայց համաբարբառի դերը մեծ է եղել հոգևորականների համար: Այդ մասին Աստվածաշնչի աշխարհաբար բնագրի համաբարբառի հեղինակ Վահան Սահակյանը գրում է. «Այս վերջինը (խոսքը Թ. Աստվածատրյանի համաբարբառի

մասին է - Գ.Թ.) հսկայ, մեծադիր հատոր մըն է, հոյակապ, կոթողական աշխատասիրութիւն մը, որ ներկայիս ալ գործածութեան մէջ է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Դպրեվանքերուն մէջ»⁷:

Անվանի հայագետ Անտուան Սեյեն (1866-1936թթ.) իրավացիորեն իր դժգոհութիւնն է հայտնում այդ համաբարբառի մասին. «1895թ. Երուսաղէմում հրատարակուած Աստուածաշնչի Համաբարբառը բաւական արատաւոր է եւ թերի»⁸:

Այնուհանդերձ, հարկ է նշել, որ Թ. Աստվածատրյանի համաբարբառը հիմք է դարձել հետագայում կազմվող մեր բոլոր համաբարբառների համար. նրա հիման վրա կազմվել են և՛ գրաբար, և՛ աշխարհաբար մատենագրության համաբարբառները: Այսպէս, օրինակ, վերոհիշյալ Վահան Սահակյանը այդ մասին գրում է. «Աստուածատուրեանի գրաբար Համաբարբառը հիմ եւ առաջնորդ եղաւ մեր աշխատասիրութեան»⁹:

Ստորև մենք կտեսնենք, որ Թ. Աստվածատրյանի համաբարբառը որպէս օրինակ է ծառայել նաև գրաբար մատենագիրների երկերի համաբարբառների կազմման ընթացքում:

Գլուխ երկրորդ
ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌ - ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Աշխարհի շատ ժողովուրդներ, զգալով համաբարբառի դերն ու նշանակությունը բանասիրական, լեզվաբանական հետազոտությունների համար, Աստվածաշնչից բացի, կազմում են նաև իրենց մեծ գրողների, բանաստեղծների, իմաստասերների ստեղծագործությունների մասնակի կամ ամբողջական համաբարբառները, այսպես, օրինակ, կազմվել են Վ. Շեքսպիրի, Գյոթեի, Սերվանտեսի, Լաֆոնտենի, Ա. Պուշկինի և այլոց երկերի համաբարբառները: Նման համաբարբառներ ունենալու խնդիրը մտահոգել է նաև հայ մտավորականներից ու հոգևոր գործիչներից շատերին: Այս բնագավառում առանձնապես մեծ է Վենետիկի Մխիթարյանների ծառայությունը: Սկսած 18-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի երկրորդ կեսը նրանք կազմել են 5-րդ դարի հայ մատենագիրների, թարգմանականից՝ Ոսկեբերանի, Պողոսի, Ս. Բարսեղի, Եվսեբիոս Կեսարացու, Սեբերիանոսի և այլոց երկերի քարտարանները, իսկ Եզնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Գրիգոր Նարեկացու և մի քանի այլ հեղինակների երկերը վերածել են համաբարբառների, որոնք, սակայն, մնացել են անտիպ: Հարկ է նշել, որ Վենետիկի Մխիթարյանները կազմել և հրատարակել են գրաբարի նշանավոր բառարանները: Ինչպես նշվել է, Մխիթար Սեբաստացին և նրա աշակերտները կազմել են ՀՀԲ-Ն¹:

Մխիթար Աբբայի աշակերտների հետագա սերունդները նոր ու ավելի բարձր աստիճանի են բարձրացնում իրենց ուսուցչի սկսած գործը. նրանք կազմում և հրատարակում են նշանավոր Նոր հայկազյան բառարանը: Հայ բառարանագրության զարգացմանը համընթաց զարգանում է նաև հայ և համաշխարհային համաբարբառային գրականությունը: Վերևում արդեն անդրադարձել ենք Աստվածաշնչի տարբեր տեսակի համաբարբառներին, իսկ ստորև հանգամանորեն կքննենք հայ հին գրականության համաբարբառները, նրանց տեսակները, կազմության եղանակները, բառաքանակը և այլն:

ԳՐԱԲԱՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՏԱՐԱՆՆԵՐՆ
ՈՒ ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌՆԵՐԸ

Վերևում արդեն նշեցինք, որ համաբարբառ կազմելը շատ աշխատատար գործ է, հետևաբար այն պահանջում է շատ մեծ ջանքեր ու ժա-

մանակ: Այդ պատճառով Հին և Նոր հայկազյան բառարանների քարտարանների ստեղծումը հեղինակներից խել է տասնյակ տարիների կյանք: Քարտարանի ստեղծումը անհրաժեշտություն է մաս համաբարբառ կազմելու համար: Հիշենք, օրինակ, Թադևոս Աստվածատրյանի կատարած աշխատանքը Աստվածաշնչի համաբարբառը կազմելիս: Նա յոթնամյա քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ հազիվ կարողացել է ավարտին հասցնել Աստվածաշնչի համաբարբառի կազմումը: Թե քարտագրումը որքան աշխատատար գործ է, ցույց են տալիս հետևյալ օրինակները. հին ռուսերենի բառարանի մեկուկես միլիոնանոց քարտարանը կազմվել է 50 տարում²: Ռուսերենի 7 միլիոնանոց ընտրովի քարտարանը կազմվել է 80 տարում, իսկ վրացիների 2 միլիոնանոց ընտրովի քարտարանը կազմվել է 40 տարում³:

Հետագայում տեխնիկայի զարգացումը հնարավորություն է ստեղծում հարյուրավոր անգամ հեշտացնելու և արագացնելու քարտագրման աշխատանքները:

1957թ. Ա.Ս. Ղարիբյանի ղեկավարությամբ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում մախ սկսվում է աշխարհաբար հեղինակների, և ապա գրաբար մատենագիրների երկերի քարտագրումը: 1950-ական թվականների տեխնիկայի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում մեքենայացվում են քարտագրման որոշ գործընթացներ: Եվ մեքենայացման շնորհիվ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում կարճ ժամանակում քարտագրվում են ավելի քան հիսուն հեղինակների երկեր: Այդ եղանակով 5 տարում ստեղծվում է աշխարհաբար հեղինակների 10 միլիոնանոց քարտարան, որի հիման վրա էլ կազմվում է ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական քառահատոր բառարանը: Այդ քարտարանի հիման վրա կատարվում են մաս բազմաբնույթ գիտական այլ հետազոտություններ:

Ա. Ս. Ղարիբյանի ղեկավարությամբ կատարվող քարտագրման աշխատանքները հիմք են տալիս ԽՍՀՄ ԳԱ գրականության և լեզվի բաժանմունքին՝ անդրադառնալու այդ խնդրին: Այդ բաժանմունքի կողմից ստեղծված բառարանային հանձնաժողովի բյուրոյի ընդլայնված նիստը 1961թ. հունիսի 28-ին լսում է Ա. Ղարիբյանի «Հայոց լեզվի քարտարանի և բառարանի կազմման մասին» զեկուցումը և որոշում. «Քանի որ Հայկական ԽՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում հայոց լեզվի քարտարան կազմելու աշխատանքն իր մեթոդիկայով բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում, այն հանձնարարել մաս մյուս հանրապետությունների բառարանագրական կազմակերպություններին» (արձանագրություն 4):

1960-ական թվականներից սկսած Ա. Ղարիբյանի նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ ՀՀ ԳԱԱ հիմնական գրադարանում ծավալվում է գրաբարալեզու հեղինակների երկերի քարտագրման աշխա-

տանքը: Վերոնշյալ եղանակով 5 տարում քարտագրվում են ավելի քան հինգ տասնյակ գրաբարագիր հեղինակների երկեր, որոնց քարտերի ընդհանուր քանակը հասնում է 5 միլիոնի: Այդ քարտերի հիման վրա կազմվել են համաբարբառներ: Համաբարբառը յուրահատուկ բառարան է, որն ընդգրկում է որևէ երկում գործածված բոլոր բառերը՝ այբբենական դասավորությամբ և բնագրային համապատասխան օրինակներով կամ առանց օրինակների ու գործածության տեղի (էջի) նշումով: Ըստ այդմ գիտական համաբարբառները կարելի է բաժանել երկու տեսակի՝ բառաքերականական և բնագրային:

ԲԱՌԱՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐ

ՀՀ ԳԱԱ հայկական համաբարբառի բաժինը, ավարտելով 5-րդ դարի հայ ինքնուրույն մատենագրության քարտագրումը, 1967 թվականից սկսած անցնում է համաբարբառների կազմման աշխատանքներին, և երկու տարի անց հրատարակում է բառաքերականական առաջին համաբարբառը: Դա Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» գրքի համաբարբառն⁴ է, որը կազմվել է Տփղիսի՝ 1913թ. հրատարակության հիման վրա, Ա. Ս. Ղարիբյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ: Համաբարբառի խմբագիր Պ.Ս. Բեդիրյանը համաբարբառին կցել է մի փոքրիկ առաջաբան, որտեղ խոսում է համաբարբառի կառուցվածքի և նպատակի մասին:

Այդ համաբարբառը կոչում ենք բառաքերականական այն պատճառով, որ նրանում տեղ են գտել Մ. Խորենացու պատմության մեջ գործածված բոլոր բառերը՝ քերականական որոշակի դասավորությամբ, բայց առանց բնագրային վկայությունների. այստեղից էլ բխում է համաբարբառի տվյալ տեսակի անվանումը:

Բառաքերականական համաբարբառները կազմվում են հետևյալ հիմնական սկզբունքներով⁵: Նախ՝ հեղինակի օգտագործած բոլոր բառերի համար ստեղծվում են քարտեր, և ապա աշխատանքի հաջորդ փուլում այդ բոլոր քարտերը դասավորվում են այբբենական կարգով, այնուհետև յուրաքանչյուր բառ դասավորվում է քերականորեն և էջերի հերթականությամբ: Հոլովվող բառերի համար (գոյական, ածական, թվական, դերանուն, դերբայներ) որպես գլխաբառ վերցվում է եզակի թվի ուղղականը (առանց հոդի), հետո խորքից տրվում են թեք կամ մյուս ձևերը ըստ հոլովների և թվի հաջորդականության, այսպես՝ ուղղական-եզակի, հոգնակի, սեռական-եզակի, հոգնակի, տրական-եզակի, հոգնակի. այսպես մինչև վերջ: Իսկ նույն բառի հոդ ունեցող տարբերակները ներկայացվում են այբբենական դասավորությամբ: Տվյալ բառի նախդրա-

վոր ձևերը տրվում են ոչ նախդրավորներից հետո: Միևնույն բառի հատուկ և հասարակ տարբերակները վերցվում են իբրև առանձին գլխաբառեր: Անեզական բառերի համար որպես գլխաբառ տրվում է հոգնակի ուղղականը: Բայի եղանակային ձևերը դասավորվում են ըստ հիմքերի, այն է՝ ներկա, անցյալ անկատար, առաջին ապառնի, արգելական հրամայական, անցյալ կատարյալ, երկրորդ ապառնի, բուն հրամայական, հորդորական հրամայական: Դիմավոր ձևերը տրվում են ըստ դեմքի և թվի հաջորդականության, այսինքն՝ 1-ին դեմք-եզակի, հոգնակի, երկրորդ դեմք-եզակի, հոգնակի, երրորդ դեմք-եզակի, հոգնակի: Ըստ որում, դիմավոր բայերի գլխաբառը եզակի թվի ներկայի առաջին դեմքն է՝ ներգործածի և կրավորածի առանձնացմամբ: Տվյալ բայածի ժխտականը դրվում է դրականից հետո, որին հաջորդում է բաղադրյալ ժամանակածը, և ապա՝ տվյալ բառով կազմված բառակապակցությունը: Նախդիրներն ու նախադրությունները տրվում են ըստ հոլովառության: Համանուն բառերը տրվում են առանձին գլխաբառերով՝ յուրաքանչյուրի կողքին նշելով իմաստը կամ խոսքիմասային պատկանելությունը: Տվյալ գլխաբառով կազմված բառակապակցությունները տրվում են հիմնական բառածի վերջում, այբբենական դասավորությամբ: Ահա այսպիսի սկզբունքներով է կազմված Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց» գրքի բառաքերականական համաբարբառը: Այժմ բերենք մի երկու օրինակ այդ համաբարբառից.

- Աթոռ - աթոռոյ - 255, 275, 348
 զաթոռ - 254, 306, 319, 349, 353, 358, -ծն. զաթոռն
 յաթոռ - 244, 251, 252, 254, 269, -ծն. զաթոռ, 274, -ծն. զաթոռ, զաթոռն, 275, 306, 354
 յաթոռն - 328
 յաթոռոյն - 349, 362, -ծն. յաթոռոցն
 Համանուն բառերը ներկայացված են հետևյալ ձևով՝
 այլ¹ (դերանուն) - նշված են էջերը:
 այլ² (շաղկապ) - նույնը:
 այլ³ (եղ. բառ) - 63

Համաբարբառի վերջում տրված են մեկ անգամ գործածված բառերի (էջ 456-467), հատուկ անունների (էջ 468-474) ցանկերը և վիճակագրական տվյալները, ըստ որոնց՝

«Պատմութիւն Հայոց» գրքի բառերի ընդհանուր քանակը 70043 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 4539, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 2229, գրքում գործածված հատուկ անունների քանակը՝ 1615, եւ շաղկապի գործածության ընդհանուր քանակը՝ 4364:

Համաբարբառի վերջում հավելվածի ձևով տրված են նաև այն բույսերը, որոնցում գործածվել է *ել*-ը: Այդ ձևով են ներկայացված նաև *զ* և *ի* նախդիրները: *Ջ*-ն տրականի հետ գործածվել է 134 անգամ, հայցականի հետ՝ 4348, *ի*-ն տրականի հետ՝ 336, *յ* - ն տրականի հետ՝ 192, *ի*-ն հայցականի հետ՝ 1038, *յ* - ն հայցականի հետ՝ 575 անգամ: Համաբարբառի վերջի հավելվածում տրված են այն բույսերը, որոնցում գործածվել են այդ նախդիրները: Կարծում են՝ մի քանի էջ բռնող թվարկված էջահամարները ընթերցողին ոչինչ չեն տա, հետևաբար ճիշտ կլիներ, եթե կազմողները բավարարվերին միայն գործածության ընդհանուր քանակը նշելով, ինչպես որ վարվել են հետագայում կազմված համաբարբառներում:

1972թ. լույս է տեսնում երկու բառաքերականական համաբարբառ *և*: Դրանք են՝ *Եղիշեի*⁶ և *Ղազար Փարպեցու*⁷ երկերի համաբարբառները, որոնցից առաջինը կազմվել է Երևանի 1957 թվի հրատարակության, իսկ երկրորդը՝ Տփղիսի 1904 թվականի հրատարակության հիման վրա: Այս համաբարբառները *և* կազմված են այն նույն սկզբունքներով, ինչ Մ. Խորենացու պատմության համաբարբառը: Ի տարբերություն վերջինի՝ նրանցում *ել* շաղկապի և նախդիրների գործածության համար նշված է ընդհանուր քանակը, այսինքն՝ չեն թվարկված բույսեր այն էջահամարները, որոնցում նրանք հանդիպում են: Իսկ դա, մեր կարծիքով, ճիշտ տեսակետ է: Բացի դրանից, այդ երկու համաբարբառներում հատուկ անունների ցանկերը տրված են ոչ թե խառն ձևով, ինչպես Մովսես Խորենացու համաբարբառում է, այլ յուրաքանչյուր հատուկ անունը՝ նոր տողից: Բայց անձնանունները և տեղանունները նորից տրված են միասին: Նկատի ունենալով, որ Մ. Խորենացու, Եղիշեի և Ղ. Փարպեցու երկերի համաբարբառների կազմության սկզբունքների միջև ոչ մի տարբերություն չկա, նպատակահարմար ենք համարում բերել միայն յուրաքանչյուրի վիճակագրական տվյալները: Այսպես՝

Ըստ համաբարբառի՝ Եղիշեի երկում գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 40943 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 4596, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 2439:

Ղազար Փարպեցու երկում գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 72396 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 6256, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 3288:

Բառաքերականական համաբարբառները կարող են օգտակար լինել ոչ միայն լեզվաբանների, այլ նաև բանասերների ու պատմաբանների համար:

Մասնագետը դրանց միջոցով կարող է անմիջապես գտնել իրեն անհրաժեշտ բառը կամ բառակապակցությունը և ստանալ իր հարցի պատասխանը, այսինքն՝ իմանալ, թե այս կամ այն բառը օգտագործել է

տվյալ հեղինակը, թե ոչ: Այնուամենայնիվ, բառաքերականական համաբարբառները մասնագետների շրջանում մեծ արձագանք չգտան, ուստի անհրաժեշտություն առաջացավ կազմելու նոր տիպի համաբարբառ, այնպիսի համաբարբառ, որը առանց բնագրի հնարավորություն ընձեռել լուծելու այս կամ այն խնդիրը: Եվ ստեղծվեց նման համաբարբառ, որը, ի տարբերություն բառաքերականական համաբարբառի՝ կոչվում է բնագրային, որի մասին մանրամասնորեն կխոսվի ստորև:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱՐԱՐՔԱՌՆԵՐ

Արդեն ասվեց, որ մենք դեռևս 18-րդ դարի կեսից սկսած ունեինք բնագրային տպագիր համաբարբառներ, ինչպիսիք են՝ Բաղդասար Դպիրի, Ջմյուռնիայի և մանավանդ Թադևոս Աստվածատրյանի համաբարբառները: Նաև նշվել է, որ այդ համաբարբառներն ունեին շատ թերի կողմեր: Դրանցում չէին ընդգրկված Աստվածաշնչի բոլոր բառերը, և բերված վկայություններն էլ շատ համառոտ էին, հաճախ՝ կցկտուր, որի պատճառով առանց բնագրին դիմելու համաբարբառից օգտվելը ցանկալի արդյունք չէր տալիս: Եվ ահա 1970-ական թվականներին պահանջ է առաջանում կազմելու նոր տիպի համաբարբառ: Այդ աշխատանքին ձեռնամուխ է լինում ՀՀ ԳԱՆ հայկական համաբարբառի բաժինը: Օգտվելով վերոհիշյալ համաբարբառների կազմության սկզբունքներից՝ համաբարբառի բաժինը մշակում է համաբարբառի կազմման նոր սկզբունքներ: Ըստ այդ սկզբունքների՝ համաբարբառում արդեն տեղ պետք է գտնեին տվյալ երկում գործածված բոլոր բառերն անխտիր, այսինքն՝ բառարանային բառերից բացի, պետք է ընդգրկվեին նաև հատուկ անունները, նախդիրները, շաղկապները, և յուրաքանչյուր գլխաբառի համար պետք է բերվեր ավելի ծավալուն վկայություն, այնպիսի վկայություն, որում տվյալ բառը ներկայացվեր իր լրացում-լրացյալ կապակցություններով: Պահանջ է դրվում նաև ամեն մի գլխաբառի համար վերցնել այնպիսի հատված, որը նախադասություն լինի, այսինքն՝ ստորոգում ունենա: Այս բոլոր պահանջները հետապնդում են մեկ նպատակ, այն է՝ կազմել այնպիսի համաբարբառ, որպեսզի հետազոտողը նրանից կարողանա օգտվել առանց բնագրին դիմելու: Ընդունելով այդ սկզբունքները՝ համաբարբառի բաժինը ձեռնամուխ է լինում կազմելու գրաբարագիր հեղինակների երկերի համաբարբառները: Դրանցից առաջինը լինում է 5-րդ դարի մեծ իմաստասեր Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» («Աղանդների հերքումը») երկի համաբարբառը:

Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկի բնագրային համաբարբառը կազմվում է վենետիկյան 1826 թվի հրատարակության հիման վրա և հրատարակվում է 1972թ.¹: Այդ համաբարբառի հրատարակությունից հետո, բոլոր համաբարբառներն էլ կազմվել են դրա օրինակով: Եզնիկ Կողբացու երկի համաբարբառի կազմության հիմնական սկզբունքներն են՝

1. Համաբարբառում գլխաբառերը տեղ են գտել այբբենական դասավորությամբ, այսինքն՝ բառարանային սկզբունքով:

2. Գլխաբառերը տրված են մեծատառերով: Գլխաբառից հետո դրված է գծիկ, և բերված է այն նախադասությունը, որում գործածված է տվյալ բառը: Ամեն մի վկայությունից հետո նշված է գրքի տվյալ հրատարակության էջահամարը:

3. Ի տարբերություն բառարանների՝ համաբարբառում տեղ են գտել երկուսն գործածված բոլոր բառերն անխտիր, այդ թվում և հատուկ անունները (անձնանուններ, տեղանուններ):

4. Յուրաքանչյուր բառի կիրառությունները տրված են գրքում գործածված էջերի հերթականությամբ:

5. Բառերի բոլոր կիրառությունների համար, բացի *եւ* շաղկապից, հայցականով *ք*, բացառականով *ի(յ)* և *առ* նախդիրներից, բերված են բնագրային ընդարձակ վկայություններ: Ընդ որում ընտրված են այնպիսի հատվածներ, որոնցում բառը հանդես է գալիս իր լրացում-լրացյալ կապակցություններով:

6. Նախդիրները բաժանված են ըստ հոլովառության և, բացի վերոնշյալ դեպքերից, մյուսները ներկայացված են բնագրային վկայություններով:

7. *եւ* շաղկապի համար նշված է գործածության ընդհանուր քանակը (3357 անգամ), իսկ *առ* (բոլոր հոլովների հետ) և *ի* (բացառականի հետ) նախդիրների համար՝ գործածության էջերը:

8. Համանուն բառերը տրված են առանձին գլխաբառերով՝ իմաստների կամ խոսքիմասային պատկանելության նշումով. օրինակ՝ ԱՅԼ (դերանուն), ԱՅԼ (շաղկապ), ԱԿՆ (աչք), ԱԿՆ (աղբյուրի ակունք) և այլն:

9. Տվյալ գլխաբառով կազմված բառակապակցություններն ու դարձվածային միավորները, բացի իբրև առանձին գլխաբառ տալուց, տրված են նաև առաջին բաղադրիչի տակ, որոնք, ինչպես և համադրական կազմությունները վկայություններում ցույց են տրված ընդգծումով:

10. Կայուն կապակցությունները ամբողջությամբ որպես գլխաբառ տրված են նաև իրենց այբբենական տեղում:

11. Տպագիր և ձեռագիր օրինակներում տարբերություններ ունեցող առանձին բառեր ծանոթագրվել են կազմողի և խմբագրի կողմից. օրինակ՝ իգակերպ (ծիշտը՝ իժակերպ), ստորնեայք (գրքում՝ ասորնեայք) և այլն:

12. Համաբարբառի վերջում բերված են վիճակագրական տվյալներ բառաքանակի վերաբերյալ, որոնցով կարելի է բնութագրել տվյալ հեղինակի բառապաշարը, այն համեմատել մյուս հեղինակների բառապաշարի հետ և այլն:

Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկում գործածված բառերի ընդհանուր քանակը՝ 39745 է, բառա-

րանային բառերի քանակը՝ 3424, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 1630:

Եզնիկ Կողբացու երկի համաբարբառին ի մոտո ծանոթանալու համար բերենք մի քանի օրինակ:

ՀԱԶԱՐ (գոյական)-*Ձհազար*՝ եթ ի տօթ ժամանակի ուտիցե ոք... գտապս ի փորոյն փարատե-44.

ՀԱԶԱՐ (թվական)-Ձրուան... *զհազար* ամ յաշտ արար - 113.

ՇԱՐԺԵԼ-Ձի որ *շարժին* և փոփոխի՝ չէ էական-11.

ԱՂԱԳԱԻ - Եւ այնր *աղագաւ* պատուիրէր նմա վասն իւր յաշտ առնել-129.

ՄՈՎՍԵՍ - Որպէս ասաց *Մովսէս*, թէ արար Աստուած զլուսաւորսն մեծամեծս - 185

ԴԵՂ ՄԱՅՈՒ - *Ձղեղ մահու* ըմպիցեն, և ոչ մեղանչիցե - 89.

Եզնիկ Կողբացու համաբարբառը լայն ճանաչում է ստանում մասնագետների կողմից, և գրվում են մի քանի գրախոսականներ մեզանում և արտասահմանում: Շատ համառոտակի կանգ առնենք հետևյալ գրախոսականների վրա:

Եզնիկ Կողբացու երկի մեր կազմած համաբարբառը առաջինը բարձր է գնահատել անվանի հայագետ Հ. Ամասյանը: Եզնիկի համաբարբառը համեմատելով Աստվածաշնչի համաբարբառների հետ՝ նա գրում է. «...դրանց շարքում ամենից ավելի Թադևոս Վ. Աստվածատուրյանի համաբարբառն է, որ կառուցվածքով նման է Եզնիկի այս բնագրային համաբարբառին՝ շատ հեռու լինելով, իհարկե, վերջինիս կատարելությունից: Ամենագլխավորն այն է, որ Եզնիկի այս համաբարբառում, որը տիպար մնուշ է ակադեմիայում պատրաստվող բնագրային համաբարբառների, սկզբունքով ոչ մի բառ դուրս չի մնացել. ընդգրկված են Եզնիկի բոլոր բառերը»²:

Հ. Պ. Տեր-Պողոսյանը «Հանդես ամսօրեայ»-ում³ հրապարակած իր գրախոսականում, բարձր գնահատելով Եզնիկի երկի մեր կազմած համաբարբառը, անում է նաև մի քանի դիտողություններ: Այսպես՝ նա դեմ է այն բանին, որ «խրատք»-ը վերագրվել է Եզնիկ Կողբացուն, և ապա, նրա կարծիքով՝ համաբարբառ կազմողը ճիշտ չի վարվել, երբ բնագրային օրինակներով է տվել նաև *եմ*, *թէ*, *եթէ*, *ոչ*, *չ* բառերն ու մասնիկները: Հարկ ենք համարում նշելու, որ այդպես ենք վարվել՝ ելնելով բնագրային համաբարբառին ներկայացվող պահանջներից:

Եզնիկ Կողբացու երկի համաբարբառի վերաբերյալ գրախոսությանը հանդես է եկել նաև Ա. Զեյթունյանը⁴: Ընդհանրապես արժեքավորելով և բարձր գնահատելով համաբարբառը՝ նա անում է նաև մի քանի դիտողություններ, որոնց մեք ժամանակին պատասխանել ենք⁵: Ասենք, որ համաբարբառներն առհասարակ կազմվում են երկի գիտական, իսկ եթե այդպիսին չկա, ավելի հաջող հրատարակության հիման

վրա: Այդ նշանակում է՝ համաբարբառում տեղ են գտնում տվյալ հրատարակության մեջ հանդես եկող բոլոր բառերը: Արդեն նշվել է, որ Եզնիկի երկի համաբարբառը կազմվել է Վենետիկի 1826թ. հրատարակության հիման վրա: Ըստ այդմ էլ այնտեղ տեղ են գտել բոլոր այն բառերը, որոնք գործածվել են տվյալ հրատարակությունում: Իսկ գրախոսի կարծիքով համաբարբառ կազմողը պետք է հիմք ընդուներ Եզնիկի երկի ձեռագիրը: Մյուս դիտողություններն ու առաջարկությունները վերաբերում են համաբարբառի կազմման սկզբունքներին, որոնց մի մասը հաշվի է առնվել մեր հետագա աշխատանքներում:

Հայկական համաբարբառի բաժինը, հաշվի առնելով մասնագետների ու հետազոտողների բարձր կարծիքը Եզնիկ Կողբացու երկի համաբարբառի վերաբերյալ, համաբարբառի ընդհանուր ղեկավար Ա. Ղարիբյանի ցուցումով անցնում է միայն բնագրային համաբարբառների կազմմանը:

Հայկական համաբարբառի բաժնի հրատարակած բնագրային երկրորդ համաբարբառը Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի ավագ աշակերտ Կորյունի երկի համաբարբառն է⁶:

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» գրքույկի համաբարբառը հիմնականում կազմված է այն սկզբունքներով, ինչ Եզնիկ Կողբացու երկի համաբարբառը: Միաժամանակ ուզում ենք շեշտել, որ համաբարբառի կազմման սկզբունքները տառացիորեն նույնությամբ չեն կարող կիրառվել բոլոր կազմողների կողմից: Այդպես էլ Կորյունի երկի համաբարբառն է, որը զգալի տարբերություններ ունի Եզնիկի երկի համաբարբառի համեմատ: Այսպես, օրինակ՝ Կորյունի երկի համաբարբառի վկայություններն ավելի համառոտ են, նախադասությունների կամ ընտրված հատվածների մեջ կրճատումներն ավելի շատ են: Իսկ մյուս սկզբունքները նույնն են: Այդ համաբարբառի մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բերենք մի քանի օրինակ:

ԱԿՆ¹ (աչք)- զհարկ քնոյ յոտնաւոր... տքնութեան ի թաւթափել աւկան վճարէր: - 48: *յական* թաւթափել... աշխարհն Աղուանից մարգարեագէտք... լինէին - 70.

ԱԿՆ² (թանկագին քար) - Որոյ սպասս վայելուչս ... *ակամբք* պատուականաւք ... պատրաստեալ - 94.

ԱՌԱՔԵԼԱԾԱՆԱԻԹ- աշխարհն Աղուանից ... *առաքելածանաւթք* ... լինէին - 70.

Կորյունի երկի համաբարբառում էջահամարներով են նշված *եւ* շաղկապը, հայցականով *զ* և բացառականով *ի* նախդիրները, իսկ վերջիններին մնացած և մյուս բոլոր բառերի կիրառությունները ներկայացված են բնագրային օրինակներով:

Վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ «Վարք Մաշտոցի» երկի բառերի ընդհանուր քանակը 5882 է, բառարանային բառերի քանակը՝

1675, իսկ մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 985: Համաբարբառը եզրափակվում է հատուկ անունների ցանկով: Կորյունի երկի համաբարբառը հրատարակվել է ավելի մեծ տպաքանակով⁷:

Բնագրային համաբարբառի մի տարատեսակն էլ Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» գրքի համաբարբառն է⁸: Ղազար Փարպեցու վկայությամբ Ագաթանգեղոսը 5-րդ դարի հայ առաջին պատմիչն է: Նրա գիրքն էլ հայ մատենագրության մեջ առաջինն է կոչվել «Պատմութիւն Հայոց»:

Համաբարբառի բաժինը, երբ սկսում է Ագաթանգեղոսի պատմության համաբարբառի կազմումը, ընտրում է այլ ուղի: Նկատի ունենալով, որ համաբարբառը իր ծավալով 3-4 անգամ գերազանցում է բնագրին, որովհետև ամեն մի նախադասություն գրեթե նույնությամբ կրկնվում է այնքան անգամ, որքան բառ կա նրա կազմում, սույն համաբարբառը կազմողները և խմբագիրը որոշում են յուրաքանչյուր բառագործածության համար վերցնել ոչ թե ամբողջական նախադասություններ, այլ բառակապակցություններ: Նման մոտեցումը հանգեցրել է նրան, որ ընտրված բոլոր բառակապակցությունները (երբեմն էլ նախադասությունները) ներկայացվել են բազմաթիվ բառակրճատումներով, որոնք էլ, իրենց հերթին, համաբարբառը լցրել են կախման կետերով (բառակրճատման դեպքում դրվում են կախման կետեր), իսկ այդպիսի համաբարբառը հետազոտողի համար չի կարող որպես սկզբնաղբյուր ծառայել առանց բնագրի:

Հ. Անասյանը, ծանոթանալով Ագաթանգեղոսի երկի համաբարբառին, գրում է. «...քարտարանային բաժնում կրճատման ձևեր գտնելու համար փորձեր են կատարվում Ագաթանգեղոսի բնագրային համաբարբառի վրա: Ծանոթանալով այդ փորձերին՝ հայտնում ենք մեր կարծիքն ու թելադրանքները: Իհարկե, անտեղի չէ բնագրային համաբարբառների կրճատման հարցը և անհրաժեշտ է մտածել այդ մասին լրջորեն: Սակայն կարծում ենք, որ այն սկզբունքը, որով կատարվում են (Ագաթանգեղոսի համաբարբառի - Գ.Թ.) կրճատման փորձերը, համապատասխան չեն համաբարբառի բնագրային բնույթին, որովհետև կրճատումներից հետո հաճախ մնում է միայն այնքան տեղեկություն, որն արդեն քերականական համաբարբառին է պատկանում և ոչ թե բնագրայինն»:

Բնագրային համաբարբառի հիմնական նպատակը պետք է լինի ընթերցողին գաղափար տալ ոչ թե միայն տվյալ բառի, այլ նաև այն նախադասության մասին, որի մեջ գործածվել է տվյալ բառը: Դա անհրաժեշտ է այն նկատառումով, որ համաբարբառը շատ հաճախ կարող է փոխարինել բնագրին, այսինքն՝ ծառայել որպես սկզբնաղբյուր: Ցավոք, Ագաթանգեղոսի համաբարբառը այդ գործառույթը չի կարող կատարել: Համաբարբառից բերենք մի քանի օրինակ:

ԱՇԱԿԵՐՏ - ուստի և *աշակերտքն* - 295. *աշակերտացն* ... ժողովեալ առ... վարդապետն... Յիսուս - 230. պատմելով... *աշակերտացն* եղելոց - 240.

ԲԱՆ - *գբանս* մշակենք - 124. «*Ջբանս*... ոչ եթէ յանձնէ ինչ խօսիմ - 365».

Համաբարբառը հետազոտողին ավելի մեծ օգուտ կտա, եթե բերված վկայությունները լինեն ավելի ընդարձակ, սակայն Ագաթանգեղոսի համաբարբառը կազմողները շատ հաճախ կրճատել են մեկ բառ և դրել միջակետեր: Իսկ կրճատումները որքան շատ լինեն, այնքան մեծ կլինի նաև հետազոտողի անվստահությունը համաբարբառի նկատմամբ: Իրավացի է՝ Հ. Անասյանը, երբ Ագաթանգեղոսի համաբարբառի մասին գրում է. «...կրճատված վկայությունների մեջ մնում են միայն տվյալ բառի քերականական ձևերը՝ կցկտուր կապակցություններով. նշանակում է՝ մնում են միայն այն տվյալները, որոնք հատուկ են քերականական համաբարբառին: Այս հանգամանքը զեղծում է բնագրային համաբարբառի բնագրայնությունը՝ նրան հաղորդելով որոշ տոկոսի քերականական բնույթ և ստեղծում այն վտանգավոր տպավորությունը, թե քերականական և բնագրային կոչվող համաբարբառները իրար են կրկնում: Բայց առանց այն էլ, այսպիսի կրճատումներով ենթարկված բնագրերը հաճախ դառնում են անհասկանալի և կասկածելի»¹⁰:

Ագաթանգեղոսի պատմության համաբարբառի 2-րդ հատորի վկայությունները առաջինի համեմատ ավելի ընդարձակ են, ավելի ծավալուն, կրճատումները՝ ավելի քիչ: Այսպես, օրինակ՝

ՀԱՅԻՄ - *հայիմ* ընդ մարդ - 316. առ ի բազմաց ունկնդրութիւն *հայի*- 370. Որում և մեծն Մովսէս ցանկացեալ *հայէր* - 169. *հայեցեալ* Տէր ի նեղութիւնս նոցա - 173. *Հայեաց*, Տէր, ի ժառանգութիւն քո- 106.

ԶԱՅ- Եկին հասին ի տեղի անդր իշխանք թագաւորին, և դահճապետն դահճօքն հանդերձ ընդ նոսա, և *ջահք* լուցեալք առաջի նոցա: - 106. եղից զհազարապետսն տանն Յուդայ՝ իբրև *զջահս* վառեալս ի մէջ փայտից - 344. անտի ելեալ մեծաւ ցնծութեամբ ... և *ջահիւք* բորբոքելովք - 434:

Համաբարբառի երկու հատորներն էլ ավարտվում են հատուկ անունների (անձնանուն, տեղանուն) ցանկերով և բառերի քանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներով: Հետազոտողի համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև բառաքանակային տվյալները: Համաբարբառի երկու հատորներում գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 73724 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 7337, իսկ մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 3667: Ինչ խոսք, բառերի ընդհանուր քանակի մեջ են մտնում նաև *եւ* շաղկապը (գործածված է 5967 անգամ), *հայցականով* *զ-ն* (գործածված է 4836 անգամ), բացառականով *ի (յ)*-ն (1331 անգամ): Իսկ այդ նախդիրների մյուս կիրառություն-

ների և մնացած բոլոր նախդիրների համար բերված են բնագրային վկայություններ՝ նախապես նախդիրները բաժանելով ըստ հոլովառության:

Արդեն նշվել է, որ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատության համաբարբառը իր կազմության հիմնական սկզբունքներով նույնացված է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ի համաբարբառին: Իսկ Ագաթանգեղոսի պատմության համաբարբառը զգալապես տարբերվում է դրանցից. այն, մի տեսակ, միջին դիրք է գրավում բնագրային և բառաքերականական համաբարբառների միջև:

Հայկական համաբարբառի բաժինը կազմել և հրատարակել է նաև 5-րդ դարի դասական հեղինակ Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց» գրքի համաբարբառը¹¹: Ըստ Ղազար Փարպեցու՝ Փավստոս Բուզանդը 2-րդ հայ պատմիչն է՝ Ագաթանգեղոսից հետո: Ի դեպ, Փ. Բուզանդը իր պատմությունը սկսում է այնտեղից, որտեղ իր պատմությունն ընդհատել էր Ագաթանգեղոսը, և հասցնում է մինչև Հայաստանի առաջին բաժանումը (330-387թթ.):

Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց» գրքի բնագրային համաբարբառը կազմվել է նրա երկի՝ Ս. Պետրբուրգի 1883 թ. հրատարակության հիման վրա: Համաբարբառը քերականական դասավորություն ունեցող համաբարբառներից է: Դրանում թեքվող խոսքի մասերը տրված են քերականական որոշակի դասավորությամբ, նախդիրներն ու նախադասությունները՝ ըստ հոլովառության, համանուն բառերը՝ առանձին գլխաբառերով, եւ շաղկապը (գործածված է 4919 անգամ), հայցականով գ-ն (3681 անգամ), բացառականով ի(յ)-ն (784/467 անգամ)՝ գործածությունների ընդհանուր քանակի նշումով, իսկ մնացած բոլոր դեպքերը և մյուս բոլոր բառերի կիրառությունները՝ բնագրային ընդարձակ վկայություններով: Քննարկվող համաբարբառն ունի մեկ առավելություն ևս. դրանում բերված բոլոր վկայություններն էլ ընդարձակ են և ունեն ստորոգում, իսկ բառակրճատումները շատ հազվադեպ են: Համաբարբառի խմբագիր Ա. Աբրահամյանը խմբագրելիս կատարել է ավելի քան հինգ տասնյակ խմբագրական արժեքավոր ուղղումներ: Նշենք դրանցից մի քանիսը. այսպես՝ «Ի դահճէ միոջէ» (ճիշտը՝ «Ի գահէ միոջէ»), «Ապա գտանէր հրովարտակ» (ճիշտը՝ «Ապա գրէր հրովարտակ»), «Դարք» (ճիշտը՝ «Դարկ»), «Հանդերձ այլովքն պատարագովք» (ճիշտը՝ «Հանդերձ այլովքն պատանդովք»), «Ժանեաւ» (ճիշտը՝ «Ժանուարաւ»), «Յագաղս թագաւորին Աղծնեաց» (ճիշտը՝ «Յաղագս գաւառին Աղծնեաց»), «աթոռ Նահատայ» (ճիշտը՝ «պթոռ Անահտայ»), «Համագասպ աներ նորուն» (ճիշտը՝ «Համագասպ աներորդի նորուն»), «Խուլութիւն» (ճիշտը՝ «խալութիւն»), «յինչացք երաց» (ճիշտը՝ «յընչաց քերեաց») և այլն:

Այժմ բերենք օրինակներ Փ. Բուզանդի համաբարբառից:

ԱԳԱՐԱԿ (հատուկ անուն)- որում *Ագարակն* կոչեն: - 42.

ԱԳԱՐԱԿ (հասարակ գոյական) - Իսկ թագաւորքն զմուրհակս գիւղաց կամ *զագարակաց* գրեալ և կնքեալ՝ դնէին ի վերայ ողիմն Յոհաննու - 228. Ի թագաւորացն Յայոց ստացաւ իւր գիւղս և *ագարակս* - 228. տարան ի *յագարակն* մեծի մարգարեանցի Յովհաննու - 39.

ԽՈՒԼՈՒԹԻՒՆ (ճիշտը՝ խաւութիւն) - զի պառակտեալք և քակտեալք էին ընդանութենէն և յամենայն գործոց Յայոց ի ժամանակս *խուլութեանն* (ճիշտը՝ խաւութեանն) Տիրանայ: - 56.

Դերբայները տրված են որպէս ինքնուրույն գլխաբառեր, առանձնացված են դիմավոր բայերի ներգործածն և կրավորածն խոնարհումները. ինչպէս, օրինակ՝ *ասացեալ, ասեալ, ասել, ասելոց, ասեն, ասիմ* և այլն:

Բերված օրինակներն էլ բավական են եզրակացնելու, որ համաբարբառի վկայությունները ընդարձակ են, որոնցում բառը երևում է իր լրացում-լրացյալ կապակցություններով: Իսկ դա բնագրային համաբարբառին ներկայացվող գլխավոր պահանջներից մեկն է:

Թեև համաբարբառը ընդհանուր առմամբ հաջող է կազմված, բայցևայնպէս նկատվում են առանձին վրիպումներ, բացթողումներ ու ընդունված սկզբունքներից շեղումներ: Նշենք դրանցից մի քանիսը: Այսպէս՝

Ընդունված է *գիզեալ* գլխաբառը, և բերված է հետևյալ վկայությունը. «*գիզեալ* կային ամբոխն ի գաւթի եկեղեցւոյն - 8». Նման բառ առհասարակ չի վկայված: Բացի դրանից, իմաստից էլ («կուտակված, հավաքված») պարզ երևում է, որ այդտեղ գործ ունենք *դիզեալ* բառի հետ:

Եղել միադիմի բայը դրվել է *լինիմ* բայից հետո: Կազմողը չնայած ծանոթագրել է («*եղել*» միադիմի բայը «*լինիմ*» բայի անցյալ կատարյալի «*եղել*» ձևից տարբերելու համար նպատակահարմար գտանք դնել «*լինիմ*» գլխաբառից հետո - Վ. Գ.»), բայց, կարծում ենք, որ դա հակասում է համաբարբառի կազմման սկզբունքներին: Հետևաբար ճիշտ կլիներ, եթե այն տրվեր *Ե-ի* տակ, որպէս *Եղել* գլխաբառ, այսինքն՝ իբրև ինքնուրույն բառածն:

Համանուն բառերը մեկ նշված են համարակալմամբ (օրինակ՝ *վառեալ*¹ // *վառեալ*², *վառիմ*¹ // *վառիմ*²), մեկ էլ՝ իմաստներով, օրինակ՝ *Վիմ* (անձնանուն), *Վիմ* (հասարակ գոյական) և այլն:

Փափատոս Բուզանդի պատմության համաբարբառի ամեն մի հատոր եզրափակվում է բառերի քանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներով և բաց թողնված բառերի ու բառակապակցությունների հավելվածով: Փ. Բուզանդի «Պատմութիւն Յայոց» աշխատության մեջ գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 65781 է, որից *եւ*-ը գործածվել է 5138 անգամ, հայցականով *զ-ն*՝ 4067, բացառականով *ի-ն*՝ 3716, չժխտական մասնիկը՝ 71, *ց* նախդիրը՝ 64 անգամ: Պատմության մեջ

գործածված բառարանային բառերի ընդհանուր քանակը 4592 է, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 1962:

Եվ քանի որ 1978 թվականից սկսած համաբարբառները օժտվում են բառերի հաճախականության ցանկերով, որոնցում նշվում է, թե տվյալ բառը քանի անգամ է գործածված և համաբարբառի էջերում, համաբարբառը կազմողը Փ. Բուզանդի համաբարբառի 3-րդ հատորի վերջում տվել է ոչ միայն տվյալ հատորի, այլև նախորդ տարիներին հրատարակված 1-ին և 2-րդ հատորների հաճախականության բառացանկերը:

Ինչպես երևաց վերոհիշյալ համաբարբառների վերլուծությունից, եթե բառաքերականական համաբարբառներում հնարավոր է նույնությամբ պահպանել համաբարբառի կազմման սկզբունքները, ապա բնագրային համաբարբառներում հնարավոր չէ կիրառել միասնական սկզբունքներ, որովհետև մեկը կարող է վերցնել ընդարձակ վկայություն, մյուսը՝ համառոտ, մեկը թեքվող խոսքի մասերը կարող է տալ քերականական որոշակի դասավորությամբ, մյուսը՝ գրքում գործածված էջերի հերթականությամբ և այլն: Իհարկե, բնագրային համաբարբառներին ներկայացվող պահանջներից ելնելով՝ ճիշտ կլինի թեքվող (հոլովվող և խոնարհվող) բառերը տալ ըստ թվի և հոլովի կամ դեմքի հաջորդականության և բերել ավելի ընդարձակ վկայություններ:

Հաջորդ աշխատանքը Վարդանանց պատերազմի ականատես ու մասնակից պատմիչ Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» գրքի բնագրային համաբարբառն է¹²: Այդ համաբարբառը կազմվել է Երվանդ Տեր-Մինասյանի հրատարակության հիման վրա (Երևան, 1957): Համաբարբառում թեքվող բառերը տրված են քերականական դասավորությամբ, նախդիրները, բացառությամբ հայցականով *զ*-ի (գործածված է 2379 անգամ) ու բացառականով *ի(յ)*-ի (գործածված է 684 անգամ), և նախադրությունները դասավորված են ըստ հոլովառության ու տրված են բնագրային օրինակներով: Համաբարբառում բերված վկայությունները ընդարձակ են, կատարված բառակրճատումները՝ շատ քիչ, սկզբունքներ, որոնք համաբարբառն էլ ավելի վստահեցնում են դարձնում: Համանուն բառերը ներկայացված են առանձին գլխաբառերով՝ իմաստները նշելով փակագծերում. օրինակ՝

ԱԳԱՆԻՄ (հագնել) – Սգոյ հանդերձ *ազանի* – 184. *Ազալ* զնա իբրեւ զգրահս – 91. Չմի *ազան* զրահս հաւատոց պատուիրանին Քրիստոսի – 67:

ԱԳԱՆԻՄ (գիշերել) – ինքն...դառնայր ... զօթևանս *ազանէր*: - 48.

Երբեմն էլ ցույց է տրվում համանուն բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը. օրինակ՝

ԱՁԱՏ (ածական) – Մարդ և հրեշտակ *ազատ* թողեալ ի կանս անձին – 35.

ԱԶԱՏ (գոյական) – Ոչ երևի այնուհետև առաւել տէր քան զժառայ, և ոչ ազատ փափկացեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ – 67.

Պատկերն ամբողջական դարձնելու համար օրինակներ բերենք նաև բայի վերաբերյալ: Նախ ասենք, որ բոլոր չորս դերբայները և բայի ներգործածն ու կրավորածն դիմավոր ձևերը ներկայացված են որպես առանձին գլխաբառեր. ինչպես, օրինակ՝

ԽԱՌՆԵԱԼ – Ոչ երբեք հեզգացեալ եմք յարքունի վաստակս, և ոչ խառնեալ վատութիւն ընդ արութիւն քաջութեան – 19.

ԽԱՌՆԵԼ – Չտօն պատերազմացն յաղթութեան խառնել ի սուրբ տօն յայտնութեանն Քրիստոսի – 81.

ԽԱՌՆԵՄ – Ածին և խառնէին ի գունդս ուրացողացն: – 92. Մի խառնէք զմեզ ականայ յարիւնդ ձեր: – 165. Խառնեաց ի գունդս դիւաց: – 91. Ոչ որ խառնեաց զնա ի նոսա – 139. Յարութիւնս քաջութեան վատութիւն մի խառնեսցուք: – 102. Խառնեա՛ զիս ի գունդս սուրբ զիւնուորացն քոց – 177. Խառնեա զմեզ ի գունդս սիրելեացն քոց – 178:

ԽԱՌՆԻՄ – Գային ժողովէին և նոքա, և խառնէին ի զօրս նոցա – 78. Մի՛ որոշեր զիս ի սուրբ գառանցս, յորս խառնեցայ – 150.

Եղիշեի պատմության 1-ին և 2-րդ հատորները եզրափակվում են հատուկ անունների ցանկով և բառաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներով: Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Յայոց պատերազմին» աշխատության մեջ գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 41063 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 4544, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 2210:

Կազմողը Եղիշեի պատմության համաբարբառի երկրորդ հատորին կցել է երկու հավելված, որոնցից մեկում (էջ 620-658) ներկայացրել է համաբարբառի 1-ին հատորի, իսկ մյուսում (էջ 659-695)՝ 2-րդ հատորի բառերի հաճախականության ցանկերը¹³: Այդ բառացանկերում այբբենական կարգով տրված են համաբարբառի բոլոր բառերն անխտիր, և նշված են դրանց հաճախականությունն ու գործածության էջերը: Այսպես, օրինակ՝

բառ	հաճախ.	էջ
սիրել	2	452
սիրելի	36	452-454
սիրելութիւն	1	454
սիրեմ	5	454
սիրտ	16	454-455
սիրտն բեկանիմ	1	455
Սիւնեաց աշխարհ	2	455

Բնագրային համաբարբառի է վերածվել Ս.Խորենացու «Պատմութիւն Յայոց» գրքի՝ Ս. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի քննական բնագիրը (Տփղիս, 1913)¹⁴: Սույն աշխատանքը քերականական դասավորութեամբ

յուն ունեցող բնագրային համաբարբառներից է, այն է՝ դրանում ևս հոլովվող և խոնարհվող բառերը տրված են քերականական դասավորությամբ: Գոյականների համար որպես գլխաբառ տրված է եզակի ուղղականը (առանց հոդի), իսկ բայերի դերբայական և դիմավոր ձևերը (ներգործած և կրավորած) ներկայացված են առանձին գլխաբառերով: Առանձնացված են համանուն բառերը, որոնց կողքին, փակագծում նշված են իմաստները: Ինչպես մյուս բնագրային համաբարբառներում, այնպես էլ այստեղ *եւ* շաղկապի անկախ գործածության համար նշված է ընդհանուր քանակը (4364 անգամ): Այդ ձևով են տրված նաև հայցականով *զ-ն* (4350 անգամ) և բացառականով *ի (յ)-ն* (1233 անգամ): Մնացած բոլոր դեպքերի և մյուս բառերի կիրառությունների համար բերված են բնագրային վկայություններ, որոնք հիմնականում ընդարձակ են, և բառակրճատումներն էլ՝ քիչ: Մ. Խորենացու համաբարբառին մոտիկից ծանոթանալու համար բերենք մի քանի օրինակներ համաբարբառի երեք հատորներից էլ:

ԱԾՈՒ - Ձի թէպէտ և ենք *ածու* փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս - 10.

ՄԱՏՉԻՄ - Եւ խմբեցաւ պատերազմն ի դաշտին ... և *մատեան* ճակատ առ ճակատ - 303. զի թէ լիցի սպառել զարմից Արտաշիսի ի պատանեաց՝ նոքա *մատիցեն* ի թագաւորութիւնն: - 146.

ՔԱՍԱՂ ԳԵՏ - Իսկ թագաւորն Յայոց Տիգրան զգերութիւնն Յրէից նստուցեալ յԱրմաւիր և յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ *Քասաղ գետոյ* ... խաղայ գնայ յԱտրիս - 130. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն, *զՔասաղ գետով*, կռել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի»: - 199.

Բերված այդ մի քանի օրինակներից էլ պարզ է դառնում, որ համաբարբառում բնագրային վկայությունները շատ ծավալուն են և լայն հնարավորություններ են ընձեռում ուսումնասիրելու տվյալ բառն իր լրացում-լրացյալ կապակցություններով:

Համաբարբառում կան նաև վրիպումներ, այբբենական կարգի խախտումներ, սկզբունքներից շեղումներ: Այսպես, օրինակ՝ 1-ին հատորում թեև համանուն բառերը ներկայացված են առանձին գլխաբառերով, բայց երբեմն խախտված է այդ սկզբունքը. օրինակ՝ տարբերակված չեն *դարձեալ* բայն ու մակբայը, այսինքն՝ դրանք տրված են մեկ գլխաբառի տակ: *Ինքն* դերանվան *ինքեան* հոլովածն տրված է որպես ինքնուրույն գլխաբառ, որը ճիշտ չէ: Երբեմն խախտված է այբբենական կարգը, կրկնված են առանձին գլխաբառեր. օրինակ՝ վերցնենք հետևյալ գլխաբառերի շարքը՝ *գիտութիւն, գիր, գիտութիւն, գիրք, գոյժ, գուն, գոյն* և այլն:

Նման վրիպումների հանդիպում ենք նաև մյուս հատորներում. ինչպես, օրինակ, *կամաւ* մակբայը ներկայացված է որպես *կամ-ի* հոլով-

ված, փոխանակ տալու որպես ինքնուրույն բառական միավոր, առանձին գլխաբառով են ներկայացված բաղադրյալ թվականների բաղադրիչները (օրինակ՝ *երկու հազար, հինգ հազար, վեց հազար* ...բաղադրյալ թվականների *հազար* բաղադրիչը տրված է նաև իբրև առանձին բառ, որը ճիշտ չէ): Հանդիպում ենք կրկնությունների և այբբենական կարգի խախտումների. օրինակ՝ *հակառակ* (նախադր.), *հակառակ* (մկբ.), *հակառակ* (նախադր.), *համարեալ, համարել, համարել. հնազանդեալ, հնազանդել, հնազանդեն, հնազանդեալ* և այլն: Համեմատաբար ավելի հաջող է կազմված համաբարբառի 3-րդ հատորը: Այնուամենայնիվ, այդտեղ էլ կան վրիպումներ. օրինակ՝ *քոյ* (էջ 576), *Քսերքս* (էջ 580), *քոյ* (էջ 580) և այլն:

Համաբարբառի ամեն մի հատոր եզրափակվում է հատուկ անունների ցանկերով և համաբարբառում գործածված բառաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներով: Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց» գրքում օգտագործված բառերի ընդհանուր քանակը 58547 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 7090, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 3497:

Ասացինք, որ 1978թ. սկսած համաբարբառներին կից տրվում են նաև հաճախականության բառացանկեր: Եվ քանի որ Մ. Խորենացու պատմության համաբարբառի վերջին հատորը լույս է տեսել 1976թ., հետևաբար դա հաճախականության բառացանկ չունի: Այդ նկատառումով էլ կազմվել և առանձին գրքով լույս է տեսել Մ. Խորենացու պատմության հաճախականության բառարանը¹⁵: Մինչ այդ համաբարբառներին կից տրվում էին այբբենական հաճախականության բառացանկեր, իսկ Մ. Խորենացու պատմության հաճախականության բառարանը նախորդներից տարբերվում է նրանով, որ դրանում այբբենական հաճախականության բառացանկից բացի, տրված է նաև նվազող հաճախականության բառերի ցանկ: Ի դեպ, Մ. Խորենացու պատմության այբբենական հաճախականության բառացանկը կազմված է այն նույն սկզբունքներով, ինչ սկզբունքներով կազմված են մյուս համաբարբառներին կից տրված բառացանկերը: Կարծում ենք՝ այբբենական հաճախականության բառացանկը կարող է օգտակար լինել զանազան մասնագիտությունների տեղ հետազոտողների համար, իսկ նվազող հաճախականության բառացանկը կարող է օգտակար լինել միայն լեզվաբաններին: Բայց որ այդ բառացանկի առկայությունը անհրաժեշտ է, դրանում կասկած չի կարող լինել: Բացի այդ, ավելի նպատակահարմար է նման բառացանկերը համաբարբառին կից տալը. դա հեշտացնում է բառացանկից օգտվելու գործընթացը:

Կազմվել և հրատարակվել են 5-րդ դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցու «Պատմություն Հայոց»-ի և «Թղթի» բնագրային համաբարբառները¹⁶, որոնք կազմված են Տփղիսի 1904թ. հրատարակության հիման վրա:

Ղ. Փարպեցու «Թղթի» համաբարբառը քերականական դասավորություն ունեցող բնագրային համաբարբառներից է: Դրանում թեքվող խոսքի մասերը տրված են քերականական որոշակի դասավորությամբ, նախդիրները՝ ըստ հոլովառության, համանունները՝ առանձին գլխաբառերով՝ փակագծերում իմաստների նշումով: Եւ շաղկապի համար նշված է գործածության ընդհանուր քանակը (386 անգամ), նույնը հայցականով գ-ի համար (381 անգամ), իսկ բացառականի ի-ի համար թվարկված են գործածության բոլոր էջահամարները: Կարծում ենք՝ ավելի ճիշտ կլիներ, եթե այն ևս ցույց տրվեր ընդհանուր քանակի նշումով:

Համաբարբառում թեև բերված վկայություններում բառակրճատումները շատ են, բայց կազմողը ամեն կերպ աշխատել է ընտրել ստորագում ունեցող հատվածներ, օրինակ՝

ԱՂԱՆԴ - Հայոց աշխարհի *աղանդ* ... անանուն է - 193. Ձանուն ... *աղանդոյն* ... համարին աղտեղի - 192. Այդպիսի ... *աղանդոց* վայել էր բուսանել - 193.

ՓՈՒՍԱՆԱԿԵԼ - Ոչ կարեն ... գյաւիտեան գանձ... անցաւոր կարասւոյ *փոխանակել*: - 198

Համաբարբառը վերջանում է հատուկ անունների ցանկով և բառագործածության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներով: Ղ. Փարպեցին իր «Թղթում» օգտագործել է 1706 բառարանային միավոր, որից 1088-ը՝ մեկ անգամ: Իսկ այդ բոլոր բառերը ընդհանուր առմամբ գործածել է 6051 անգամ:

Ղ. Փարպեցու «Հայոց պատմության» համաբարբառը ևս քերականական դասավորություն ունեցող բնագրային համաբարբառ է: Հոլովվող բառերը տրված են ըստ թվի և հոլովների հաջորդականության, տվյալ գլխաբառով կազմված բառակապակցությունները տրված են վերջում՝ բառի ինքնուրույն գործածությունից հետո. օրինակ՝ *երկիր* գոյականի բոլոր կիրառություններից հետո տրված են *յերկիր կործանել*, *անկեալ յերկիր*, *պագանել յերկիր* հարադրական կազմությունները: Բայերի դիմավոր (ներգործածն և կրավորածն) և դերբայական ձևերը տրված են որպես ինքնուրույն գլխաբառեր՝ իրենց ներսում համապատասխան քերականական դասավորությամբ: Օրինակ՝ *ասացեալ*, *ասեալ*, *ասել*, *ասեն*, *ասիմ*, *ասող*: Որպես նմուշ բերենք վերջին բառի վկայությունները. այսպես՝

ԱՍՈՂ - չհաւատացեալ բանի *ասողացն*՝ լռեցին: - 133. հանապազաբուլխ հոսէին վտակք *յասողացն* մեկնութեանց - 17.

Եւ շաղկապից (գործածված է 5372 անգամ), հայցականով գ-ից (4158 անգամ) և բացառականով ի-ից (1443 անգամ) բացի, մյուս բոլոր բառագործածությունները ներկայացված են բնագրային վկայություններով: Առանձնացված են համանուն բառերը՝ իմաստների նշումով (օ-

րինակ՝ ակն -օրգան, ակն -զարդ): Բերված վկայությունները ընդարձակ են, իսկ վկայություններում բառակրճատումները՝ քիչ: Այսպես, օրինակ՝

ԱՌՈՂՋՈՒԹԻՒՆ - բազում օգնականությունս առողջութեան ... շահեին ի նշխարաց սրբոյն - 38. սաստկաբուրումն անուշահոտ ծաղկանցն ... ընծեռնելով առողջութիւն գորացուցանեն զգայութիւն խելացն - 9. յերկարելոցն ի ցաւս պատահեցուցանեն առողջութիւն: - 10.

ԴԱՐՁՈՒՑԱՆԵՄ - դարձոյց բռնի զՎարդան - 83. Դարձոյց զսուգ իմ յուրախութիւն - 126. Ի թագաւորն կողմն դարձուցին սուրբքն զքրքանսն - 81. դարձուսցէ զծեզ ի յերկիր ձեր - 91. զորս ... յիրացն ի բաց դարձուցանէ: - 113.

Ի միջի այլոց, բոլոր համաբարբառներում էլ պարտադիր կարգով պահպանված է միևնույն սկզբունքը. դա բառագործածության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները տալն է: Այդ հատկանիշից զուրկ չէ նաև Ղ. Փարպեցու պատմության համաբարբառը: Ղ. Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» գրքում (բացառյալ «Թուղթը») գործածված բառերի ընդհանուր քանակը՝ 66014 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 5422, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 2782: Պատմիչի երկի ամբողջ բառապաշարի մասին գաղափար կազմելու համար նրա պատմության և «Թղթի» մեջ գործածված բառերի քանակը ներկայացնենք միասին: Դրանք գումարելով իրար՝ ստանում ենք հետևյալ քվերը՝ մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 3870, բառարանային բառերի քանակը՝ 7128, ընդհանուր բառերի քանակը՝ 72065, որի մեջ են մտնում նաև եւ շաղկապի, հայցականով գ, բացառականով ի նախդրի և ոչ, չ - մասնիկների գործածության դեպքերը:

5-րդ դարի մեր մատենագիրների բառապաշարի մասին ավելի լրիվ տեղեկություն տալու նպատակով նրանց երկերում գործածված բառաքանակը համապատասխան բաշխմամբ (մեկ անգամ գործածվածները, բառարանային բառերը և ընդհանուրը) ներկայացնենք հետևյալ աղյուսակում:

	Կոր.	Եզն.	Բուզ.	Ագաթ.	Եղ.	Խոր.	Փարպ.
մեկ անգամ	985	1630	1962	3667	2210	3437	3870
բառար. բ.	1675	3424	4592	7337	4544	7090	7128
ընդհանուր	5882	39745	65781	73724	41063	58547 ^{1/}	72065

Կազմվել և հրատարակվել է հունաբան դպրոցի խոշոր ներկայացուցիչ, 5-6-րդ դարերի հայ մեծ իմաստասեր Դավիթ Անհաղթի «Սահ-

մանք իմաստասիրութեան» աշխատության բնագրային համաբարբառը¹⁸:

Դավիթ Անհաղթը կրթություն է ստացել Ալեքսանդրիայում, որտեղ և սկսել է իր գիտական-իմաստասիրական գործունեությունը: Այդ մասին է վկայում նրա «Անհաղթ» մականունը, որն ստացել է գիտական բանավեճերում միշտ հաղթանակ տանելու շնորհիվ: Արևմտյան գրականության մեջ նա հայտնի է նաև Դավիթ Յայ, Դավիթ Արմենիոս անուններով: Նրա դերը մեծ է հունարենից կատարած թարգմանությունների գործում: Նրանից մեզ են հասել նաև իմաստասիրական ինքնուրույն երկեր՝ «Սահմանք իմաստասիրութեան», «Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիրի», «Մեկնութիւն «Ստորոգութեանցն» Արիստոտէլի», «Մեկնութիւն ի «Վերլուծականն» Արիստոտէլի», որոնցում տրված են իմաստասիրության սահմանումը, խնդիրներն ու նպատակները: Դավիթ Անհաղթը հայ իրականության մեջ տրամաբանության, իմացաբանության, բարոյագիտության և իմաստասիրության հիմնադիրն է: Մեծ է նրա ազդեցությունը հետագա հայ և օտարերկրյա շատ իմաստասերների վրա (Ա. Շիրակացի, Յովհան Դամասկացի, Իբն Սինա և այլն):

Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» աշխատության համաբարբառը պատկանում է բնագրային այն համաբարբառների թվին, որոնցում թեքվող խոսքի մասերը քերականական դասավորության չեն ենթարկված, այլ ներկայացված են բնագրում ունեցած գործածության էջերի հերթականությամբ: Սույն համաբարբառում կան շատ շեղումներ համաբարբառի կազմման սկզբունքներից: Այսպես, օրինակ, նախդիրները չեն առանձնացված ըստ հոլովառության, այլ միայն առանձնացված են հայցականով *զ*-ն և բացառականով *ի*-ն, իսկ մյուս բոլոր կիրառությունները տրված են մեկ գլխաբառի տակ, խառն ձևով: Այնուհետև, թեև դերբայական ձևերը ներկայացված են առանձին գլխաբառերով, բայց բայի դիմավոր ձևերը մուծված են անորոշ դերբայի տակ. ինչպես, օրինակ՝

ԱՍԱՅԵԱԼ - բերված են բնագրային օրինակները:

ԱՍԵԼ - որք *ասեն* թէ պարտ է գրեթէ յամենայն իրողութիւնս զչորսս զայսոսիկ խնդրել զգլուխս - 2. ...եւ ընդդիմակայմանն այսպէս *ասելով*, եթ ոչ է էն ի հոմանուանցն, այլ յայնցանեացն - 8.

ԱՍԵԼԻ Է - առ որս *ասելի է*, թէ ոչ նուազ մնայ տարակուսութիւն - 34.

ԱՍԵԼՈՅ - գտանենք երբեմն և զսուտն բարի, որպէս զոր *ասելոցս* ենք: - 120.

ԱՍԻԼ - Երրորդն՝ եթ ուստի՞ *ասի* սահմանն: - 26. ...ոչ կարողք գոն միաբանաբար ասացեալքն և առանձնաբար *ասիլ*: - 100.

Համաբարբառում կան նաև այլ թերություններ: Օրինակ՝ *վասն* գլխաբառի տակ են տրված ոչ միայն *վասն* նախադրության կիրառությունները, այլև հարադրական բազմաթիվ կազմություններ՝ *վասն զի*,

վասն է՞ր, վասն այսորիկ, վասն այդորիկ, վասն այսորիկ: Դրասցյա
վասն զի-ն, որ մեկ բառական արժեք ունի, իրար ետևից կրկնված է եր-
կու անգամ. մեկ՝ վասն -ի, մեկ՝ վասն զի -ի, մեկ էլ՝ զի -ի տակ:

Չի առանձնացված ի նախդրի յ տարբերակը:

Չնայած համանուն բառերը ինքնուրույն գլխաբառերով են տրված
(օրինակ՝ այլ- դերանուն, այլ-շաղկապ), բայց այդ հարցում էլ կազմողը
հետևողական չի գտնվել: Օրինակ՝ որպես գլխաբառի տակ տվել է
շաղկապը, դերանունը, նախադրությունը, ինչպես նաև դրանով կազմ-
ված բառակապակցությունները:

Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» աշխատության
համաբարբառը մյուս շատ համաբարբառների համեմատ ունի մի
կարևոր առավելություն. դրանում բերված բնագրային վկայությունները
շատ ընդարձակ են, իսկ նախադասության կազմում կատարված բա-
ռակրճատումները՝ շատ հազվադեպ: Բերենք մեկ օրինակ ևս:

ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ - եթե ոք կամիցի գիտել՝ զինչ է բժշկութիւն, եթե ոչ
նախ գիտէ զբնութիւն առողջութեանն, եթե յաղագս մարդկային մարմնոյ
լինի, այլ կարծէ զնա յաղագս փայտի լինի, զինչ բանս և ասէ յաղագս
բժշկութեան, ընդունայն ասէ: - 22. Բժշկութիւն է առողջութեան արարիչ.
քանզի կատարումն բժշկութեան է կամ զներկայ առողջութիւն պահել, և
կամ զներժեալն վերստին ածել յուղղութիւն: - 42.

«Սահմանք իմաստասիրութեան» մեջ գործածված բառերի ընդհա-
նուր քանակը 21695 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 1826, մեկ ան-
գամ գործածված բառերի քանակը՝ 868:

Համաբարբառը եզրափակվում է հաճախականության բառացան-
կով, որտեղ այբբենական կարգով ներկայացվում են նրանում գործած-
ված բոլոր բառերը՝ իրենց գործածության քանակի և համաբարբառում
էջերի նշումով:

Մեզ այստեղ հետաքրքրողը ոչ այնքան բառացանկն է, որքան հու-
նաբան դպրոցի կողմից ստեղծված նախամասնիկներով կերտված բա-
ռերն ու գիտական տերմինները. ինչպես, օրինակ՝ *համալսարան*, *ներս-
տորադրական*, *ներտրամադրական*, *տրամադրել* և այլն:

Կազմվել է նաև հունաբան դպրոցի կողմից կատարված թարգմանա-
կան գրականության բնագրային համաբարբառ: Դա մ.թ.ա. 4-3-րդ դա-
րերի հույն ստոյիկյան իմաստասեր Ջենոն Կիտիոնացու (մոտ մ.թ.ա.
336-264 թթ., ծնված Կիպրոս կղզու Կիտիոն քաղաքում) «Յաղագս
բնութեան» աշխատության գրաբար թարգմանության (թարգմանվել է 6-
րդ դարում) բնագրային համաբարբառն¹⁹ է, որը կազմված է Մ. Մաշտո-
ցի անվան Մատենադարանի «Գիտական նյութերի» ժողովածուում»
(1950, թիվ 2) Լ. Խաչիկյանի հրատարակած տեքստի հիման վրա: Սա
ևս քերականական դասավորություն չունեցող համաբարբառ է, այ-
սինքն՝ դրանում թեքվող խոսքի մասերը ներկայացված են բնագրում

ունեցած էջերի հաջորդականությամբ: Նախդիրներից առանձնացված են հայցականով *զ-ն* (նշված են էջահամարները), բացառականով *ի-ն* (նշված է ընդհանուր քանակը՝ 136 անգամ), իսկ դրանց և մյուս նախդիրների բոլոր կիրառությունները ներկայացված են բնագրային օրինակներով, բայց առանց հոլովական տարբերակման, այն է՝ բոլորը ամփոփված են նույն գլխաբառի տակ: Ցույց է տրված նաև *եւ* շաղկապի անկախ գործածության ընդհանուր քանակը (618 անգամ), իսկ նրանով կազմված հարադրությունները տրված են բնագրային օրինակներով:

Բայերի դիմավոր և անդեն ձևերը դարձել են ինքնուրույն գլխաբառեր. ինչպես, օրինակ՝ *ասացեալ, ասել, ասիմ. եղեալ, եղելոց, լինել, լինելոց, լինիմ* և այլն:

Առանձնացված են համանուն բառերը և տրված են իմաստների կամ խոսքիմասային պատկանելության նշումով: Բայց կազմողը միշտ չէ, որ հետևողական է եղել այդ հարցում. օրինակ՝ *դարձեալ* (ոչ մի նշում չունի), *դարձեալ* (բայ):

Երբեմն հանդիպում ենք սխալների, օրինակ՝ *ծեռն* (գոյական), *ծեռն* (նախադրության բաղադրիչ): Վերջինս պետք է տրվեր մեկ անգամ՝ *ի ծեռն* ձևով, որովհետև դա մեկ բառույթ է և նախադրություն է միայն նման կազմությամբ: Կազմողը *օ-ով* սկսվող բառերը տվել է *աւ* երկինջ-յունով. ինչպես՝ *աւգտիմ, աւդ, աւդավարութիւն, աւր, աւրէն, աւրինակ, աւրինակիմ*: Բայց այդ սկզբունքի միասնականությունը խախտվել է, երբ միայն *օրինակեալ* (էջ 244) բառը տվել է *օ-ով*: Մասն գլխաբառից բացի, տվել է նաև *մասամբ* և *մասունք* գլխաբառերը, որոնք, սակայն, *մասն* գոյականի հոլովածներն են: *Ներքոկացեաց* հոլովածնի գլխաբառը դնում է *ներքոկաց*, փոխանակ *ներքոկացի-ի*:

Համաբարբառում բերված վկայությունները, անկախ բառակրճատումներից, հիմնականում ճիշտ են. ինչպես, օրինակ՝

ԱՌԻՆՉՈՒՆԱԿ-Իսկ ուրն եւ երբն՝ ըստ քանակին ասին, իսկ կալն և ունելն՝ ըստ առինջունակին - 92. Արդ, են զանազանիչք սոքա առաջին և երկրորդ ստորոգութեանցն ... առինջունակի և որակութեան: - 93.

Համաբարբառն ավարտվում է հատուկ անունների ցանկով և բառաքանակի վիճակագրական տվյալներով: Թեև այն լույս է տեսել 1978 թ., բայց չունի հաճախականության բառացանկ: Գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 5344 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 1082, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 545:

Ձեռնոցի երկի հայերեն թարգմանության մեջ կան բազմաթիվ նոր բառեր ու գիտական տերմիններ՝ կազմված հունաբան դպրոցի ստեղծած նախամասնիկներով. այսպես՝ *ապացոյց, ապացուցական, առանձնական, արտաբերել, արտաբերութիւն, բաղկացութիւն, բաղկացելի, արտադրութիւն, արտահոսութիւն, բացերելութիւն, գերակատարել, դերանուն, ընդկայութիւն, հակադարձ, մակադրութիւն, մակազդ, մակացութիւն, յարակցել, յարաձգական, ներածութիւն, ներգոյ, ներարիեստ, շա-*

րաբառութիւն, շարասութիւն, շարառնութիւն, ստորադաս, ստորադասութիւն, ստորասութիւն, վերագնալ, վերադասական, վերածնութիւն, վերատեսութիւն, քառակ, քերթողութիւն և այլն:

Ինչպէս երևում է վերոբերյալ օրինակներից, այդ բառերի մեծ մասը կազմված է հունաբան նախամասնիկներով: Իրավացի է մեծանուն հայագետ Յր. Աճառյանը, երբ Դավիթ Անհաղթի, Ջենոնի և մյուս հունաբան հեղինակների մասին խոսելիս գրում է, թե նրանց լեզուն այնքան է հագեցած հունաբանությամբ, որ կարծես թե առանձին լեզու լինի²⁰:

8-րդ դարի հայ նշանավոր պատմիչ Ղևոնդի պատմության համաբարբառի²¹ համար հիմք է ծառայել Ս. Պետերբուրգի 1887թ. հրատարակությունը:

Մատենագիտության մեջ Ղևոնդը հայտնի է նաև այլ անուններով՝ Ղևոնդ Վարդապետ, Ղևոնդ Մեծ, Ղևոնդ Երեց, Ղևոնդ Պատմիչ: Նա հայ առաջին պատմիչն է, որ օգտագործել է հայկական թվականը, մինչ այդ օգտագործում էին թագավորների իշխանության տարիները:

Ի տարբերություն մյուս համաբարբառների՝ Ղևոնդի համաբարբառն ունի նաև առաջաբան՝ «Կազմողի կողմից» վերնագրով (էջ Ա-ԺԲ), որտեղ կազմողը նախ խոսում է Ղևոնդի լեզվի և ապա համաբարբառի դերի, նշանակության ու կազմության սկզբունքների մասին: Նա զգալի փոփոխություններ է տեսնում Ղևոնդի լեզվում, փոփոխություններ, որոնք, նրա կարծիքով անցումային փուլ են նշում դեպի միջին հայերեն և աշխարհաբար (էջ Բ):

Նկատի ունենալով, որ 8-րդ դարում դեռևս աւ-ը օ-ի չէր վերածվել, կազմողը տպագիր օ-երը դարձրել է աւ, թվականները տվել է գլխատառերով, նույն բառերի գրային տարբերակները ներկայացրել է առանձին գլխաբառերով (օրինակ՝ *այծ-այծի, նման-նմանի* և այլն), իսկ բառաքերականական նույն միավորի տարբերակները՝ մի ընդհանուր գլխաբառում (օրինակ՝ *ապրել-ապրիլ, ի ձեռանէ-ի ձեռաց, ի սկզբանէ-ի սկզբանց* և այլն): Միևնույն անունը կրող պատմական տարբեր դեմքեր ներկայացրել է առանձին գլխաբառերով, իսկ երբ նույն անունը հանդես է եկել գրային տարբերակներով, միավորել է: Կայուն բառակապակցությունները տվել է գրքում ունեցած շարադասությամբ, ինչպես, օրինակ՝ *ասպատակ սփռել* և *սփռել ասպատակ*: Ընտրված վկայությունները շատ ծավալուն են, բառակրճատումները՝ շատ սակավ: Այստեղ կազմողն առաջնորդվել է այն նկատառումով, որ հետազոտողը համաբարբառից օգտվելիս կարիք չզգա դիմելու բնագրին: Իսկ շաղկապների համար բերված վկայություններն էլ ավելի ընդարձակ են, վերցված են բարդ նախադասության այն բաղադրիչ նախադասությունները, որոնք միմյանց հետ կապվում են տվյալ շաղկապով:

Ղևոնդ Վարդապետի պատմության համաբարբառը ևս պատկանում է քերականական դասավորություն չունեցող համաբարբառների շար-

քին: Դրանում յուրաքանչյուր բառի՝ անունների, բայի անդեմ և դիմավոր ձևերի կիրառությունները տրված են էջերի հերթականությամբ, իսկ հարադրության բաղադրիչները ցույց են տրված մոտ ընդգծումներով:

Մինչև համաբարբառից օրինակներ բերելը ուզում ենք կանգ առնել կազմողի կողմից «Զի՞նչ չարագոյն քան զայս հայիոյութիւն» (էջ 42) նախադասությանը տրված մեկնաբանության վրա: Ըստ Պ. Բեդիրյանի՝ այդ նախադասությունը կարելի է թարգմանել երկու կերպ. նա գրում է. «Ի՞նչն (է) ավելի չար, քան այս հայիոյութիւնը», - քան զ-ն կվերաբերվեն *հայիոյութիւն* գոյականին (քան զ...*հայիոյութիւն*), իսկ «Ի՞նչ հայիոյութիւն (կա) սրանից ավելի չար» թարգմանությամբ ընկալելիս քան զ-ն արդեն կվերաբերեն *այս* դերանվան» (էջ Թ): Մեր կարծիքով՝ դրանցից ճիշտը առաջին տարբերակն է, քանի որ քան զ-ն դրված է *այս հայիոյութիւն* որոշիչ-որոշյալ կապակցության վրա, որտեղ որոշյալը համեմատության խնդիր է՝ արտահայտված հայցական հոլովով: Այնինչ երկրորդ տարբերակում այն դարձել է ենթակա, որը քերականորեն ճիշտ է. դա ճիշտ կարելի է համարել տրամաբանական մեկնաբանմամբ:

Այժմ բերենք մի քանի օրինակ համաբարբառում ներկայացված վկայություններից:

ԱՌՆԵՄ - Յորս գթացեալ ամենատեսն Աստուած՝ աստանաւր ոչ անտես առնէր զհաւատացեալս անուան իւրոյ - 11. Ընկերոյր և զիշխանն Թեոդորոս յիշխանութենն վասն նենգութեան, զոր արար զաւրավարին Պռոկոպայ - 12.

ԲԱՅՅ¹ (նախադր.) - ամենեքեան զիես Թեոդորոսի իշխանին գնացեալ էին, բայց միայն²² զկանայս և զմանկտիս և զայլ խառնիճաղանձս - 9.

ԲԱՅՅ² (շղկա.) - Բայց միայն²³ իշխանն Աշոտ սակաւ արամբք պնդեալ երթայ զկնի նոցա - 18.

ՎԱՍՆ ԶԻ - Եւ վասն զի թափուր գտին զքաղաքն յարանց պատերազմողաց ... հասին ի վերայ քաղաքին և վաղվաղակի առին զամրոցն - 9.

ՔԱՆԶԻ - Իսկ նոքա քանզի ի հանգստեան էին՝ յանկարծակի հեծեալ յերիվարս իւրեանց, և յարծակեալ ի վերայ նոցա՝ հարին բազում հարուածս ի զաւրուէն Յունաց - 6.

Համաբարբառն ավարտվում է հաճախականության բառացանկով (էջ 896-958) և բառագործածման վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներով: Ղևոնդ Վարդապետն ունի 32243 ընդհանուր բառագործածություն, որոնցից 2510-ը՝ և, 2031-ը՝ հայցականով զ, 621-ը՝ բացառականով ի. 4522 բառարանային միավոր, որոնցից 511-ը՝ հատուկ անուններ. 2271 մեկ անգամ գործածված բառ, որոնցից 268-ը՝ հատուկ անուններ:

Համաբարբառի վերջում զետեղված է Ղևոնդ Վարդապետի պատմության «Յիշատակարան»-ը (էջ 959):

9-10-րդ դդ. պատմիչ ու կրոնական գործիչ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու պատմության բնագրային համաբարբառը²⁴ բաղ-

կացած է երեք հատորից: Համաբարբառի համար հիմք է ծառայել 1912 թ. Թիֆլիսի հրատարակությունը:

Այս համաբարբառը, կազմության ընդհանուր սկզբունքներով մնան լինելով բնագրային մյուս համաբարբառներին, նրանցից նաև զգալիորեն տարբերվում է: Թեև ընտրված հատվածները այնքան էլ ծավալուն չեն, բայց կազմողն ու խմբագիրն ամեն կերպ աշխատել են, որպեսզի դրանք ունենան ստորոգում, այսինքն՝ լինեն ոչ թե բառակապակցություններ, այլ նախադասություններ: Այստեղ ևս անունների համար որպես գլխաբառ տրված են դրանց ուղիղ ձևերը, առանձնացված են համանուն բառերը, բայց դրանց կողքին երբեմն արված են իմաստային կամ քերականական մշումներ (օրինակ՝ *այլ*- շաղկապ, *այլ*- անորոշ դերանուն, *այլ*-մակբայ, *զի*-շաղկապ, *զի*°- հարցական դերանուն), իսկ երբեմն էլ ոչ մի մշում չի արված (օրինակ՝ *ազատ/ազատ*, *ակն/ակն* և *այլն*):

Հոլովվող բառերը տրված են քերականական որոշակի դասավորությամբ: Տվյալ գլխաբառով կազմված բառակապակցությունները դրված են հիմնական ձևերից հետո (տե՛ս, օրինակ, *ակն*, *անձն*, *փախուստ* և *այլն*): Նախդիրները բաժանված են ըստ հոլովառության, և բացի հայցականով *զ*-ից և բացառականով *ի*-ից, մյուսները ներկայացված են բնագրային օրինակներով: *Զ*-ն հայցականի հետ գործածվել է 3487 անգամ, *ի*-ն բացառականի հետ՝ 1342 անգամ: Բնագրային օրինակներով չեն ներկայացված նաև տվյալ նախդիրներով կազմված հարադրական կառույցները: *Եւ* շաղկապը Դրասխանակերտցու պատմության մեջ գործածված է 4594 անգամ: Ըստ որում առանձնացված են *եւ* -ով կազմված հարադրությունները և ներկայացված են բնագրային օրինակներով. ինչպես, օրինակ՝ *այլ եւ*, *ապա եւ*, *թէ եւ*, *թէպէտ եւ*, *իսկ եւ* *իսկ*, *եւ եթ*:

Բայերի համար որպես գլխաբառ տրված են անդեն և դիմավոր (ներգործածն և կրավորածն) բոլոր ձևերն առանձին-առանձին: Բերենք մի քանի օրինակներ այդ համաբարբառից:

ԱՍԱՅԵԱԼ- զայս *ասացեալ*՝ ելեալ գնաց: -79.

ԱՍԵԼ - որ առաջի կայ *ասել* - 4. Թողում *ասել* զկենդանի դիտակ երեսացո նկատել - 87.

ԱՍԵՄ - յերկուցն զիս ի բաց տարեալ ի Սէմայ *ասեմ* նահապետութեանց և ի Քամայ - 10.

ԱՍԻՍ - ընդարձակեալ *ասի* հարստահարութեամբ բազմաւ զսահմանս Հայոց - 17.

ԱԶԴ ԼԻՆԻՍ - Ազդ՝ ապա յոմանց արքայի *լինէր* վասն գործեցեալ դաւաճանութեանն - 207.

ՀԱՅԲ – յերկուս ճեղքեալ բաժանեալ էր Հայք ի մէջ կայսեր և Պարսից: - 55. Հնազանդէին Հայք առաջնորդութեան քաջին Վարդանայ – 60.

ՊԱՍԿ - երկաթ բոլորեալ ի ձև *պսակի* ... դնէ ի գլուխ նորա - 51.

ՍԱ - Սա ... զԿապուտկեցիս ևս բազում արիական քաջամարտութեամբ ընդ իւրեաւ նուաճեալ սեպիականէր – 18.

Այս համաբարբառը, ի տարբերություն 1978 թվականին և դրանից հետո լույս տեսած բոլոր համաբարբառների, ունի մի թերություն. դա այն է, որ դրանում չկան բառագործածման հաճախականության ցանկեր: Համաբարբառի ամեն մի հատոր եզրափակվում է հատուկ անունների ցանկերով և բառաքանակի վիճակագրական տվյալներով: Հովհ. Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց» գրքում գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 56836 է, որից 9423-ը՝ *եւ*-ը, հայցականով *զ*-ն և բացառականով *ի*-ն միասին վերցրած: Բառարանային բառերի քանակն է 7442, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 3550: Մեկ անգամ գործածված բառերը բառույթների հետ միասին կազմում են 6234:

Համաշխարհային ճանաչում ստացած հայ հանճարեղ բանաստեղծ, իմաստասեր, երաժիշտ Գրիգոր Նարեկացուց (951-1003 թթ.) մեզ են հասել բավական թվով գործեր՝ «Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի», ներբողներ, գանձեր, տաղեր, թղթեր և նրա անմահ «Մատեան ողբերգութեան» պոեմը: Վերջինս պատկանում է մարդկության կողմից ստեղծված գեղարվեստական մեծագույն արժեքների թվին: Հայ մատենագրության, առանձնապես ժողովրդի մեջ այդ պոեմն ավելի շատ հայտնի է «Նարեկ» անունով:

Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» պոեմի բնագրային համաբարբառը²⁵ կազմվել է Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնցու (Խաչատրյանի) աշխատասիրությամբ լույս տեսած (Պոլեմոս Այրես, 1948) օրինակի հիման վրա: Դա քերականական դասավորություն ունեցող համաբարբառ է, որի երեք հատորներում էլ թեքվող խոսքի մասերը ներկայացված են քերականական որոշակի դասավորությամբ:

Տարբերակված են համանուն բառերը՝ փակագծերում իմաստների կամ խոսքիմասային պատկանելության նշումով, նախդիրներն ու նախադրությունները դասավորված են ըստ հոլովառության և տրված են բնագրային վկայություններով, բացառությամբ հայցականով *զ*-ի (գործածված է 2546 անգամ) և բացառականով *ի*-ի (գործածված է 1012 անգամ): Գործածության ընդհանուր քանակն է նշված նաև *եւ* շաղկապի համար (2820 անգամ): Իսկ դրանցով կազմված հարադրությունները (օրինակ՝ *այլ եւ, թէ եւ, թէպէտ եւ, մի եւ նոյն, նա եւ. առաւել քան զ ..., գեր քան զ..., իբր զ..., ի վեր քան զ..., առ ի յ... և այլն*) ներկայացված են բնագրային օրինակներով: Համաբարբառում ընտրված վկայությունները ընդարձակ են, նախադասությունների կազմում բառակրճատումնե-

րը՝ քիչ, իսկ եղածներն էլ չեն աղճատում նախադասության միտքը: Այդ հատկանիշները ցույց տալու համար բերենք մի քանի օրինակներ համաբարբառի երեք հատորներից էլ:

ԱՆԿԱՇԱՌ- Անողորմ են հրեշտակքն եւ *անկաշառ* դատաւորն (գրքում՝ թատաւորն)²⁶-19. Ձի մի՝ ... կերպարանեսցին ... *անկաշառ* եւ անխաբելի դատաւորն-198: Մնասցէ սա անեղծ ... Ինձ ... Անփրկելի²⁷ տանջիչ, *անկաշառ* կառափիչ-220.

ՀԱՅՐ (ծնող)-Վասն որոյ եւ ոմն ի խորին ծերութեան անհամար որդւոց *հայր* հաստատեցաւ – 76.

ՀԱՅՐ(Աստված), Ողորմեա՛ վասն խաչի եւ չարչարանաց մահու Որդւոյ քոյ, *Հայր* գթութեան: – 68.

ՎԵՐԸՆԾԱՅԵՄ-Ձայն հառաչաց հեծութեան սրտի՝ ողբոց աղաղակի, Քեզ *վերընծայեմ* – 2. Փառաբանութիւն քեզ *վերընծայեմ*, անմահ թագաւոր – 245.

Համաբարբառի յուրաքանչյուր հատորի վերջում գետեղված են հատուկ անունների ցանկեր և բառօգտագործման վիճակագրական տվյալներ:

Կազմողը Գրիգոր Նարեկացու պոեմի համաբարբառի 2-րդ հատորի վերջում հավելվածի կարգով տվել է համաբարբառի 1-ին և 2-րդ հատորների բառերի հաճախականության ցանկերը (տե՛ս հ. 2, էջ 501-600): Բացի դրանից, այնտեղ տեղադրված է մեկ հավելված ևս՝ 1-ին հատորից դուրս մնացած բառերի ցանկը: Հաճախականության բառացանկ, հատուկ անունների ցանկ և վիճակագրական տվյալներ ունի նաև համաբարբառի 3-րդ հատորը: Ըստ այդ տվյալների «Նարեկ»-ի մեջ օգտագործված բառերի ընդհանուր քանակն է 60377, որից 6358-ը եւ շաղկապը, հայցականով *զ*-ն և բացառականով *ի*-ն են՝ միասին վերցրած: Բառարանային բառերի քանակը 7577 է, իսկ մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 3404:

Հաջորդ հեղինակը, որի երկը համաբարբառի է վերածվել, Ստեփանոս Տարոնեցին է: Նրան կոչել են նաև Ասողիկ (նաև՝ Ասողնիկ)՝ հավանաբար հմուտ երաժիշտ կամ երգիչ, կամ էլ ճարտասան լինելու շնորհիվ: Ասողիկը 10-րդ դարի հայ պատմագրության նշանավոր ներկայացուցիչներից է, որից պահպանվել է միայն մեկ աշխատություն՝ «Պատմութիւն տիեզերական», որում պատմիչը հայ ժողովրդի պատմությունը շարադրել է հրեաների, ասորեստանցիների, մարերի, պարսիկների, վրացիների, հռոմեացիների, հույների, արաբների և այլ ժողովուրդների պատմության հետ միահյուսված: Նա իր պատմությունն սկսում է աշխարհի արարչագործությունից և հասցնում մինչև 1004 թվականի դեպքերը:

Ասողիկի երկի՝ Ստ. Մալխասյանցի հրատարակության (Ս. Պետերբուրգ, 1885) իման վրա կազմվել և հրատարակվել է բնագրային համաբարբառը²⁸, որը բաղկացած է երեք հատորից:

Թեև սույն համաբարբառի կազմողն ու խմբագիրը նույնն են, ինչ Դրասխանակերտցունը, սակայն դա իր կազմության սկզբունքներով շատ մեծ տարբերություններ ունի Հովհ. Դրասխանակերտցու պատմության համաբարբառից: Եթե վերջինում թեքվող խոսքի մասերը տրվել են քերականական դասավորությամբ, ապա քննարկվող համաբարբառում ներկայացվել են էջերի հերթականությամբ, այսինքն՝ առանց քերականական դասավորության, որը նահանջ է բնագրային համաբարբառին ներկայացվող սկզբունքներից: Առանձնացված են համանուն բառերը, որոնց կողքին նշված են իմաստները. ինչպես, օրինակ՝

ԱԿՆ (աչք)-անքուն *ակամբ* երկնէր յանձն իւր - 89. զլինելոցն սրատես *ակամբ* առաջի աչաց տեսանենք - 157. *ոչ ակն ունէին* այցելութեանն Աստուծոյ: - 131.

ԱԿՆ (թանկագին քար) - առանց ոսկւոյ և *ականց* գլխսեր մարգարիտն վարսակալ ածել, յորժամ յարքունիս և ի տուն թագաւորին շրջիցի: - 33. զքոսն կարմիր և զվէիս նոցա առաջի աչաց իւրոց փոխանակ զարդուք և *ականց* փայլելոց համարէր: - 180.

ԱԿՆ (աղբյուր) - որպէս պատմէ Եպիփան *ի գիրսն ականց* - 265.

Ինչպես երևաց վերոբերյալ օրինակներից էլ, տվյալ գլխաբառով կազմված հարադրությունը տրված է համադրական ձևից հետո, իհարկե, այբբենական կարգով իր տեղում ներկայացված է նաև ամբողջ հարադրությունը: Օրինակ՝

ԱԿՆ ՈՒՆԵԼ - *ոչ ակն ունէին* այցելութեանն Աստուծոյ: - 131.

Բայի դիմավոր և անդէմ բոլոր ձևերը տրված են անորոշ դերբայի տակ, գործածության էջերի հերթականությամբ:

Նախդիրները ներկայացված են ըստ հոլովառության և բնագրային օրինակներով, բացառությամբ հայցականով *զ-ի* (ցույց է տրված ընդհանուր քանակը՝ 2359 անգամ) և բացառականով *ի-ի* (930 անգամ): Իսկ դրանով կազմված հարադրությունները ներկայացված են բնագրային վկայություններով: Այդ եղանակով է ներկայացված նաև *եւ* շաղկապը, որը ինքնուրույնաբար գործածվել է 3295 անգամ, իսկ դրանով կազմված հարադրությունների համար բերված են բնագրային օրինակներ:

Համաբարբառի առավելություններից է նաև այն, որ ընտրված հատվածները ընդարձակ են, որոնցում ամբողջությամբ հանդես է գալիս տվյալ բառը իր լրացում-լրացյալ կապակցություններով: Դա կարելի է տեսնել վերոբերյալ օրինակներում: Ասողիկի պատմության 1-ին և 2-րդ հատորներում (Ա-Է, Ը-Ս) գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 34165 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 4208, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 2235: Ցավոք, երկի ամբողջ բառաքանակը չենք կարող ներկայացնել համաբարբառի 3-րդ հատորը մեր ձեռքի տակ չունենալու պատճառով:

Համաբարբառի յուրաքանչյուր հատոր եզրափակվում է հատուկ անունների ցանկերով և հաճախականության բառացանկերով:

Մխիթար Անեցիին 12-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ պատմիչ է: Նա հայտնի է նաև երեք անունով, որովհետև եղել է Անիի կաթողիկե եկեղեցու (մայր տաճարի) ավագերեցը: Նրանից մեզ են հասել «Պատմութիւն»-ը և մի գրույց: Ասողիկն իր պատմությունն սկսում է Պարույրի գահակալությունից (մ. թ. ա. 7-րդ դար) և հասցնում մինչև խաչակրաց արշավանքները (12-րդ դար): Այդ երկը բաղկացած է եղել երեք մասից, բայց պահպանվել է միայն մի հատված առաջին մասից: Այն առանձնապես մեծ արժեք է ներկայացնում Բագրատունյաց տոհմի պատմության համար:

Կազմվել և հրատարակվել է Մխիթար Անեցու պատմության բնագրային համաբարբառը²⁹, որի համար հիմք է ծառայել Ս. Պետրերբուրգի՝ 1879 թ. հրատարակությունը: Այդ համաբարբառը նույնպես կազմված է բառերի քերականական դասավորություն չունեցող համաբարբառների սկզբունքներով, այսինքն՝ թեքվող խոսքի մասերին պատկանող բառերի գործածությունները ներկայացված են ըստ գրքի էջերի հերթականության: Ինչպես մյուս բոլոր համաբարբառներում, այդպես էլ սրանում անունների համար որպես գլխաբառ վերցված է նրանց ուղիղ ձևը (առանց հոդի): Եթե սա ընդհանուր սկզբունք է բոլոր համաբարբառների համար, ապա միասնական սկզբունք չի կիրառվել բայերի տարբեր ձևերը ներկայացնելիս: Մի շարք համաբարբառներում բայերի բոլոր ձևերի համար որպես գլխաբառ տրվել է անորոշ դերբայը, իսկ մյուսներում դիմավոր և անդեմ ձևերի համար տրված են առանձին գլխաբառեր: Մխիթար Անեցու պատմության համաբարբառում կիրառվել է դրանցից տարբեր սկզբունք, ըստ որի ներգործածն անորոշի տակ տրվել են դրա հոլովածները և ներգործածն դիմավոր ձևերը, իսկ կրավորածն անորոշ դերբայի տակ՝ նրա համապատասխան ձևերը: Իսկ մյուս դերբայները տրվել են որպես ինքնուրույն գլխաբառեր: Օրինակ՝ առնել (արասցէ, արար, առնելով և այլն), արարել. ասել (ասէ, ասելով, ասաց և այլն), ասելի (ասելի է), ասիլ (ասի, ասացաւ և այլն): Բայց թուրիմացաբար ասասցի (էջ 21) կրավորածն տրվել է ոչ թե ասիլ-ի, այլ ասել-ի տակ:

Առանձնացված են հայցականով *զ*, բացառականով *ի* նախդիրների գործածության դեպքերը, և ցույց է տրված դրանց քանակը (675 և 309 անգամ), իսկ դրանց մյուս և մնացած բոլոր նախդիրների (*առ, ընդ, ըստ*) կիրառությունները տրված են խառն ձևով: Ց-ի մասին խոսք չի կարող լինել, որովհետև այն գործածվում է միայն հայցական խնդրով: Նշված է նաև եւ շաղկապի գործածության ընդհանուր քանակը՝ 939 անգամ:

Այժմ այդ համաբարբառից բերենք մի քանի օրինակ:

ԱՆՁՆ - Արդ՝ որպես յայտնի է գիտնոց յոյժ աւգտութիւն սորա, ծեռն ի գործ արասցուք յուսով, տալ զանձինս յաշխատութիւն հոգևոր - 3. ի նա պարծեսցի անձն իմ ուղիղ դաւանութեամբ - 5. Իսկ այլքն յանձն առին ուսել զմիս զոհիցն - 13.

ԱՌՆԵԼ - Եւ այս զմիտս ընթերցողացն և լսողացն առաւել յաւժարագոյնս արասցէ, և ի վարժումն մատենիս փութագոյնս և անյապաղս մղեսցէ: - 1. որպէս Պաւլոս ասէ՝ զամենայն զոր ինչ առնէք, յանուն Տեառն և Աստուծոյ արասցիք: - 3.

ՆԱ - քակեաց Տէրն մեր ամենասուրբ խոնարհութեամբ զբարձրութիւն մորա, և ուսոյց յայսու զսպասումն մորա - 4. Արդ՝ որ հիմն և սկիզբն է բնութեան ազգի մարդկութեանս Ադամ, առաջին մարդն, զնա դիցուք առաջին վնձ ի հիմունս աստ և ի մնացէ ըստ կարգի զմերոյս ազգաց և թագաւորաց ածեալ հասուցուք մինչև առ մեզ, աստուծով: - 5. ի նա պարծեսցի անձն իմ ուղիղ դաւանութեամբ - 5.

Է՛լ ավելի ընդարձակ նախադասութիւններ են վերցված շաղկապների համար, օրինակ՝

ՈՐ (2.) - Իմաստութեամբ աստուծոյ գրեցան գիրք և դրոշմեալ եղան ի քարտեզս վասն պեսպէս աւգտի և պիտոյից, լրութեան թերութեան յարկի և տան աստուծոյ և մանկանցն, որ զնան յաւրէնս աստուծոյ: - 11.

Ինչպէս երևում է վերոբերյալ օրինակներից, համաբարբառում բերված վկայությունները ոչ միայն շատ ընդարձակ են, այլ երբեմն վերցված են հեղինակային նախադասություններ՝ առանց որևէ բառ կրճատելու: Ինչ խոսք, դա համաբարբառի առավելություններից է, բայց այդ դեպքում էլ շատ է մեծանում համաբարբառի ծավալը:

Համաբարբառը եզրափակվում է բառագործածության հաճախականության բառացանկով (էջ 522-562), հատուկ անունների ցանկով (էջ 563-571) և բառաքանակի վիճակագրական տվյալներով: Համաբարբառում գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 12605 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 2792, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 1779:

Հրատարակվել է նաև Վարդան Պատմիչի (13-րդ դ.) «Պատմութիւն քաթարաց» գրքի բնագրային համաբարբառը³⁰, որի համար հիմք է ծառայել 1870թ. երուսաղեմյան հրատարակությունը:

Այս համաբարբառը քերականական դասավորություն չունի: Ծանոթանալով համաբարբառին՝ կարող ենք ասել, որ դրա կազմման հիմնական սկզբունքներն են՝ ա) առանձնացված են համանուն բառերը. օրինակ՝ *ամուր* (նշում չունի), *ամուր* (ած.), *այլ* (դերանուն), *այլ* (շաղկապ), *իբրեւ* (նախադր.), *իբրեւ* (շաղկապ), *որպէս* (դերանուն), *որպէս* (նախադր.) և այլն: բ) Առանձնացված են ոչ ժխտական մասնիկի կիրառությունները բայի և այլ խոսքի մասերի հետ: գ) Առանձնացված են *եւ* շաղ-

կապի անկախ կիրառությունները, և նշված է գործածության քանակը (1189 անգամ), իսկ դրանով կազմված հարադրությունները ներկայացված են բնագրային օրինակներով: դ) նախդիրները դասավորված են ըստ հոլովառության և ներկայացված են բնագրային վկայություններով, բացի հայցականով *գ-ից* (գործածված է 660 անգամ) և բացառականով *ի-ից* (գործածված է 172 անգամ): ե) Բայերի դերբայական և դիմավոր ձևերը տրված են որպես առանձին գլխաբառեր. ինչպես, օրինակ՝ *ասացեալ, ասել, ասեմ, ասիմ. տեսանեմ, տեսեալ, տեսող* և այլն: Ամեն մի բառագործածության համար բերված են չափազանց ընդարձակ բնագրային վկայություններ: Ինչպես, օրինակ՝

ԵԼԱՆԵԼ – Յետ *ելանելոյ* աստուածաստեղծ մարդոյն Ադամայ ի դրախտէն, և պատուիրելոյ տեառն Աստուծոյ քրտնաջան աշխատութեամբ ուտել հաց զամենայն աւուրս իւր, յաղագս խաբման կնոջն և դաւաճանութեան պեղծ օծին, վասն մոռանալոյ զգեղեցիկ պատուիրանն Աստուծոյ. և ապա յայնմ հետէ կարօտացաւ բնութիւն մարդոյն հեշտութեան և մարմնական զբաղման: - 9.

Իհարկե, այս հինգ տողի փոխարեն ավելի շահավետ կլիներ, եթե այդ նախադասությունը բերվեր հետևյալ ձևով՝ «Յետ *ելանելոյ* աստուածաստեղծ մարդոյն Ադամայ ի դրախտէն ... կարօտացաւ բնութիւն մարդոյն հեշտութեան և մարմնական զբաղման»:

Համաբարբառը եզրափակվում է հաճախականության բառացանկով (էջ 553-580), որի հետ խառն տրված է նաև հատուկ անունների ցանկը:

Համաբարբառում օգտագործված բառերի ընդհանուր քանակը 10044 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 1807, իսկ մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 877:

Մխիթար Այրիվանեցին, որ հայտնի է նաև Մխիթար Երևանցի անունով, 13-րդ դարի հայ պատմիչ է, բանաստեղծ, մանկավարժ, գրիչ, երաժիշտ: Նա ծնվել է Երևանում: 1267-70-ական թթ. ծավալել է գիտա-մանկավարժական ակտիվ գործունեություն: 1279 թվականից գլխավորել է Այրիվանքի (Գեղարդի) դպրոցը: Նրանից մեզ են հասել գանձեր, տաղեր, աղոթքներ և «Պատմութիւն Հայոց»-ը: Պատմության մեջ նա համառոտակի նկարագրել է հայ ժողովրդի պատմությունը մինչև 1289 թվականը: Դա արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում վրացիների, աղվանների, հույների, պարսիկների, սելջուկների, թաթարների, հռոմեացիների պատմության վերաբերյալ:

Նա հայտնի է նաև «Ճառընտիր» ժողովածուով, որը կազմել է Այրիվանքում, 1283թ.: Այդ ժողովածուում տեղ է գտել ինքնուրույն և թարգմանական գրականությունից հայտնի 13 խոշոր հեղինակների 43 աշխատություն:

Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն Հայոց» գրքի մոսկովյան 1860 թ. հրատարակությունը հիմք է դարձել նրա համաբարբառի³¹ կազմման

համար: Դա քերականական դասավորություն ունեցող համաբարբառ է, այսինքն՝ գոյականները, ածականները, թվականները, դերանունները, բայերը ներկայացված են քերականական որոշակի դասավորությամբ, այն է՝ թվի և հոլովների կամ դեմքի հաջորդականությամբ: Տվյալ գլխաբառով կազմված հարադրությունները տրված են գլխաբառի համադրական ձևերից հետո՝ այբբենական կարգով:

Բոլոր դերբայների և բայերի եղանակային ձևերը (ներգործածն և կրավորածն) դարձել են առանձին գլխաբառեր: Մի քանի օրինակ բերենք այդ համաբարբառից:

ԱՁԳ - Ամենայն *ազգք* զմեզ Արմանի անուանեն: - 31. Ջպատմութիւն դարուցն առաջնոց ... հարևանցի իմն պատմէ, զբուն *ազգին* զոճ կարգաւ բերելով - 2. Անկատար մնաց *վասն* շրջակայ *ազգացն*: - 40. Ամենայն աշխատութիւնք մեր վասն *Հայաստան ազգիս* և աշխարհիս պատմութեանց են - 43.

ԱՌՆԵԼ - Եպիկուռայ ջանայր զԱշոտ իշխանն քաղկեդոնիկ *առնել*: - 53. Ճարտարապետն աշխարհաց ճարտարացուսցէ ... զտեսութիւն հոգւոյ իմոյ՝ *առնելով* զիս արուեստագէտ դաստաքար: - 3.

ԱՌՆԵՄ - Առազն ... երթայ առ Չարմաղանն և *առնէ* խաղաղութիւն - 66. Ինքն *առնէր* այլ առակս - 36. Սա *արար* գիր առաջին - 25. Նա *արար* զՏարօնոյ Պատմութիւնն - 45.

Բայերի հետ կապված՝ ուզում ենք անել մեկ դիտողություն, կազմողը ճիշտ է վարվում, երբ տվյալ բայով կազմված հարադրությունները տալիս է համադրական ձևերից հետո՝ վերջում: Ինչպես, օրինակ՝ *վերահասու առնէ, անդնդասոյզ արար, աշխարհագիր արար, դատ արար, ընդ բանիւ արար, յայտ արար, վնաս արար, առաջի արարին, վնաս արարին*: Դրանք, ինչպես ցույց են տալիս օրինակները, դասավորված են ըստ *առնեմ* բայի հարացույցի: Բայց ավելի ճիշտ կլիներ, եթե տվյալ հարադրությունները դասավորվեին ըստ առաջին բաղադրիչի այբբենական հաջորդականության. այդ դեպքում նույն հարադրությունը (տե՛ս, օրինակ, *վնաս առնեմ*) տարբեր տեղեր չէր ընկնի, այլ դրա տարբեր ժամանակաձևերը կհաջորդեին իրար:

Նախդիրները դասավորված են ըստ հոլովառության և տրված են բնագրային օրինակներով, բացառությամբ հայցականով *զ*-ի (գործածված է 780 անգամ) և բացառականով *ի*-ի (գործածված է 207 անգամ): Նշված է նաև *եւ* շաղկապի գործածության ընդհանուր քանակը՝ 829 անգամ: Բնագրային վկայություններով են ներկայացված նաև դրանցով կազմված հարադրական կառույցները:

Կազմողը *եմ* էական բայի գործածության դեպքերը զատել է *եմ* օժանդակ բայի գործածությունից և երկուսն էլ ներկայացրել է բնագրային օրինակներով: Այստեղ նրա մոտեցումը ճիշտ է *եմ* էական բայի համար: Բայց այն ճիշտ չի կարելի համարել օժանդակ բայի համար: Բանն

այն է, որ եւ օժանդակ բայը անկախ բառական միավոր չէ, այն հավասարազոր է պարզ ժամանակածիլ վերջավորությանը. օրինակ՝ *գտանէ // գտեալ է, տայ // տուեալ է* և այլն: Հետևաբար օժանդակ բայը պետք է ցույց տրվեր դերբայի հետ միասին որպես մեկ բառական միավոր:

Համաբարբառում առանձնացված են համանուն բառերը, որոնց կողքին նշված են իմաստները կամ խոսքիմասային պատկանելությունը. օրինակ՝ *այլ-* դերանուն, *այլ-* շաղկապ, *այլ-* մակբայ. *այր-* տղամարդ, *այր-* անձավ և այլն: Բայց համաբարբառում այս սկզբունքն էլ հետևողականորեն չի կիրառված. այսպես, օրինակ, հանդիպում ենք բազմաթիվ համանուն բառերի, որոնց կողքին ոչ մի նշում չի արված. տեն, օրինակ, *թաթար, թուրք, լուսին* (բոլորն էլ հասարակ և հատուկ տեսակի գոյականներ են), *Կովկաս* (անձնանուն և տեղանուն), *հայր, տէր* (աշխարհիկ և կրոնական իմաստով) և այլն:

Ընտրված վկայությունները հիմնականում ճիշտ են, բառակրճատումները շատ չեն, իսկ եղածներն էլ չեն աղավաղում նախադասության միտքը: Օրինակ՝

ՄԻՏԶ- Ձայս իրակերտութիւնս զոր սկսայ յուսով... *զմիտս* իմ մարգելով ի գործս... թերևս փոքր ինչ արգելցի ի ցնդմանէ երկրաքարշական ցնորմանց: - 4.

Համաբարբառում երբեմն հանդիպում ենք սխալների ու վրիպումների. օրինակ՝ *ապա* բառը համարվել է շաղկապ և եղանակավորող բառ, բայց եղած երկու կիրառությունն էլ նույնն են, այսինքն՝ շաղկապ են: Այսպես՝

ԱՊԱ (շաղկապ) – Իսկ եթէ այս այսպէս է... ապա զի՞նչ պարտ է ասել վասն ի սկզբանէ աշխարհի անցիցն անցելոց – 69.

ԱՊԱ (եղ. բառ) - Ապա զի՞նչ պարտ է ասել յաղագս մեղաւք մակարդեալ մտացս անկարութեան – 3.

Կամ՝ «Ետ ալւամ և խաչ *ի վերայ* Ձաքարիա կաթողիկոսին: - 55» նախադասության մեջ գործածված *ի վերայ* նախադրությունը համարվել է մակբայ:

Կարելի է թվարկել և այլ վրիպումներ. օրինակ՝ *հաղթեաց*, փոխանակ՝ *յաղթեաց* (էջ 4), *յայելով*, փոխանակ՝ *հայելով* (էջ 185), չընդգծված գլխաբառեր (օրինակ՝ ամբողջ 152-րդ էջը), ճիշտ չներկայացված գլխաբառեր. ինչպես, օրինակ՝ տրված են *ծեռն, մէջ, վերայ* և այլն, փոխանակ տալու՝ *ի ծեռն, ի մէջ, ի վերայ* ձևով, որովհետև դրանք նախադրություններ են միայն տվյալ կազմությամբ:

Մխիթար Այրիվանեցու երկում գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 12305 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 2083, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 2390: Ի տարբերություն մյուս բոլոր համաբարբառների՝ այս համաբարբառում մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը գերակշռում է բառարանային բառերի քանակին, և դրա պատ-

ճառն այն է, որ այդ երկուն չափազանց շատ են հատուկ անունները՝ անձնանուններն ու տեղանունները, որոնք խառն ձևով տրված են համաբարբառի վերջում (տե՛ս էջ 330-350): Իհարկե, ավելի ճիշտ կլիներ, եթե անձնանուններն ու տեղանունները տրվեին առանձին-առանձին: Այս համաբարբառը չունի հաճախականության բառացանկ:

Չեթուն պատմիչը 13-14-րդ դդ. պատմագիր է և ռազմական գործիչ: 1294-1305 թթ. նա եղել է հայոց սպարապետը և վարել է մի քանի հաղթական ճակատամարտեր մահմեդական իշխանությունների, մասնավորապես եգիպտական սուլթանության դեմ: Նա գրել է թաթար-մոնղոլների պատմությունը, որը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում միջնադարյան Արևելքի, Հայաստանի, Կովկասի և հարակից երկրների մասին: Նա իր պատմությունը գրել է միջնադարյան ֆրանսերենով, որը հետո թարգմանվել է լատիներեն, որից էլ Մ. Ավգերյանը 1842թ. թարգմանել է գրաբար: Թարգմանիչը դրան կցել է նաև Չեթուն պատմիչի անունով հայտնի ժամանակագրությունը, որն արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում հայ և բազմաթիվ այլ ժողովուրդների 703-1350 թթ. պատմությունից:

Եվ ահա Մ. Ավգերյանի թարգմանության հիման վրա կազմվել ու հրատարակվել է Չեթուն պատմիչի աշխատության բնագրային համաբարբառը³²: Դա քերականական դասավորություն չունեցող համաբարբառ է, որտեղ հոլովվող և խոնարհվող բառերը տրված են ըստ գրքի էջերի հերթականության: Այստեղ տվյալ բառով կազմված հարադրությունները չեն առանձնացվել և համադրական ձևերից հետո չեն զետեղվել, ինչպես սովորաբար արվում է մյուս համաբարբառներում, այլ ներկայացվել են էջերի հաջորդականությամբ և նունիսկ ցույց չեն տրվել ընդգծումով:

Թեև համանուն բառերը առանձնացված են, բայց դրանց իմաստները կամ խոսքիմասային պատկանելությունը մեկ նշվել են (օրինակ՝ *այլ-դեր.*, *այլ-շաղկապ*, *բայց* (շղկ.), *բայց-նիդր.*, *որ-դերանուն*, *որ-շաղկապ*), մեկ՝ ոչ (օրինակ՝ *ակն* // *ակն*, *հեռի* // *Չեռի*, *սուր* // *Սուր* և այլն):

Բայերի դիմավոր և անդեմ ձևերը տրվել են որպես առանձին գլխաբառեր. ինչպես, օրինակ՝ *ասացեալ*, *ասել*, *ասեմ*, *ասիմ*, *գտանել*, *գտանիմ*, *գտեալ* և այլն:

Նախդիրներից առանձնացվել են *զ*-ն հայցականի հետ (գործածված է 990 անգամ), *ի*-ն բացառականի հետ (գործածված է 350 անգամ), իսկ դրանց և մյուս բոլոր նախդիրների կիրառությունները ներկայացվել են խառն ձևով: Առանձնացվել և ընդհանուր թվաքանակով են ներկայացվել նաև *եւ* շաղկապի անկախ կիրառությունները (1346 անգամ), իսկ դրանով կազմված հարադրությունները տրվել են բնագրային օրինակներով:

Համաբարբառում բերված վկայությունները շատ ընդարձակ են, բառակրճատումները՝ քիչ: Այդ ամենը ցուցադրելու համար համաբարբառից բերենք մի երկու օրինակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ի Հայաստան աշխարհի կան լերինք մեծամեծք, դաշտը ընդարձակք, և գետք մեծամեծք, և լիճք քաղցրաջուր և աղէջուր, յորս գտանի առատութիւն ծկանց: ...Ի Հայաստան աշխարհի է բարձրագոյն լեռն՝ քան զոր ընդ ամենայն տիեզերս, որ ռանկօրէն առ ոմանս Արաք կոչի (այն է Արարադ) - 14.

ՏԻՐԵՄ - Այդ ճինկիզ խան ինքնակալ ամենայն գաւառաց եղեալ... տիրեաց նոցին առանց անհանդարտութեան իրիք. մինչև ետես զայլ տեսիլ - 34.

Ինչպես և երևում է այդ օրինակներից, բերված վկայությունները չափից ավելի են ծավալուն: Եթե այդ նախադասությունները բերվեին հետևյալ տեսքով, ապա գլխաբառը ոչնչով չէր տուժի: Այսպես՝

ՀԱՅԱՍՏԱՆ - ի Հայաստան աշխարհի կան լերինք մեծամեծք, դաշտը ընդարձակք - 14. Ի Հայաստան աշխարհի է բարձրագոյն լեռն - 14.

ՏԻՐԵՄ - Այդ ճինկիզ խան ինքնակալ ամենայն գաւառաց եղեալ... տիրեաց նոցին - 34.

Համաբարբառին կից տրված են մի քանի հավելվածներ. այսպես՝ 633-641 էջերում «Ժամանակագրութիւն»-ը, որն ընդգրկում է 703-1350 թթ. դեպքերի համառոտ նկարագրությունը: Առանձին հավելվածով է տրված նաև դրա հաճախականության բառացանկը (էջ 690-691):

642-690 էջերում տրվել է պատմության համաբարբառի հաճախականության բառացանկը, 692-702 էջերում՝ հատուկ անունների ցանկը:

Համաբարբառը եզրափակվում է բառաքանակի վիճակագրական տվյալներով, ըստ որոնց այնտեղ գործածված բառերի ընդհանուր քանակը 19163 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 2566, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 1343:

Միջնադարյան խոշոր բանաստեղծ Ֆրիկն ապրել և ստեղծագործել է 13-րդ դարի երկրորդ կեսին և 14-րդ դարի առաջին քառորդում: Նա եղել է աշխարհական և եկեղեցու հետ կապ չի ունեցել: Հայտնի չէ նաև նրա իսկական անունը. *Ֆրիկը* գրական ծածկանուն է, որ նշանակում է «խանձված դեռահաս ցորեն»³³: Ֆրիկը եղել է հարուստ մարդ, բայց մոնղոլական տիրապետության ժամանակ ամբողջովին սնանկացել է: Մոնղոլները հարկի դիմաց գրավ են վերցրել նրա որդուն, և Ֆրիկն իր որդուն ազատելու համար պանդխտել է:

Ֆրիկից մեզ են հասել շուրջ հինգ տասնյակ բանաստեղծություններ, որոնցում արտահայտված են ժողովրդի բողոքն ու ցասումը մոնղոլական լծի և ավատական կարգերի դեմ: Նա իր ստեղծագործությունները

գրել է ժողովրդին հասկանալի լեզվով. «Ֆրիկն հանցեղ պարզ է խօսել, որ ամենայն մարդ իմանայ», - գրում է բանաստեղծը:

Ֆրիկի բանաստեղծությունների համաբարբառի³⁴ համար հիմք է ծառայել նրա բանաստեղծությունների՝ Մ. Մկրյանի հրատարակությունը (1941թ.): Համաբարբառը հրատարակվել է երկու հատորով:

Այս համաբարբառը թեքվող խոսքի մասերի համար չունի քերականական դասավորություն, այսինքն՝ դրանում հոլովվող և խոնարհվող բառերը տեղ են գտել գրքում ունեցած գործածությունների էջերի հաջորդականությամբ: Բայերի դիմավոր և անդեն ձևերի համար գլխաբառ է ընտրվել անորոշ դերբայը: Տվյալ գլխաբառով (բայ, թե անուն) կազմված հարադրությունները տրվել են համադրական ձևերից հետո, այբբենական կարգով:

Առանձնացվել են համանուն բառերը և ներկայացվել առանձին գլխաբառերով՝ թվային ցուցիչների և իմաստների նշումով. օրինակ՝

ԱԿՆ¹ /աչք/ - Ակն հոգւոյս է խաւարած - 75.

ԱԿՆ² /թանկագին քար/ - Քան զմեծատունն այլ ո՞վ հարուստ Այնչափ ունէր ակն ու գօհար - 177.

Դերանունների համար որպես գլխաբառ տրվել է եզակի թվի առաջին դեմքը (*ես, դու, նա*), իսկ դրանց բոլոր կիրառությունները տրվել են ոչ թե ըստ հոլովման հարացույցի, այլ գրքում ունեցած գործածությունների հաջորդականությամբ:

Եւ շաղկապը Ֆրիկի բանաստեղծություններում ինքնուրույնաբար գործածվել է 695 անգամ: Բացի այդ, նա հանդես է եկել նաև հարադրությունների կազմում (*եւ ապա, եւ թէ, եւ կամ*), որոնց գործածությունների համար բերվել են բնագրային վկայություններ:

Նախդիրները ներկայացվել են ըստ հոլովառության: Ըստ որում նշվել է հայցականով *զ*-ի, բացառականով *ի*-ի և *յ*-ի գործածությունների ընդհանուր քանակը, համապատասխանաբար՝ 1232, 178, 145 անգամ, իսկ մյուսների համար բերվել են բնագրային վկայություններ: Նույնանիշ բառերի գրային տարբերակները տրվել են որպես մեկ գլխաբառ. ինչպես, օրինակ՝ *նայել-նաել, շունչ-շունջ, վայելել-վայլել* և այլն:

Համաբարբառն ընդհանուր առմամբ հաջող է կազմված, ընտրված հատվածներում տվյալ գլխաբառը երևում է իր լրացում-լրացյալ անդամներով³⁵: Այժմ համաբարբառից բերենք մի քանի օրինակ:

ԱՍՏՈՒԱԾ, ԱՍՏԻԱԾ - Առնուս պարգևք *ի յաստուծոյ* - 29. Ֆրիկն ասէ ողբանք լալի, *Աստուած* ձեզ այլ ողորմեսցի: - 30. Յարութենէ գործք իսկի չունեն, որ գթացել էր *ի յաստուծոյ* - 33.

ՈՒՆԵԼ - Ձինչ տէրն երեստ հէրիք չածի, Այլ մեծութիւն սիրտ *ունէի* - 25. Ֆրիկն ողորմ է ու լալի ... Ասպընջական անդէն չունի (ծն. շունի) - 27. Ֆրիկ, *չունիս* խելք իմաստի - 27. Ֆրիկ, թէ խելք *ունես* (ծն. ունիս)

բարի, Իւղ պատրաստե քեզ լապտերի – 27. Թէ սիրտ ունիս* դու խրատի. Բեզ լսելոյ ականջ պիտի: - 28. Ֆրիկն իգուր է՞ր կաշխատի, թէ խելք ունի շուտ փարատի – 29. Ոչ գիտեմ թէ ու՞ր մեռանիմ, Ոչ որ չունիմ (ծն. ունիմ) որ թաղէ զիս – 31.

Ֆրիկի բանաստեղծությունների համաբարբառի արժեքն ավելի է բարձրացել համաբարբառի խմբագրի կատարած աշխատանքի շնորհիվ: Նկատի ունենալով, որ Մ. Մկրյանի հրատարակությունում տեղ են գտել բազմաթիվ վրիպումներ ու բացթողումներ, խմբագիրը համաբարբառը համեմատել է Տիրայր Արքեպիսկոպոսի հրատարակած Ֆրիկի «Դիւան»-ի (Նյու Յորք, 1952) հետ և կատարել շատ արժեքավոր շտկումներ ու լրացումներ: Բերենք դրանցից մի քանիսը:

ԱԴԱՍ - Աւետեացն ի դըժոխս Ադամի (Դիվանում՝ Ադամ) փափագի – 151.

ԱՅ - Ահն (Դիվանում՝ Մահըն) կու գայ յանկարծակի, այլ չի թողուլ որ նա շընչայ: - 47. Կապի քո բլբուլ լեզուդ, ի յաhtն (Դիվանում՝ յամեն) լի-նիս դու լեղակ – 58.

ԱՌԱՋ – Մէկին ըռախտ և զըրեհի, ճոխով նստի ի պետաւ ծի. Մէկն բոբիկ և անվարտի, Յետևակին առաջ (ծն. յարջև, Դիվանում՝ յառջին) փախչի – 236.

Համաբարբառի ամեն մի հատոր օժտված է հատուկ անունների ցանկով, հաճախականության բառացանկով և բառաքանակի վիճակագրական տվյալներով: Ֆրիկի բանաստեղծությունների համաբարբառի երկու հատորում գործածված բառաձևերի ընդհանուր քանակը 25317 է, բառարանային բառերի քանակը՝ 3078, մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 1350:

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հայկական համաբարբառի բաժինը նմուշի համար համաբարբառի է վերածել նաև հայ նոր գրականության երկու դասական ներկայացուցչի՝ Ավետիք Իսահակյանի և Դանիել Վարուժանի ստեղծագործությունները: Ի դեպ, այդ համաբարբառները ևս - կազմված են գրաբար մատենագրության բնագրային համաբարբառների սկզբունքներով:

Թեև ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում արդեն քսան տարի է, ինչ ընդհատվել է համաբարբառների կազմումը, բայց ուրախալի է, որ այդ շատ կարևոր հայագիտական աշխատանքը կատարվում է նաև այժմ և այլ տեղերում: Այսպես, Վանաձորի Հովի. Թումանյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Գ. Խաչատրյանը կազմել և հրատարակել է 7-րդ դարի պատմիչ Սեբեոսի պատմության բնագրային համաբարբառը³⁶, որը կազմված է ակադեմիական համաբարբառների սկզբունքներով, այն է՝ դրանում ընդգրկված են երկուսն առանձին բոլոր բառերն անխտիր, թեքվող խոսքի մասերը դասավորված են քերականորեն, յուրաքանչյուր բառագործա-

ծության համար բերված են բնագրային ընդարձակ վկայություններ, համաբարբառի վերջում տրված են հատուկ անունների, բառագործածության հաճախականության ցանկեր և բառաքանակի վերաբերյալ տվյալներ: Ըստ այդ տվյալների՝ Սեբեոսի երկուն ընդհանուր առմամբ գործածվել է 35559 բառ, որից բառարանային բառերի քանակը 4467 է, իսկ մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը՝ 2086:

ԳԼՈՒԽ չորրորդ
ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԿԱԶՄՍԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հայկական համաբարբառի բաժինը 1962-1987 թթ. կազմել և հրատարակել է զրաբարագիր 20 մատենագիրների ավելի քան 50 համաբարբառ (առանձին երկերի համաբարբառները 2-3 հատորանի են): Բացի դրանցից, շատ վաղուց հրատարակման են սպասում Հովհան Մամիկոնյանի, Հովհան Իմաստասեր Օձնեցու, Ուխտանես Եպիսկոպոսի, Գրիգոր Նարեկացու (տաղերը և գանձերը), Ստեփանոս Տարոնեցու (համաբարբառի երրորդ հատորը), Արիստակես Լաստիվերցու, Մխիթար Հերացու, Կիրակոս Գանձակեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի երկերի պատրաստի համաբարբառները:

Ինչպես արդեն պարզ դարձավ համաբարբառների վերլուծությունից, համաբարբառները հրատարակվել են ռոտատորային և ռոտապրինտային եղանակներով:

Համաբարբառների վերլուծությունից պարզվեց նաև, որ բնագրային համաբարբառներն իրենց կազմության սկզբունքներով բաժանվում են մի քանի տարատեսակների, որոնք ստորև կբնութագրվեն ընդհանուր գծերով:

Ինչպես բառարանների, այդպես էլ համաբարբառների բոլոր տեսակների կազմման համար պարտադիր սկզբունք է տվյալ երկի քարտարանի ստեղծումը: Առաջին հերթին կազմվում է համաբարբառի վերածվելիք երկի քարտարանը, որից հետո բառերը դասավորվում են այբբենական կարգով, իսկ յուրաքանչյուր բառ՝ քերականորեն, և առանձնացվում են համաբարբառի համար նախատեսվելիք հատվածները: Աշխատանքի այս փուլում է, որ թեքվող խոսքի մասերի դասավորությունը կատարելիս միասնական սկզբունք չի կիրառվել: Ոմանք թեքվող խոսքի մասերը դասավորել են քերականորեն, այսինքն՝ հոլովվող բառերը տվել են ըստ թվի և հոլովների հարացույցի, բայերը՝ ըստ թվի և դեմքի հաջորդականության, իսկ ոմանք էլ այդ բառերը տվել են բնագրի էջերի հերթականությամբ: Իհարկե, գերադասելին առաջին սկզբունքն է, այսինքն՝ թեքվող բառերը քերականական դասավորությամբ տալը: Պա էլ ավելի է բարձրացնում համաբարբառի գիտական արժեքը: Ըստ այդ սկզբունքի՝ հոլովվող բառերի համար որպես գլխաբառ տրվում է եզակի ուղղականը (առանց հոդի), հետո հոդավոր եզա-

կի ուղղականը, հոգնակի ուղղականը (անհոգ և հոգավոր), այնուհետև նույն ձևով դասավորվում են մյուս հոլովածները:

Միասնական սկզբունք չի կիրառվել նաև բայերը ներկայացնելիս, ումանք բայերի անդեմ և դիմավոր (ներգործածն և կրավորածն) բոլոր ձևերը տվել են առանձին-առանձին գլխաբառերով. ինչպես, օրինակ՝ *առնել, առնելոց, արարեալ, արարող, առնեմ, առնիմ* և այլն: Ումանք էլ այդ բոլոր ձևերը տվել են անորոշ դերբայի տակ: Տարբեր մոտեցում է հանդես բերվել նաև բայի ժխտական ձևերի և հարադրական բայերի դեպքում: Ումանք դրանք տվել են խառն ձևով, իսկ ումանք էլ տվել են վերջում: Իհարկե, դրանցից նպատակահարմարը բայերի տարբեր ձևերի համար առանձին գլխաբառեր վերցնելն է, իսկ գործածությունները՝ քերականորեն տալը: Ճիշտ կլինի բայերի ժխտական ձևերը տալ դրականից հետո, իսկ տվյալ գլխաբառով կազմված բայական հարադրությունները տալ համադրական ձևերից հետո: Բայական հարադրությունը որպես առանձին գլխաբառ անպայման պետք է տալ նաև այբբենական իր տեղում:

Բոլոր համաբարբառներում էլ առանձնացվել են համանուն բառերը և տրվել առանձին գլխաբառերով, բայց այդ սկզբունքը խախտվել է դրանց իմաստները կամ խոսքիմասային պատկանելությունը նշելիս, քանի որ ումանք նշել են դրանք, իսկ ումանք՝ ոչ: Նույնիսկ կան համաբարբառներ էլ, որոնցում որոշ բառերի համար նշված է, իսկ որոշ բառերի համար չի նշված:

Առանձնացվել են հայցականով *զ*, բացառականով *ի(յ)* նախդիրները, և նշվել է դրանց գործածության ընդհանուր քանակը, իսկ մյուսների համար բերվել են բնագրային վկայություններ: Բայց կազմողները այստեղ էլ հետևողական չեն գտնվել, որովհետև ումանք դրանք տվել են ըստ հոլովառության, իսկ ումանք՝ խառն ձևով: Ելնելով համաբարբառի պահանջներից՝ ճիշտը ըստ հոլովառության ներկայացնելն է:

Գրեթե բոլոր համաբարբառներում նշվել է *եւ* շաղկապի գործածության ընդհանուր քանակը, իսկ դրանով կազմված հարադրությունների համար բերվել են բնագրային վկայություններ. ասենք, որ դա ճիշտ սկզբունք է:

Իրավացիորեն նույնանիշ բառերի գրային տարբերակները տրվել են որպես մեկ գլխաբառ՝ առաջնային համարելով հիմնական ձևը: Ճիշտ են վարվել նաև այն կազմողները, ովքեր դերանունների (անձնական) համար որպես գլխաբառ ընտրել են եզակի ուղղականը, իսկ դրա տարարմատ թեք կամ մյուս ձևերը այբբենական կարգով տվել են իրենց տեղում և հղում կատարել եզակի ուղղականին. ինչպես, օրինակ՝ *Իմ, Ինձ* – տե՛ս *Ես*. *Մեք* – տե՛ս *Ես*. *Ձեր, Ձեզ* – տե՛ս *Դու* և այլն:

Սկսած 1978 թվականից համաբարբառներին կից տրվում է նաև հաճախականության բառացանկ, որն էլ ավելի արդյունավետ է դարձնում

հետազոտողի աշխատանքը՝ հեշտացնելով ու արագացնելով այս կամ այն հարցի լուծումը: Հաճախականության բառացանկում նշվում է, թե քանի անգամ է գործածվել տվյալ բառը և համաբարբառի որ էջերում: Հետևաբար ավելի օգտակար է հաճախականության բառացանկերը համաբարբառին կից տալը: Իսկ երբ այդ բառացանկը տրվում է ոչ տվյալ համաբարբառին կից, այսինքն՝ հրատարակվում է առանձին գրքուկով, այդ դեպքում որևէ հարց լուծելու համար անպայման պետք է դիմել տվյալ հրատարակությանը:

Բոլոր համաբարբառներին կից տրվել են հատուկ անունների ցանկեր, բայց այստեղ էլ միասնականություն չի դրսևորվել, քանի որ շատ համաբարբառներում դրանք տրվել են խառն ձևով, իսկ մի քանիսում՝ անձնանուններն ու տեղանունները առանձնացվել են: Գիշտը վերջին սկզբունքն է:

Լեզվաբանական և այլ կարգի ուսումնասիրություններ կատարելու համար շատ հետազոտողների կարող է հետաքրքրել հեղինակի բառապաշարը: Այդ նկատառումով էլ բոլոր համաբարբառներում տրվել են բառագործածության վիճակագրական տվյալներ՝ բառաձևերի ընդհանուր քանակը, բառարանային բառերի քանակը և մեկ անգամ գործածված բառերի քանակը: Ըստ որում առանձնացվել են նաև բառարանային միավորներ չհանդիսացող ձևույթները, և նշվել է դրանց ընդհանուր քանակը. այսպես՝ բառերի ընդհանուր քանակից առանձնացվել են հայցականով *զ*, բացառականով *ի(յ)* նախդիրների, *եւ* շաղկապի, *չ* ժխտական մասնիկի գործածությունները և նշվել առանձին-առանձին: Որոշ համաբարբառներում ընդհանուր բառաքանակից անջատվել է նաև հատուկ անունների քանակը: Այս ամենը հնարավորություն է ընձեռում ավելի ճշգրիտ տվյալներ ստանալ այս կամ այն մատենագրի բառապաշարի տարբեր շերտերի վերաբերյալ:

ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Մեծ է համաբարբառների դերը հայագիտության տարբեր ճյուղերի զարգացման և գիտական տեղեկատվության բնագավառում: Շատ հայագետներ են գնահատել համաբարբառի դերն ու նշանակությունը: Այսպես, օրինակ, մեծանուն հայագետ Հր. Աճառյանը, իր «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության 2-րդ հատորում քննելով մեսրոպյան հայերենը, նրան հատուկ ոճական 18 առանձնահատկությունները և դրանց վերաբերյալ օրինակներ բերելով դասական հայերենից, գրում է. «Այս օրինակները ցույց են տալիս, որ մեսրոպյան մեծագույն վարպետներն անգամ կարող են սայթաքել: Հետևաբար անհրաժեշտ է ունենալ մեսրոպյան հայերենի ամբողջական համաբարբառը, ուր լեզվի բո-

լոր օրինակները մանրամասն հավաքված ու դասավորված լինեն: Վիեճնայի Միխթարյանները կազմել են այդ աշխատությունը, բայց դա գտնվում է միայն իրենց մոտ ձեռագիր վիճակում, որովհետև այդպիսի ահագնածավալ աշխատություններ անհրապարակելի են»¹:

Համաբարբառը, որպես գիտական հետազոտության մեթոդ, շատ բարձր է գնահատել հայագետ-պատմաբան Հ. Անասյանը: Նա համաբարբառի մասին հայտնել է հետևյալ կարծիքը. «Հայագիտությունը մեր օրերում, եթե ուզում է շարունակել իր զարգացման ընթացքը համաշխարհային մակարդակով, չի կարող անտեսել բանասիրական աշխարհում կիրառվող ժամանակակից մեթոդները, որոնց թվում՝ հետազոտության համաբարբառային մեթոդը: Հայ բանասիրությունն ամեն քայլափոխում իր առջև ծառացած է գտնում աղբյուրագիտական խնդիրներ, որոնց արագ լուծմանը կարելի է հասնել միայն համաբարբառի օգնությամբ»²:

Համաբարբառների հիման վրա կարելի է կատարել բազմապիսի գիտական ուսումնասիրություններ: Այս տեսակետից իրավացի է վրացի լեզվաբան, հայագետ Իվանե Շիլակաձեն, երբ հայկական համաբարբառների մասին գրում է. «...Այս համաբարբառները մեծ օժանդակություն ցույց կտան պատմաբանին, բանասերին, լեզվաբանին, իրավունքի պատմաբանին, տնտեսական պատմության հարցերը հետազոտողին, բոլոր նրանց, ում կհետաքրքրեն այս կամ այն բառի գործածության ձևերը...: Սա մեծ ազգային գործ է, ուստի և՛ միջազգային: Այս աշխատությունների մեջ հայ պատմիչները հարուստ տեղեկություններ են հասցնում դրացի և ոչ դրացի ժողովուրդների մասին»³:

Հայկական համաբարբառների մասին հոդվածներ են հրապարակել օտարերկրյա այլ հայագետներ և դրանք գնահատել ըստ արժանվույն:

Իտալացի հայագետ Ջ. Բոլոնիեզին (Միլան) հայկական համաբարբառի բաժնի տպավորությունների մատյանում գրել է. «... բաժնում տարվում է իրապես ահռելի աշխատանք, որը բազմակողմանի ծառայություն է մատուցելու հայագիտությանը»:

Հայկական համաբարբառների մասին մեծ համակրանքով է խոսում հունգարացի լեզվաբան, հայագետ Էդմոնդ Շյուտցը՝ Հունգարիայի գիտությունների ակադեմիայի ժողովածուում անգլերենով հրատարակած իր ծավալուն հոդվածում⁴, որն ունի «Միջնադարյան հայ գրականության համաբարբառը» խորագիրը: Հոդվածի առաջին մասը նվիրված է հայ բառարանագրության պատմությանը, իսկ երկրորդը՝ համաբարբառներին: Նրա կարծիքով համաբարբառները անգնահատելի ծառայություն են մատուցում տարբեր հեղինակների լեզվի, լեզվական տարբեր իրողությունների ուսումնասիրության ժամանակ: Իր միտքը հաստատելու համար նա բերում է հետևյալ դիպուկ օրինակը: Ն. Ակիմյանը փորձել է ապացուցել Մովսես Խորենացու և Ղևոնդ Երեցի երկերի նույ-

նությունը՝ ընտրելով մոտ 100 բառ: Բայց դա նրան չի հաջողվել, որովհետև դրանք եղել են ընդհանուր ճանաչում գտած բառեր և չեն ունեցել ռճական յուրահատկություններ. այդ բանը խոստովանել է նաև ինքը՝ Ն. Ալիմյանը⁵: Այստեղ մեզ հետաքրքրողն այն է, որ այդ համեմատությունից էղմունդ Շյուտցն անում է շատ կարևոր եզրակացություն. ըստ նրա այդ բանը կարելի ճշգրտությամբ պարզել միայն տվյալ հեղինակների երկերի համաբարբառների առկայության դեպքում:

Եվ ի հաստատումն Ն. Ալիմյանի այդ տեսակետի՝ Մ. Խորենացու և Ղևոնդ Վարդապետի պատմություններում *ա* տառով սկսվող բոլոր բառերը (բացառյալ հատուկ անունները) համեմատելով միմյանց հետ՝ մենք ստացել ենք հետևյալ արդյունքները: Այդ պատմիչները համապատասխանաբար գործածել են *ա*-ով սկսվող շուրջ 950 և 730 բառ: Այդ թվում Մ. Խորենացու պատմությունում կա 460 բառ, որոնց չենք հանդիպում Ղևոնդի երկում, իսկ վերջինիս պատմությունում էլ կա ավելի քան 200 բառ, որոնք չկան Մ. Խորենացու երկում: Այդ նշանակում է՝ երկու պատմիչների երկերում առկա է շուրջ 500 ընդհանուր բառագործածություն:

Մ. Խորենացու երկում եղած տարբերությունների մի մասը այնպիսի բառեր են, որոնց վերջածանցավոր կազմությունները կան Ղևոնդի պատմությունում: Օրինակ՝ *ազգաբան* (Խոր.), *ազգաբանել* (Ղևոնդ), *աղերս* (Խոր.), *աղերսական* (Ղևոնդ), *անապակ* (Խոր.), *անապական* (Ղևոնդ), *անընտրող* (Խոր.), *անընտրողաբար* (Ղևոնդ), *անհոգող* (Խոր.), *անհոգութիւն* (Ղևոնդ), *անյագ* (Խոր.), *անյագութիւն* (Ղևոնդ), *արի* (Խոր.), *արիական* (Ղևոնդ), *արուեստաւոր* (Խոր.), *արուեստաւորիչ* (Ղևոնդ) և այլն:

Այդ բառերի մի զգալի մասը ածանցավոր կազմություններ են. մեծ մասամբ *ան*-նախածանցավոր և *-ութիւն* վերջածանցավոր բառեր: Մ. Խորենացու պատմությունում հանդիպում ենք *ան* – ժխտական նախածանցով կազմված շուրջ 120 բառի, որոնք չկան Ղևոնդի երկում, օրինակ՝ *անազգի*, *անաճելութիւն*, *անամօթել*, *անաշխատ*, *անբանութիւն*, *անբերութիւն*, *անգործ*, *անգարդ*, *անթաղ*, *անժամանակ*, *անիշխանութիւն*, *անլսող*, *անժանաթ*, *անհանճար*, *անհաստատուն*, *անճանճրոյթ*, *անմարդ*, *անմիաբանութիւն*, *անմտութիւն*, *անյիշատակելի*, *անչափ*, *անշարժ*, *անշրջելի*, *անոճ*, *անուսումն*, *անպատշաճ*, *անսիրելութիւն*, *անվարժ*, *անտեղի*, *անփառութիւն* և այլն:

Ղևոնդ Վարդապետի պատմությունում կիրառվել է *ան* – նախածանցավոր ավելի քան 60 բառ, որոնք չկան Մ. Խորենացու երկում: Օրինակ՝ *անախորժելի*, *անամաթ*, *անասելի*, *անբառնալի*, *անգիտութիւն*, *անզգայութիւն*, *անընտրողաբար*, *անխախտ*, *անխաւար*, *անխիղճ*, *անկողուելի*, *անհաճոյ*, *անհամբոյր*, *անհաւատութիւն*, *անհոգութիւն*, *անճաշութիւն*, *անմարմին*, *անյաղթելի*, *անյիշատակ*, *աննուէր*, *անորակ*,

անչափութիւն, անպատրաստ, անպիտանութիւն, անջրդի, անսուրբ, անվախճան, անտարագրելի, անտեղեակ և այլն:

Մեր այս համեմատությունից կարելի է եզրակացնել, որ համաբարբառների միջոցով հնարավոր է կատարել ոչ թե երկու, այլ ավելի մեծ թվով հեղինակների երկերի լեզվին վերաբերող զանազան զուգադիր ուսումնասիրություններ:

Հայտնի է, որ Վիեննայի Մխիթարյանները և Հր. Աճառյանը գրաբարի շրջանաբաժանման համար ընդունում են 18 առանձնահատկություն և դրանց հիման վրա գրաբարի պատմությունը բաժանում են երկու փուլի՝ դասական (405-461 թթ.) և հետդասական (461 թ. հետո ընկած ժամանակաշրջանը): Ասենք, որ այդ առանձնահատկություններից մեկն էլ նախամասնիկների գործածությունն է գրաբար մատենագրությունների մեջ: Հունարենի 18 նախադրության դիմաց Դիոնիսիոս Թրակացու «Արվեստ քերականության» հայ թարգմանիչը հին հայերենի համար ընդունում է 50 նախադրություն և երեք հետադրություն: Թարգմանչի ընդունած նախադրություններն են՝ *ներ, արտ, ատր, ապ, բաց, նը, ին/ըն, բար, բաղ, շաղ, շար, մուշտ, զով, ջոկ, պատ, նախ, կանուխ, վաղ, առ, արդ, վեր, ըստ, ընդ, ենթ, ստոր, խլում, ունջ, զկնի, յետ, տար, մատ, յար, քող, գաւ, թափ, պար, կար, վար, բակ, թեռ, հիռ, հակ, դեր, փոխ, մակ, քան, գեր, աւել, վասն, յաղագս, հետադրություններն են՝ սակս, կից, որդ*⁶: Այս ցանկում հանդիպում ենք նախածանցի, վերջածանցի, նախադրության, հետադրության, մակբայի, ածականի և այլն: Դրանցից մի քանիսը (*առ, ընդ, ըստ*) նախդիր են, մի մասը՝ *բաց* («Հունաբան հայերենում» սրան ավելի շատ հադիպում ենք ածանցական գործառույթով), *գեր, զկնի, յետ, քան, վասն, յաղագս, սակս, կից* նախադրություններ են, մի քանիսը մայբայ են (*նախ, կանուխ, վաղ, արդ, վեր* և այլն): Դրանց շարքում կան և այնպիսիները, որոնք արհեստականորեն ստեղծված մասնիկներ են և ածանցական ոչ մի դեր էլ չեն խաղացել (*ատր, մուշտ, թեռ, գաւ, հիռ, խում, ունջ*):

Բայց այստեղ մեզ հետաքրքրողը այդ նախամասնիկների գործածությունն է դասական և հետդասական մատենագրության մեջ: Ըստ Վիեննայի Մխիթարյանների և Հր. Աճառյանի շրջաբաժանման՝ այդ նախամասնիկները դասական գրաբարում գործածություն չպետք է ունենային: Իրականում երբ Կորյունի, Եզնիկ Կողբացու, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի երկերի և Աստվածաշնչի լեզուն համեմատում ենք Եղիշեի, Մ. Խորենացու, Դ. Փարպեցու, Դավիթ Անհաղթի, Ջենոնի երկերի լեզվի հետ, տեսնում ենք, որ երկուսուկես տասնյակ նախամասնիկներ՝ *ապա-, առ-, արտ-, բաց-, գեր-, ընդ-, ըստ-, թեր-, թափ-, հակ-, հոմ-, մատ-, յար-, յետ-, նախ-, շաղ-, շար-, պար-, վաղ-, վեր-, տար-, փոխ-, փաղ-,* գործածվել են և՛ դասական, և՛ հետդասական գրաբար մատենագրության մեջ⁷: Նշենք մի քանի օրինակ՝ *առընթերակայ* (Կոր., Եզն.) // *առընդունել* (Խոր.), *ընդդիմակաց* (Կոր., Եզն.), *ընդերկարութիւն* (Աս-

տուածաշունչ) // ընդվայրաբանութիւն (Փարպ.), նախաբարբառ (Եզն.), նախավաստակ (Բուզ.) // նախասպան (Փարպ.), նախատեսութիւն (Խոր.) և այլն:

Նկատելի է, որ այդ նախամասնիկներով կազմված բառերի քանակն է՛լ ավելի է մեծանում հետդասական գրաբարում:

Բայց քանի որ վերոնշյալ նախամասնիկների շուրջ կես մասը գործառել է և դասական, և հետդասական գրաբար մատենագրության մեջ, հետևաբար որոշակի սահմանագիծ անցկացնել նախամասնիկների գործածության միջև դասական և հետդասական փուլերի գրաբար մատենագրությունում, անհնար է: Միայն թե անհրաժեշտ է շեշտել այն փաստը, որ դասական շրջանի մատենագրությունում *բաղ-*, *դեր-*, *մակ-*, *ներ-*, *ստոր-*, *տրամ-* նախամասնիկներով կազմված բառերի չենք հանդիպում: Ընդ որում, դրանցով կազմված բառեր չենք գտնում նաև հետդասական շրջանի մատենագիր Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու գործերում: Այդ ածանցները կիրառել է Մ. Խորենացին, բայց ավելի շատ՝ Դավիթ Անհաղթը, Ջենոնը և հետագա այլ հեղինակներ:

Հայկական համաբարբառի բաժնի կազմած համաբարբառների մատենաշարային հրատարակությունը իր վրա է բեռնում ոչ միայն մասնագետների, այլ նաև ՀՀ ԳԱԱ նախագահության ուշադրությունը: Նախագահությունն անդրադառնում է այդ հարցին՝ նշելով, որ ստեղծված հատորները ունեն մեծ նշանակություն հայագիտության զարգացման ու գիտական տեղեկատվության բնագավառում, և որ նրանք ստացել են մեծ ճանաչում, արժանացել հայրենի և օտար հայագետների դրվատանքին: Ըստ արժանվույն գնահատելով հայկական համաբարբառները՝ ԳԱԱ նախագահությունը որոշել է. «Հավանություն տալ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ա.Ս. Ղարիբյանի նախաձեռնությամբ ստեղծված «Համաբարբառի» ուղղությանը»⁸:

Այդ որոշումից ուզում ենք առանձնացնել *ուղղություն* բառը: Կարծում ենք՝ հայկական համաբարբառին տրված է միանգամայն ճիշտ ու բնորոշ գնահատական: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ եթե աշխարհի շատ ժողովուրդներ (անգլիացիներ, ռուսներ, վրացիներ և այլք) ունեն միայն մեկ կամ երկու հեղինակի երկերի համաբարբառներ, ապա մենք իրականացրել ենք համաբարբառների մատենաշարային (սերիական) հրատարակություն: Հետևաբար դա իսկապես ուղղություն է:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Համաբարբառների քննությունից կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները:

1. Համաբարբառներն ավելի հին ծագում ունեն, քան բառարանները. առաջին համաբարբառը կազմվել է երկրորդ դարում:

2. Մինչև 13-րդ դարը համաբարբառներն ընդգրկում էին միայն Ավետարանները: Այդ համաբարբառներում չորս Ավետարանները համեմատվում էին միմյանց հետ, հետևաբար դրանք չունեին այբբենական դասավորություն:

3. 13-րդ դարից սկսած համաբարբառներն ընդգրկում են ամբողջ Աստվածաշունչը: Այդ տեսակետից առաջինը Աստվածաշունչի լատիներեն բնագրի համաբարբառն է, որը կազմված է բառարանային սկզբունքով:

4. Մինչև 19-րդ դարի կեսը հայկական համաբարբառներն ընդգրկվում էին միայն Նոր կտակարանը:

5. 19-րդ դարի վերջում լույս է տեսնում ամբողջ Աստվածաշունչն ընդգրկող հայկական առաջին համաբարբառը (Թադևոս Աստվածատրյան):

6. Ի տարբերություն բառարանի՝ համաբարբառում տեղ են գտնում տվյալ երկի բոլոր բառերն անխտիր, այդ թվում նաև հատուկ անուններն ու մասնիկները: Համաբարբառներն անվանում են նաև հեղինակային բառարաններ:

7. Համաբարբառներում, բացառությամբ համանուն բառերի, մյուս բառերը չեն բացատրվում, այլ դասավորվում են քերականական որոշակի հաջորդականությամբ, և բոլոր կիրառությունների համար բերվում են (կամ չեն բերվում) բնագրային վկայություններ (դա կախված է համաբարբառի տեսակից):

8. Համաբարբառները հետազոտության պատրաստի նյութ են տարբեր մասնագիտությունների տեր մտավորականների համար:

9. Համաբարբառները հարյուրավոր անգամ հեշտացնում ու արագացնում են հետազոտողի աշխատանքը:

10. Համաբարբառները հնարավորություն են ընձեռում կատարելու վիճակագրական զանազան ուսումնասիրություններ:

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Բառարանների դասակարգումն առհասարակ կատարվում է տարբեր հիմունքներով՝ ըստ դարաշրջանների, ըստ բառամթերքի պարունակության, ըստ նպատակադրման, ըստ լեզուների ընդգրկման, ըստ բառահոդվածների մշակման եղանակների, ըստ գլխաբառերի դասավորության և այլն:

Ինչպես պարզ դարձավ գրաբարի բառարանների քննությունից, 17-20-րդ դարերի գրաբարյան բառարանագրությունը իր մեջ ներառում է վերոհիշյալ բոլոր տեսակները: Ընդհանրացնելով մեր ասածը՝ ստորև ամփոփ ձևով ներկայացնենք գրաբարի բառարանների տեսակները ըստ բովանդակության ու բնույթի: Բառարանները նախ և առաջ բաժանվում են երկու տիպի՝ հանրագիտական և բանասիրական կամ լեզվաբանական: Հանրագիտական բառարաններն իրենց հերթին լինում են երկու տեսակի՝ համընդհանուր և մասնավոր: Համընդհանուր հանրագիտական բառարանները բովանդակում են բոլոր գիտաճյուղերին ու հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներին վերաբերող բառեր, տերմիններ, հասկացություններ, հատուկ անուններ, պատմական դեպքեր և այլն:

Գրաբարին վերաբերող համընդհանուր հանրագիտական բառարան է Մ. Քաջունու «Բառգիրք արուեստից եւ գիտութեանց եւ գեղեցիկ դպրութեանց» եռահատոր աշխատությունը, որի առաջին և երկրորդ հատորները ֆրանսերենից գրաբար են, իսկ երրորդը՝ գրաբարից ֆրանսերեն:

Մասնավոր հանրագիտական բառարաններ են՝ Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպետ կամ բառարան բժշկական միւթոց», Կղեմես Գալանոսի «Բառգիրք ամենայն իմաստասիրական բառից հայոց և լատինացոց», Արսեն Դպիր Կեսարյանի «Գիրք սահմանաց», Միքայել Ռեստեմի «Բժշկականութիւն կամ բժշկական բառարան», Ղ. Ալիշանի «Հայ բուսակ կամ հայկական բուսաբառութիւն», Հ. Ավգերյանի «Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց» աշխատությունները, որոնցում ամփոփված են բժշկության, բուսաբանության, իմաստասիրության, չափ ու կշռին վերաբերող բառեր ու տերմիններ:

Ավելի բազմազան ու բազմաթիվ են բանասիրական կամ լեզվաբանական բառարանները, որոնք ունեն բացատրական, թարգմանական, բառագիտական, ստուգաբանական, շրջուն, հեղինակային, առձեռն և այլ տեսակներ:

Միալեզվյան բառարաններում միայն մեկ լեզվի բառերը բացատրվում են նույն լեզվով, իսկ թարգմանական բառարաններում բառերը թարգմանվում են մեկ կամ մեկից ավելի օտար լեզուներով:

Բացատրական բառարանները ևս լինում են երկու տեսակ՝ ընդհանուր և մասնագիտական տերմինների բառարաններ: Ինչպես առհասարակ հայ բառարանագրության, այդպես էլ գրաբարի առաջին բացատրական բառարանը Երեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք հայոց»-ն է (Ալիկոռնա, 1698), որն ունի պատմական մեծ նշանակություն. գործածությունից դուրս եկած շատ բառերի բացատրությունը կարելի է գտնել միայն այդ բառարանում:

18-րդ դարից սկսվում է բառարանագրության նոր փուլը, որը տևում է մինչև 19-րդ դարի վերջը: Այդ շրջանում են ստեղծվել գրաբարի բացատրական բարձրարժեք բառարանները, որոնք ընդգրկում են գրաբարի բառապաշարը՝ բառերի իմաստային բացատրություններով և բնագրային վկայություններով հանդերձ: Գրաբարի լավագույն բացատրական բառարաններն են՝ Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի բաժանեալ յերկուս հատորս», Գ. Ավետիքյանի, Խ. Սյուրմելյանի, Ս. Ավգերյանի «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատորանի, Մ. Ավգերյանի «Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի», Գր. Փեշտմալճյանի «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատորանի աշխատությունները: Ի դեպ, ՀՀԲ-ն ոչ թե միայն բացատրական, այլ նաև հատուկ անունների բառարան է, իսկ ՆՀԲ-ն, հիմնականում լինելով բացատրական, միաժամանակ նաև թարգմանական, ստուգաբանական, պատմական, պատմահամեմատական, ուղղագրական բառարան է:

Գրաբարի բացատրական բառարաններ են կազմվել նաև 20-րդ դարի վերջին: Նման բառարաններից են Ռ.Ս. Ղազարյանի գրաբարի երկհատորանի բառարանը և Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի տարարժեք բառերի բացատրական բառարանը»:

Քրիստոնյա ժողովուրդները վաղնջական ժամանակներից զբաղվել են Աստվածաշնչի ուսումնասիրությամբ, մասնավորապես կատարել են նրա տարբեր գրքերի մեկնություններ, կազմել բառարաններ, համաբարբառներ և այլն:

Մխիթար Սեբաստացու կազմած Աստվածաշնչի հատուկ անունների բառարանից բացի, 19-րդ դարի վերջին կազմվել է «Բառարան Սուրբ Գրոց»-ը (Կ. Պոլիս, 1879, 1881, Երևան, 1992), որը վերագրվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Նիկողայոս Ավգերյանին: Այդ աշխատանքը բացատրական-մեկնաբանական, ծագումնաբանական-ստուգաբանական բառարան է, որի բառերի գերակշռող մասը հատուկ անուններ են (անձնանուն, տեղանուն):

Գոյություն ունի կրոնական մեկ այլ բառարան ևս: Դա Մ. Օրմանյանի «Ծիսական բառարան» է, որը ևս բացատրական բառարան է, ո-

րուն բացատրված են հոգևոր տոները, եկեղեցական սպասքները, զգեստները, երգերը, աղոթքները և այլն:

Գրաբարի բառապաշարն ամփոփված է նաև թարգմանական բառարաններում, որոնցում թարգմանելի կամ թարգմանվող լեզուն գրաբարն է: Այդպիսի բառարանների թվին են դասվում Ն. Բյուզանդացու «Բառգիրք ի գաղիերեն լեզուի ի հայերեն» ֆրանսերենից հայերեն բառարանը, որի թարգմանական մասը գրաբար է: Գրաբարի թարգմանական բառարանների շարքում իր արժանի տեղն ունի Ս. Ջախջախյանի «Բառգիրք ի բարբառ հայ եւ իտալական» աշխատությունը, որը մինևույն ժամանակ գրաբարի լավագույն բացատրական բառարաններից մեկն է:

Հայ բառարանագրությունը հարուստ է նաև բառագիտական բառարաններով, որոնցում տրված են գրաբարի բառապաշարի պատմական, ստուգաբանական, բառակազմական, հոմանշային բացատրությունները: Այդ տիպի բառարաններից է Հովհ. Հյունքյարպեյենտյանի «Ստուգաբանական բառարանը», որն այնքան էլ հաջողված աշխատանք չէ: Հանրահայտ է, որ ոչ միայն հայ, այլ նաև համաշխարհային բառարանագրության մեջ բարձրարժեք աշխատություն է Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը», որը իրավամբ հայ բառագիտության իսկական գանձարան է:

Բառագիտական բառարանների մի տեսակն էլ հոմանիշների բառարանն է, որում ներկայացվում են ամեն մի գլխաբառի հոմանիշները: Նման բառարան է էդ. Հյուրմուզյանի «Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառ» աշխատությունը, որը վերնագրի համաձայն պետք է համարվեր թարգմանական բառարան, բայց իրականում հոմանիշների բառարան է, որովհետև դրանում աշխարհաբարյան գլխաբառերի դիմաց բերված են դրանց գրաբարյան հոմանշային շարքերը:

Հակադարձ կամ շրջուն բառարանները ավելի շատ հայտնի են հանգաբառարաններ կամ հանգաբաններ անուններով: Այդպիսի բառարաններում բառերը դասավորվում են ըստ բառավերջի վերջնահանգերի: Այդ տիպի բառարաններն առանձնապես անհրաժեշտ են բառերի վերջին բաղադրիչների, հատկապես վերջածանցների ուսումնասիրության համար: Դրանք օգտագործվել են նաև բանաստեղծություններ գրողների ու թարգմանչների կողմից: Գրաբարի բառամթերքն ընդգրկող շրջուն կամ հակադարձ բառարան է Խ. Գալֆայանի «Յանգարան կամ բառգիրք յանգաց հայկազեան լեզուի» (Թեոդոսիա, 1862) աշխատությունը:

Բառարանների յուրահատուկ տեսակ են կազմում համաբարբառները կամ հեղինակային բառարանները, որոնցում այբբենական կարգով տեղ են գտնում տվյալ հեղինակի մեկ կամ բոլոր երկերում գործածված բառերը՝ բնագրային համապատասխան վկայություններով կամ առանց

դրանց և գործածության տեղի կամ էջի նշումով: Ըստ այդմ համաբարբառները հիմնականում բաժանվում են երկու տեսակի՝ բառաքերականական և բնագրային (տեքստային): Համաբարբառների պատմությունը սկիզբ է առնում հնագույն ժամանակներից: Մենք ունենք մի քանի տասնյակի հասնող համաբարբառներ, որոնցից հիշատակության են արժանի Թ. Աստվածատրյանի կազմած Աստվածաշնչի և ՀՀ ԳԱԱ հայկական համաբարբառի բաժնի հրատարակած գրաբարագիր ավելի քան հիսուն համաբարբառները:

Համաբարբառները լայն հնարավորություններ են ընձեռում կատարելու բանասիրական, լեզվաբանական, աղբյուրագիտական, բնագրագիտական և բազմապիսի գիտական այլ հետազոտություններ:

Այսպիսով, 18-20-րդ դարերի գրաբար բառարանագրությունն ընդգրկում է բառարանների հիմնական բոլոր տեսակները:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գրաբարի բառարանների ու համաբարբառների քննությունից կա-
րելի է հանգել հետևյալ եզրակացություններին:

1. Գրաբարի բառարանագրությունն սկիզբ է առել հայ գրաբար մա-
տենագրության զարգացման հետ միաժամանակ: Այն սկզբնավորվում է
5-րդ դարում և հիմնականում կապվում է Աստվածաշնչի և այլ երկերի
թարգմանության հետ: Թարգմանական և ինքնուրույն մատյաններում
հանդիպում ենք օտար և անհասկանալի բառերի բացատրությունների,
որոնք տրված են բնագրում՝ տվյալ բառի կողքին: Հետագա դարերում
անհասկանալի բառերի բացատրությունները տրվել են լուսանցքնե-
րում, իսկ ավելի ուշ դրանք առանձնացվել են և բառացանկի ձևով զե-
տեղվել տվյալ աշխատության վերջում: Բայց այդ բառացանկերը դեռևս
չունենին այբբենական դասավորություն:

2. 12-16-րդ դարերում հանդես են գալիս բազմաթիվ ձեռագիր բա-
ռարաններ, ինչպիսիք են՝ Արիստակես Գրիչի «Վերլուծութիւնք բա-
ցերևապէս բազմազան բայից և բառից», «Հանդես բանաստեղծաց»,
«Բառք քերականին», «Բառք քերթողականք» և այլն, որոնք հիմք են
դարձել 16-17-րդ դդ. տպագիր բառարանների կազմման համար: Հայտ-
նի է, որ առաջին տպագիր բառարանները երկլեզվյան բառարաններ
են, որոնք առնչվում են լատիներենին: Դրանցից են՝ Ֆրանչիսկո Ռիվո-
լայի «Հայերէն-լատիներէն բառարանը» (Միլան, 1621, տասը հազար
բառ), Աստվածատուր Ներսեսովիչի «Լատիներէն-հայերէն բառարանը»
(Հռոմ, 1695, 17500 բառ) և այլն:

3. Հայերեն ձեռագիր բառարանների հիման վրա կազմվում և հրա-
տարակվում է գրաբարի առաջին բացատրական բառարանը: Դա Երե-
միա Մեղրեցու անունով լույս տեսած «Բառգիրք հայոց»-ն է (Ալիկոռնա,
1698, 4. Պոլիս, 1729, Երևան 1975): Դրանում յուրաքանչյուր բառի բա-
ցատրությունը տրված է գլխաբառին հոմանիշ բառով կամ բառերով:
Մեր հետագա բառարանները կազմողները միշտ էլ հաշվի են առել
«Բառգիրք հայոց»-ը:

4. Գրաբարի բառարանագրության զարգացումն ու ծաղկումը կապ-
վում է Վենետիկի Մխիթարյանների անվան հետ:

Գրաբարի գիտական բառարանագրությունը սկիզբ է առնում 18-
րդ դարի կեսից, երբ լույս է տեսնում Մխիթարյան միաբանության հիմ-
նադիր Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհա-

տորանի բառարանի առաջին հատորը (Վենետիկ, 1749), որի երկրորդ հատորը լույս է տեսնում քսան տարի անց:

5. Գրաբարի, ինչպես նաև հայ բառարանագրության մեծ նվաճումներից մեկը Նոր հայկազյան բառարանն է: Օգտագործելով ժամանակի բառարանագրական առաջավոր փորձը և օգտվելով Մխիթար Սեբաստացու Հին հայկազյան բառարանից՝ Վենետիկի երեք նշանավոր վարդապետներ կազմում և հրատարակում են «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանը (Վենետիկ, 1836-37թթ.), որը բացառիկ դեր է խաղացել և խաղում է հայագիտության զարգացման բնագավառում:

Այդ բառարանների հիման վրա կազմվել են մեր հետագա բառարանները, առաջին հերթին՝ «Առձեռն բառարանը» (Վենետիկ, 1846, երկրորդ տպագրություն՝ 1865):

6. ՆՀԲ-ից հետո լույս են տեսել գրաբարի բառապաշարն ընդգրկող նոր բառարաններ (Գր. Փեշտմալճյան, Մ. Ջախջախյան և այլն), որոնք իրենց գիտական մակարդակով զիջում են Նոր հայկազյանին, և վերջինս մինչև օրս մնացել է անգերազանցելի:

Գրաբար բառարանագրության վերելքը շարունակվում է նաև 19-րդ դ. երկրորդ կեսին, երբ բացատրական բառարաններից բացի, լույս են տեսնում նաև թարգմանական, մասնագիտական և հանրագիտական բնույթի բազմաթիվ բառարաններ:

7. Գրաբարին առնչվող բառարաններ են կազմվել նաև 20-րդ դարում: Այդ առումով հայ բառարանագրության պատմության մեջ նոր երևույթ էր Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը», իսկ դարավերջին հրատարակվել են Ռ.Ս. Ղազարյանի գրաբարի երկհատորանի և Լ. Խաչատրյանի գրաբարի տարարժեք բառերի բացատրական բառարանները:

8. 17-րդ դարից հանդես են գալիս նաև գրաբարի հանգաբառարաններ կամ հակադարձ բառարաններ, որոնցից գրաբարի տպագիր առաջին հանգաբառարանը Խորեն Գալֆայանի աշխատանքն է (Թեոդոսիա, 1862):

9. Գրաբարի (և ոչ միայն գրաբարի) բառարանները հիմնականում հրատարակվել են օտարերկրյա զանազան քաղաքներում՝ Հռոմում, Միլանում, Վենետիկում, Փարիզում, Կ. Պոլսում, Ջնյուռնիայում և այլուր:

10. Գրաբարի բառարանագրության մի տեսակն էլ հեղինակային բառարաններն են, որոնք կոչվում են համաբարբառներ: Դրանք ըստ բովանդակության բաժանվում են երկու տեսակի՝ աստվածաշնչյան և աշխարհիկ մատենագրության համաբարբառներ: Սուրբգրական համաբարբառների պատմությունն սկսվում է երկրորդ դարից: Եվ դրանից երեք դար անց հայ մատենագրության մեջ մուտք է գործում *համաբար-*

բառ բառը. այդ դարում չորս ավետարաններից կազմված աշխատանքը թարգմանվում է հայերեն և անվանվում համաբարբառ:

Մինչև 18-րդ դարը հայերն օգտվել են Սուրբ գրքի թարգմանական համաբարբառներից:

11. Աստվածաշնչյան մեր առաջին համաբարբառը լույս է տեսել 18-րդ դարի կեսին: Դա Բաղդասար Դպիրի «Գրքոյկ որ կոչի Ցանկ գիրք Նոր Կտակարանին» վերնագրով աշխատանքն է (Կ. Պոլիս, 1753):

12. 19-րդ դարը ոչ միայն բառարանների, այլև համաբարբառների ծաղկման ու զարգացման դարաշրջան է: Դարակեսին լույս է տեսնում Նոր կտակարանի մեր երկրորդ համաբարբառը (Ջմյունիա, 1848): Մինչև դարավերջ մեր համաբարբառներն ընդգրկում էին միայն Նոր կտակարանը:

Ամբողջ Աստվածաշունչն ընդգրկող մեր առաջին համաբարբառը Թադևոս Աստվածատրյանի համաբարբառն է (Երուսաղեմ, 1895):

13. Աստվածաշնչի համաբարբառներն օգնում են ոչ միայն հոգևորականին, այլ նաև աշխարհիկ հետազոտողին: Դրանց միջոցով կարելի է կատարել և՛ աստվածաբանական, և՛ կրոնական, և՛ լեզվաբանական հետազոտություններ: Համաբարբառները հնարավորություն են ընձեռում իսկույն գտնելու Աստվածաշնչում գործածված այս կամ այն նախադասությունը և լուծելու անհրաժեշտ խնդիրը:

14. Թադևոս Աստվածատրյանի համաբարբառի համեմատությունը մեր նախորդ համաբարբառների հետ պարզում է, որ աստիճանաբար բարելավվում են համաբարբառի կազմման սկզբունքները, քանզի Աստվածատրյանի համաբարբառը ավելի է կատարելագործված նախորդների համեմատ:

15. Աստվածաշնչի վերոնշյալ համաբարբառները հիմք դարձան կազմելու և հրատարակելու գրաբարագիր մատենագիրների ավելի կատարյալ համաբարբառներ: 1962 թ. ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում սկսված գրաբար մատենագիրների երկերի քարտարանների կազմումը հասցնում է նրան, որ դրանց հիման վրա կազմվում են հեղինակային բազմաթիվ բառարաններ, այն է՝ համաբարբառներ:

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հրատարակած համաբարբառները ըստ իրենց կազմության սկզբունքների բաժանվում են երկու տեսակի՝

ա) բառաքերականական և

բ) բնագրային կամ տեքստային համաբարբառներ:

1969-1972 թթ. հրատարակվել են բառաքերականական երեք համաբարբառ՝ Մովսես Խորենացու, Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու երկերի համաբարբառները: Դրանցում հիշվող և խոնարհվող բառերը տրված են քերականական որոշակի դասավորությամբ, բայց առանց բնագրային վկայությունների: Դրանց և մյուս բոլոր բառերի բառագործածությունները տրված են բնագրային էջերի հերթականությամբ: Այս տիպի

համաբարբառները հատկապես օգտակար են լեզվական, լեզվաբանական հետազոտություններ կատարելու համար, թեև բանասիրական և պատմագիտական հետազոտությունների համար ևս կարող են աղբյուր ծառայել:

16. 1972-1987 թթ. հայկական համաբարբառի բաժինը կազմում և հրատարակում է ավելի քան չորս տասնյակ բնագրային համաբարբառ: Դրանցում բառաքերականական համաբարբառների սկզբունքների վրա ավելանում է մի նոր սկզբունք ևս. դա այն է, որ գլխաբառի բոլոր կիրառությունների համար բերվում են բնագրային ընդարձակ վկայություններ: Իսկ այդ սկզբունքն ունի այն առավելությունը, որ նման համաբարբառները կարող են ծառայել նաև որպես սկզբնաղբյուր, այսինքն՝ առանց բնագրին դիմելու դրանց օգնությամբ կարելի է լուծել հետազոտողին հետաքրքրող այս կամ այն հարցը:

17. Եթե բառաքերականական համաբարբառները կարող են օգնել միայն լեզվաբաններին, ապա բնագրային համաբարբառները հետազոտության նյութ կարող են մատակարարել և՛ լեզվաբաններին, և՛ բանասերներին, և՛ պատմաբաններին, և՛ այլ բնագավառների մասնագետներին:

Բնագրային համաբարբառները լայն հնարավորություն են ընձեռում ուսումնասիրելու ոչ միայն տվյալ հեղինակի լեզուն, նրա բառապաշարը, առանձին խոսքի մասերի կիրառությունները, այլ նաև համեմատելու տարբեր հեղինակների ու տարբեր շրջանների լեզուները միմյանց հետ, հանգամանորեն բացահայտելու, թե ինչ փոփոխություններ են երևան եկել հետագայում, ինչպիսի փոխառություններ են կատարվել, հասարակական, քաղաքական, սոցիալական ինչ տերմիններ ու հասկացություններ են առաջացել և այլն: Կարճ ասած՝ համաբարբառների հիման վրա կարելի է կատարել լեզվաբանական, բանասիրական, տեքստաբանական, աղբյուրագիտական, գիտության պատմության և այլ բնագավառներին վերաբերող ուսումնասիրություններ:

18. Նկատի ունենալով, որ հայ ժողովուրդը հնուց ի վեր շփվել է հարևան և ոչ հարևան բազմաթիվ ժողովուրդների հետ, հայկական համաբարբառները կարող են կարևոր տեղեկատու լինել նաև այլ ժողովուրդների պատմության առանձին հարցեր լուսաբանելու գործում:

19. Համաբարբառները պատրաստի նյութ են ոչ միայն գրաբարի պատմական, բացատրական և այլ տիպի բառարանների կազմելու, այլ նաև բազմատեսակ գիտահետազոտական աշխատանքներ կատարելու համար:

Համաբարբառների միջոցով գրվում են գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող ատենախոսություններ:

20. Մինչև օրս քննության հատուկ նյութ է դարձել միայն Նոր հայկազյան բառարանը, իսկ մյուս բառարանների վերաբերյալ արվել են

առանձին դիտարկումներ: Բառարանագետ Գ. Գասպարյանը հայ բառարանագրության պատմության իր ակնարկներում ամփոփ ձևով բնութագրել է նաև գրաբարի բառարանները:

Համեմատաբար ավելի քիչ են ուսումնասիրվել գրաբար մատենագրության համաբարբառները: Համաբարբառի պատմության վերաբերյալ հոդվածներով հանդես է եկել հայագետ-պատմաբան Հ. Անասյանը:

Գրաբարի բառարանագրությունը կազմում է հայ բառարանագրության կարևոր մասը, հետևաբար սույն ուսումնասիրությունը կարող է դառնալ հայոց լեզվի պատմության դասընթացի մի ընդարձակ բաժինը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ներածություն

1 Յ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Երևան, 1951, էջ 56, 63:

2 Յ. Մ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (5-15-րդ դդ.), Երևան, 1966, էջ 22:

3 Նույն տեղում, էջ 32:

4 Նույն տեղում, էջ 50 (տե՛ս նաև Յովհ. Երզնկացի, Հաւաքումն Մելնութեան քերականի, աշխատ. Լ. Խաչերեանի, Լոս Անճելըս, 1983):

5 Н. Адонис, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.

6 Տե՛ս Յ. Մ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (5-15-րդ դդ.), Երևան, 1966, էջ 88, Ռ. Ս. Ղազարյան, Ե. Մեղրեցու բառարանը և նրա աղբյուրը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, 6, էջ 49-55:

7 Տե՛ս Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 2371, 2372 ձեռագրերը:

8 Յ. Մ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (5-15-րդ դդ.), Երևան, 1966, նույնի՝ Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (16-17-րդ դդ.), Երևան 1971:

9 Յր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 9:

10 Մխիթար Սեբաստացի, Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց (Վենետիկ, 1727), նույնի՝ Քերականութիւն գրաբար լեզուի հայկազեան սեռի (Վենետիկ, 1730):

11 Բառգիրք հայկազեան լեզուի բաժանեալ յերկուս հատորս, արաբեալ ի Մխիթարայ վարդապետ Սեբաստացւոյ, Վենետիկ, 1749, էջ 4:

12 Յր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 6:

13 Տե՛ս Յ. Մ. Ամալյան, Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, «Էջմիածին» (ամսագիր), 1971, ժԱ, էջ 50:

14 Տե՛ս «Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւնք» քառահատոր աշխատության 2-րդ հատորը, Վենետիկ, 1836:

15 Նույն տեղում, էջ 88:

16 Նույն տեղում, էջ 89:

17 Տե՛ս Պ. Էսապայան, Տատիանոսի համաբարբառն և հայերէն Աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը (քննական ուսումնասիրութիւն), Վիեննա, 1937:

18 Նույն տեղում, էջ 39:

19 Նույն տեղում, էջ 43-44:

20 Նույն տեղում, էջ 101-102:

21 Տե՛ս Ա. Վարդանյան, Մատենագրութիւնք Եւթաղի, Վիեննա, 1930:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 244-257:

23 Այդ աղյուսակներին հանդիպում ենք Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 887 թ. թիվ 6200, 986 թ. թիվ 7735, 989 թ. թիվ 2374 ձեռագրերում:

24 Աստածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1805, էջ 647, 669, 683-684, 706:

25 Этимологический словарь Брокгауза и Ефрона, С.-Петербург, 1900, II, 58, էջ 954:

26 Տե՛ս Գ.Բ. Ջահուկյան, Է.Բ. Աղայան, Վ.Դ. Առաքելյան, Վ.Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, 1-ին մաս, Ա պրակ, Երևան, 1980, էջ 512-524, Էդ.Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, 1984, էջ 357-368:

27 *Gevork Djahukyan, Armenian Lexicography*, In «Dictionaries An International Encyclopedia of Lexicography», Berlin. New-York, 1991, էջ 2367-2371:

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

Գլուխ առաջին

1 Բառագիրք հայոց. *Dictionarium Armeno-Latinum*, Միլան, 1621:

2 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Զննություն Նոր Ջուղայի բարբառի, Երևան, 1940, էջ 39:

3 *Francisco Rivola, Dictionarium Armeno-Latinum*.

4 *Dictionarium Latino-Armenum, Super Sacram Scripturam, et Libros Divini officii Ecclesie Armenae, compositum per D. N. E. T., Ղոնմ, 1695:*

1 Տե՛ս «Բառգիրք հայոց». քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Յ. Մ. Ամալյանի, Երևան, 1975, էջ Ե:

2 Բառարանի տպագրությունն սկսվել է 1728թ. վերջերին և ավարտվել է 1729թ. հունվարի 23-ին. այդ պատճառով նշվում են հրատարակության տարբեր թվեր՝ 1728 և 1729:

3 Յր. Աճառյան, ՅԱԲ, հ. Ա, 1971, էջ 8: ԲՅ, 1975, Երևան, էջ ԼԸ: Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարան հայ կենանքի (1512-1509թթ.), հ. 1, Վենետիկ, 1909-1912, 592-րդ սյունակ:

4 Վերոբերյալ օրինակները քաղված են ԲՅ-ի առաջին հրատարակությունից:

5 Բառգիրք հայոց. քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Յ. Մ. Ամալյանի, Երևան, 1975, էջ ԺԵ:

6 Մմնել «մոմի պես կակղացնել». ունի միայն Բառ. երեմ. (ՅԱԲ, հ. Գ, էջ 333):

7 Տե՛ս նշված բառարանի երկրորդ հատորը (Կ. Պոլիս, 1846):

8 Յր. Աճառյան, ՅԱԲ, հ. Գ, էջ 157:

9 Բառգիրք հայոց, Երևան, 1975, էջ ԺԴ:

10 Նույն տեղում, էջ ԺԵ:

11 Նույն տեղում:

12 Յ. Մ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (16-17-րդ դդ.), Երևան, 1971, էջ 242:

13 Տես Գ. Ջահուկյան, Ստուգաբանական դիտողություններ միջնադարյան բառարաններում տեղ գտած նորահայտ բառերի մասին («Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, թիվ 12, 1979, թիվ 3):

14 Տե՛ս երկրորդ հոդվածը, էջ 27-28:

15 Լ. Հովհաննիսյան, Բառաքնական նկատառումներ «Բառգիրք հայոցում» տեղ գտած մի քանի բառերի վերաբերյալ («Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, 2, էջ 213-221):

16 Տես նաև Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Ա, Երևան 1944, էջ 47:

17 Խոսքը Յոհան Յոահիմ Շրյոդերի «Գանձ արամեան լեզուին» (Ամստերդամ, 1711) աշխատության մասին է:

18 Գ. Բ. Ջահուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն (17-19-րդ դդ.), Երևան, 1974, էջ 210:

19 Տե՛ս «Քերականութիւն գրաբառ լեզուի», էջ 469:

20 Հայկազյան այդ երկու բառարանների համար այսուհետև մենք համապատասխանաբար կօգտագործենք ԴԴԲ և ՆԴԲ հապավումները:

21 Ռ.Ս. Ղազարյան, Նոր հայկազյան բառարանը, Երևան, 1972, էջ 9:

22 Ֆ. Ֆեյդի, Անդրադարձությունք Մխիթարայ Աբբախոր Բառարանին շուրջ, «Բազմավեպ», Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1950, էջ 308:

23 Բառգիրք հայկազեան լեզուի բաժանեալ յերկուս հատորս, յորոց առաջնումն որ է տպագրեալս այս, պարունակեալ գոն յոգնախառն բազմութիւնք բառից Աստուածաշունչ գրոց, և այլոց երևելի մատենից լեզուագէտ դպրապետաց: Սեկնեալ ի սմա մասնաւորապէս՝ մանրակտիտ բացատրութեամբ անուանք կենդանեաց. տնկոց, ականց. դրամոց. գործեաց և այլոց կահուց և կարասեաց: Արարեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացւոյ՝ արքայ հայր կոչեցելոյ՝ աշխատակցութեամբ աշակերտաց իւրոց: Վենետիկ, հ. Ա, 1749, հ. Բ, 1769:

24 Բուն բառարանն սկսվում է նոր էջակալմամբ:

25 Տե՛ս Գ. Զարբհանալյան, Հայկական մատենագիտություն. այբուբենական ցուցակ տպագրութեան գիտեն մինչև առ մեզ եղած հայերեն հրատարակութեանց, Վենետիկ, 1883, էջ 87: Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի (1512-1905), հ. 1, Վենետիկ, 1909-1912, էջ 309-310:

26 Տե՛ս ՀՀԲ, հ. 1, էջ 3:

27 Նույն տեղում, էջ 4:

28 Ըստ երևույթին նկատի ունի Հակոբ Վիլլոտի լատիներեն-հայերեն բառարանը (Հռոմ, 1714):

29 ՀՀԲ, հ. 1, էջ 4:

30 Տե՛ս ճանաչեան Հ. Մեսրոպ, Ստեփանոս Ռոշբայի բառարանը (քննական տեսություն մը), «Բազմավեպ», 1955, թիվ 6-7, էջ 130:

31 Տե՛ս ՀՀԲ, հ. 1, էջ 6:

32 Նույն տեղում, էջ 8:

33 Նույն տեղում, էջ 9:

34 Նույն տեղում:

35 Տե՛ս նաև Л. С. Ковтун, Русская лексикография эпохи средневековья, М.-Л., 1963, էջ 390:

36 ՀՀԲ, հ. 1, էջ 14:

37 Նույն տեղում, էջ 15-17:

38 Նույն տեղում, էջ 19:

39 Նույն տեղում, էջ 18:

40 Նույն տեղում, էջ 19:

41 Տաճկերենը և աղբյուրները տպված են նոտրգրով. դրանք մենք կներկայացնենք ընդգծումով:

42 Տե՛ս ՀՀԲ, հ. 1, էջ 1126:

43 Ա. Մ. Սուրբասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1967, էջ 5:

44 Նույն տեղում:

45 *Էդ. Բ. Աղայան*, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Երևան, 1958, հ. 1, էջ 128:

46 *Մ. Չամչեանց*, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 768:

47 *Ֆ. Ֆելտի*, Անդրադարձութիւններ Մխիթար Աբբահոր բառարանին շուրջ, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1950, էջ 311-312:

48 *Ա. Մ. Սուքիասյան*, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1967, էջ 5:

49 *Յ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան*, Վարք Մխիթարայ Աբբայի Սեբաստացւոյ, Վենետիկ, 1932, էջ 352:

50 Նկատի ունենալով, որ Նոր հայկազյան բառարանի հրատարակությունից արդեն անցել էր շուրջ մեկուկես դար, և բառարանից մնացել էին մատենագիտական հազվագյուտ օրինակներ՝ Երևանի պետական համալսարանը 1979-1981թթ. նմանահաման եղանակով, հինգ հազար տպաքանակով վերահրատարակեց Նոր հայկազյանը, որը դարձավ բազմաթիվ մասնագիտությունների տեր մտավորականների սեղանի գիրքը:

51 *Ռ. Ս. Ղազարյան*, Նոր հայկազյան բառարանը, Երևան, 1972, էջ 20:

52 *Ա. Մելե*, Դասական հայերենի համեմատական քերականութեան ուրուագիծ: Ամբողջովին բարեփոխուած երկրորդ հրատարակութեան թարգմանիչ՝ Մարտիրոս Սինասեան, էջ 16:

53 ՆՀԲ, հ. 1, Նախադրումը, էջ 6:

54 Նույն տեղում:

55 Նույն տեղում, էջ 8:

56 Նույն տեղում, էջ 14:

57 Նույն տեղում, էջ 15:

58 Նույն տեղում:

59 Նույն տեղում:

60 *Ռ. Ս. Ղազարյան*, Նոր հայկազյան բառարանը, էջ 33:

61 Տե՛ս *Գ. Ջահուկյան*, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 51:

62 ՆՀԲ, հ. Ա, էջ 12:

63 Նույն տեղում, էջ 15:

64 Նույն տեղում, էջ 19:

65 Նույն տեղում, էջ 9:

66 Նույն տեղում, էջ 16:

67 Նույն տեղում, էջ 18:

68 Նույն տեղում, էջ 8:

69 *Հ. Մ. Ամալյան*, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (5-15-րդ դդ.), Երևան, 1966, էջ 218:

70 Տե՛ս «Բազմավէպ», 1955, թիվ 11-12, էջ 254:

- 71 Բառարանագիրներն այստեղ նկատի ունեն ՅՅԲ-ի սկզբունքները, որոնք օգտագործվել են ՆՅԲ-ն կազմելիս (տես ՆՅԲ, հ. Ա, էջ 7):
- 72 Ռ. Ս. Ղազարյան, Նոր հայկազյան բառարանը, էջ 40:
- 73 Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 490:
- 74 Ռ. Ս. Ղազարյան, Նոր հայկազյան բառարանը, էջ 45:
- 75 Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1958, էջ 108:
- 76 Մխիթար Սեբաստացի, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, 1749, էջ 7:
- 77 Ս. Ղ. Ղազարյան, Միջին հայերեն, գիրք Ա, Երևան, 1960, էջ 8:
- 78 Է. Բ. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1958, էջ 154:
- 79 Ռ. Ս. Ղազարյան, Նոր հայկազյան բառարանը, էջ 76:
- 80 Էդ. Բ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 154:
- 81 Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի սրբագրուած եւ ճոխացուցած Ն. Բիւզանդացու ձեռքով. հրատարակութեան պատրաստեց Մարտիրոս Մինասեանը, Ժնև, 1990:
- 82 Իսկ Հր. Աճառյանն ու Հ. Հյուբշմանը այդ բառի ծագումը պարսկերենի հետ չեն կապում: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ այն ծագում է հ.-եվր. *sed* «նստել» արմատից («Լրաբեր հաս. գիտ.», 1979, 3, էջ 27-28):
- 83 Տես Լ. Հովհաննիսյան, Նյութեր պատմական բառարանագրության, Երևան, 2001:
- 84 Առձեռն բառարան հայակազեան լեզուի, Վենետիկ, 1846:
- 85 Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 7:
- 86 Գ. Կ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 130:
- 87 Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, Ներածություն հատոր, Երևան, 1955, էջ 288:
- 88 Հմմտ. նաև Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանի» հետ:
- 89 Առձեռն բառարան՝ Հայկազեան լեզուի. վերահրատարակութիւն, Անթիլիաս, 1988, էջ Ա:
- 90 Բառգիրք հայկազեան լեզուի որ է երկասիրութիւն Փեշտըմալ-ճեան պատուելի Գրիգոր մեծիմաստ վարժապետի ի պէտս դիւրութեան համբակաց վարժելոց ի հայկական ուսմանս. հատոր առաջին, Ա-Կ, Կոնստանդնուպոլիս, 1844, հատոր երկրորդ, Հ-Ֆ, Կոնստանդնուպոլիս, 1846:
- 91 Պատահիկի այս չորս բառահոդվածները ղետեղված են Գ. Փեշտմալճյանի բառարանի առաջին հատորի առաջաբանում (էջ Բ-Գ):
- 92 Գ. Փեշտմալճյան, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, էջ Գ:

- 93 Նույն տեղում, էջ Դ:
 94 Նույն տեղում, էջ Ե:
 95 Նույն տեղում, էջ Զ:
 96 *Հր. Աճառյան*, Հայերեն արմատական բառարան, Ա հատոր, Ա-Դ, Երևան, 1971, էջ 6:
 97 *Գ. Կ. Գասպարյան*, Հայ բառարանագրության պատմություն, էջ 139:
 98 *Մ. Չամչյան*, Համառոտ բառարան ի պետս նորավարժից ի գրաբառէ յաշխարհաբառ, Վենետիկ, 1859:
 99 *Գ. Գասպարյան*, Հայ բառարանագրության պատմություն, էջ 199:
 100 *Ա. Ա. Աբրահամյան*, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1958, էջ 495-619, *Պ. Ս. Բեդիրյան*, Լեզու նախնեաց, Պեյրուք, 1972, *Պ. Ե. Շարաբխանյան*, Գրաբարի դասընթաց, Երևան, 1974, *Հ. Մ. Ավետիսյան*, *Ռ. Ս. Ղազարյան*, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1976, *Լ. Մ. Խաչատրյան*, *Գ. Բ. Թոսունյան*, գրաբարի դասագիրք, Երևան, 2004:
 101 *Վ. Առաքելյան*, Գրաբարի հատընտիր՝ քաղված դասական մատենագիրներից, Երևան, 1946:
 102 *Լ. Խաչատրյան*, Գրաբարի տարարժեք բառերի բացատրական բառարան, Երևան, 1998, 160 էջ, նույնի բնագրային վկայություններով տարբերակը, Երևան, 2003, 384 էջ:
 103 *Ռ. Ս. Ղազարյան*, Գրաբարի բառարան, հ. Ա (Ա-Կ, խմբագիր՝ Գ. Բ. Թոսունյան), հ. Բ (Հ-Օ), Երևան, 2000, 1342 էջ (այսուհետև՝ ԳԲ):

Գլուխ երրորդ

1. Բառգիրք ի բարբառ հայ եւ իտալական. յօրինեալ ի Հ. Մանուէլ վարդապետ Ջախջախեան, Վենետիկ, 1837:
2. Նույն տեղում:
3. Նույն տեղում:
4. Նույն տեղում, էջ 8:
5. Նույն տեղում, էջ 9:
6. *Հր. Աճառյան*, Հայերեն արմատական բառարան, Ա, Ա-Դ, Երևան, 1971, էջ 6:
7. Տե՛ս «Մխիթարեան յոբէլեան», Վենետիկ, 1901, էջ 14:
8. *Գ. Կիրակոսյան*, Բառարան պարսկերեն-հայերեն, Թեհրան, 1933, էջ 7:
9. Տե՛ս *Ա. Ա. Աբրահամյանի* «Նորայր Բյուզանդացու կյանքն ու գիտական գործունեությունը» հոդվածը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 3, 1965):

10. *Նորայր Բյուզանդացի*, Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն, Կոստանդնուպոլիս, 1884:

11. *Պարոնյան Զ.*, Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան, 1954, էջ 470:

12. «Հանդէս ամսօրեայ» (հայագիտական հանդէս), 1921, էջ 87:

13. *Թեոդիկ*, Ամենուն տարեցոյցը, 1908, էջ 192:

14. *Հովհ. Տեր-Աբրահամյան*, Նոր բառգիրք հայերէն գրաբար-աշխարհաբար լեզուի ռուսերէն թարգմանութեամբ, Դոնի Ռոստով, 1898:

Գլուխ չորրորդ

1 *Արսեն Դպիր Կեսարյան*, Գիրք սահմանաց, էջ 3:

2 Տէս նաև Վ. *Համբարձումյան*, Գրաբարի գործառնությունը որպէս գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Երևան, 1990, էջ 166, 171, 185, 188, 194, 201, 202:

3 *Նշան Երվանյան*, Առձեռն բառարան պատմական, աշխարհագրական և դիցաբանական, Կ. Պոլիս, 1879:

4 Եվ զարմանալ կարելի է, որ մինչև օրս մեզանում, հատկապէս քաղաքական գործիչների բառապաշարում կիրառվում է *լեզվաբան* օտար տերմինը, փոխանակ *օրինական*, *օրինավոր* տերմինների:

5 *Մ. Քաջունի*, Բառգիրք արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց, հ. 1, էջ Ա:

6 Գ. Կ. *Գասպարյան*, Հայ բառարանագրության պատմություն, էջ 247:

7 *Մ. Քաջունի*, Բառգիրք արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց, հ. 1, էջ Բ:

8 Նույն տեղում, էջ Գ:

9 *Թեոդիկ*, Ամենուն տարեցոյցը, Փարիզ, 1925, էջ 321:

10 *Հարություն Ավգերյան*, Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց, Վենետիկ, 1821, էջ Ա:

11 Նույն տեղում, էջ Զ:

12 *Էդ. Բ. Աղայան*, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1958, էջ 141-142:

13 Հեղինակը ծանոթագրում է. «Մին կամ Մանեհ՝ ըստ Եբրայեցւոց» (էջ 17):

14 Նույն տեղում, էջ 24-25:

15 Նույն տեղում, էջ 132-135:

16 Այս անունները տալիս ենք նոր ուղղագրությամբ:

17 Զ. *Ավգերյան*, նշված աշխ., էջ 194-195:

18 Մխիթար Սեբաստացու կազմած Աստվածաշնչի հատուկ անունների բառարանի մասին խոսվել է վերևում, համաբարբառների վերաբերյալ մանրամասն խոսք կլինի սույն աշխատության երկրորդ մասում:

19 *Գ. Կ. Գասպարյան*, Հայ բառարանագրության պատմություն, էջ 272:

20 Բառարան Սուրբ գրոց, 1881, էջ 4:

21 Նույն տեղում:

22 Տե՛ս Բառարան Սուրբ գրոց, Երևան, 1992, էջ 637: Այս բառարանը նմանահանության եղանակով վերահրատարակվել է 1881 թվի հրատարակությունից:

23 *Մաղաքիա արք. Օրմանյան*, Ծիսական բառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957: Այն արևելահայերենի վերածված վերահրատարակվել է Երևանում, 1992թ.:

24 Նույն տեղում, էջ 71:

25 *Պոլ դը Լազարդ*, Armenische Studien («Հայկական ուսումնասիրություններ»), Գյոթինգեն, 1847:

26 *Հովհ. Հյունքյարպենտյան*, Ստուգաբանական բառարան հայ լեզուի, Կոստանդնուպոլիս, 1894:

27 *Էդ. Բ. Աղայան*, Հայ լեզվաբանության պատմություն (սկզբից մինչև մեր օրերը), հ. 1, Երևան, 1958, էջ 386-387:

28 *Հր. Աճառյան*, Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-7, Երևան, 1926-35, երկրորդ հրատարակություն, հհ. Ա-Դ, Երևան, 1971-1979:

29 *Հ. Հյուբշման*, Armenische Grammatik («Հայերեն քերականություն»), Լայպցիգ, մաս 1, 1895, մաս 2, 1897:

30 Տե՛ս նաև *Գ.Բ. Թոսունյան*, Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը», «Գրքերի աշխարհ», 24.02.1991թ.

31 *Հր. Աճառյան*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, էջ 1:

32 Նույն տեղում, էջ 15:

33 *X. Касарес*, Введение в современную лексикографию (перевод с испанского Н. Д. Арутюновой), М., 1958, էջ 42,63:

34 *Անտուան Մեյե*, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1978, էջ 693:

35 «Հանդէս ամսօրեայ», 1930, էջ 482-483:

36 *Էդ. Աղայան*, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, 1962, էջ 185:

37 «Լեզվի և ոճի հարցեր» (Ժողովածու), 1978, պրակ 5, էջ 7-8:

38 *Խ. Գալֆայան*, Յանգարան կամ բառգիրք յանգաց հայկազեան լեզուի, Թեոդոսիա, 1862:

1 Տես Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի թիվ 351 ձեռագիրը:

2 Աստվածաշունչ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց ներ պարունակող շարակարգութեամբ նախնեաց մերոց եւ ճշմարտասիրաց թարգմանչաց, Ամստերդամ, 1666:

3 Համաբարբառը վերնագրված է՝ «Ցանգ վկայութեանց ի Քրիստոսէ եւ յառաքելոց ներ նորում կտակարանում համառօտելոց ի հնոյն», էջ 760-830: Ըստ որում տրված է երկու տեսակի համաբարբառ՝ ըստ գրքերի (էջ 760-773) և ըստ այբբենական կարգի (էջ 774-830):

Գլուխ առաջին

1 Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց ներ պարունակող, Ամստերդամ, 1666:

2 Տես Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 2099 ձեռագիրը, էջ 5ա - 59բ:

3 Համաբարբառ կամ ցանկ նմանաձայն բառից Նորոյ Կտակարանի այբբենական կարգաւ շարադասեալ, Չմիւռնիա, 1848:

4 Վահան Սահակյան, Համաբարբառ Աստուածաշունչ մատենանի Հին և Նոր Կտակարանաց արդի աշխարհաբարով, Պէյրուք, 1963, էջ Գ:

5 Նույն տեղում, էջ Թ:

6 Տես Գ. Բ. Թոսունյան, Աստուածաշունչի հայկական համաբարբառները, «Սիոն» ամսագիր, Յունուար-Փետրուար-Մարտ, 1997, էջ 43-49:

7 Տես Վահան Սահակյան, Համաբարբառ Աստուածաշունչ մատենանի Հին եւ Նոր Կտակարանաց արդի աշխարհաբարով, Պէյրուք, 1963, էջ Գ:

8 Ա. Մեյե, Դասական հայերէնի համեմատական քերականութեան ուրուագիծ, թարգմանիչ՝ Մարտիրոս Մինասեան, Ժնև, 1988, էջ 16:

9 Վահան Սահակյան, Համաբարբառ Աստուածաշունչ մատենանի Հին եւ Նոր Կտակարանաց, էջ Դ:

Գլուխ երկրորդ

1 «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, բաժանեալ յերկուս հատորս, յորոց յառաջանումն՝ որ է տպագրեալս այս, պարունակեալ գոն յոգնախառն բազմութիւնք բառից Աստվածաշունչ Գրոց և այլոց երևելի մա-

տենից լեզուագետ դարապետաց...: Արարեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացւոյ Աբբա Յայր կոչեցելոյ, աշխատասիրութեամբ աշակերտաց իւրոց», Վենետիկ, 1749:

«Բառգիրք Յայկազեան լեզուի, հատոր երկրորդ... Արարեալ բազմատըն և աշալուրջ ճգանօք յաշակերտաց ամենապատիւ Մխիթարայ մեծին արքային», Վենետիկ, 1769:

2 *С. П. Мордовина, Г. Я. Романова*, Об источниках словаря русского языка XI-XVII вв. ("Вопросы языкознания", 1974, № 3, стр. 52).

3 *Հ. Ս. Անասյան*, Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, Էջմիածին, 1972, Դ, էջ 60:

4 Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, բառաքերականական համաբարբառ. կազմեցին՝ Օ.Ս. Խաչատրյան, Բ.Ա. Եգանյան: Կազմմանը մասնակցել են Հ.Վ. Սարգսյանը, Լ.Ա. Գուլգազարյանը, Ա.Գ. Բաղդասարյանը, Հ.Ա. Հովհաննիսյանը, Է.Հ. Դեմիրճյանը, Հ.Գ. Արսենյանը, Վ.Ս. Գևորգյանը:

5 Տե՛ս *Գ.Բ. Թոսունյան*, Գրաբարալեզու հեղինակների քարտարանի և համաբարբառների մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, թիվ 9, էջ 101-104: Նույնի՝ Հայկական համաբարբառի ստեղծման աշխատանքների մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1981, թիվ 1, էջ 288-291: Նույնի՝ Աստվածաշնչի համաբարբառները և նրանց կազմման սկզբունքները, «Էջմիածին», 1985, Է, էջ 38-42:

6 *Եղիշե*, Վասն Վարդանաց եւ Հայոց պատերազմին (բառաքերականական համաբարբառ), կազմող՝ Լ. Ա. Գուլգազարյան, կոնսուլտանտ՝ Գ.Բ. Թոսունյան, Երևան, 1972:

7 *Ղ. Փարպեցի*, Պատմութիւն Հայոց (բառաքերականական համաբարբառ), կազմող՝ Հ.Ա. Հովհաննիսյան, խմբագիր՝ Ա.Ս. Մարգարյան, Երևան, 1972:

Գլուխ երրորդ

1 *Եզնիկ Կողբացի*, Եղծ աղանդոց. բնագրային համաբարբառը կազմեց Գ. Բ. Թոսունյանը, խմբագրեց Ա. Ա. Աբրահամյանը, Երևան, 1972, 842 էջ:

2 *Հ. Ս. Անասյան*, Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, «Էջմիածին», 1972, Գ, էջ 54:

3 *Հ. Պ. Տեր-Պողոսյան*, Հայկական համաբարբառ, «Հանդես ամսօրեայ», 1973, թիվ 4-6, էջ 245-250:

4 Տե՛ս ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագիրը, 1977, թիվ 8, էջ 56-67:

5 Տե՛ս նույն ամսագիրը, 1978, թիվ 1, էջ 88-91:

6 Կորիւն, Վարք Մաշտոցի (Երևան, 1941 թ. հրատարակություն), բնագրային համաբարբառ, կազմող՝ Էլիզա Դեմիրճյան, մասնագիտական խմբագիրներ՝ դոց. Պ. Բեդիրյան, դոց. Է. Սկրտչյան, Երևան, 1972:

7 Ռոտատորով հրատարակված համաբարբառներն ունեն մինչև 200 օրինակ տպաքանակ, իսկ ռոտապրինտով հրատարակվածները՝ 500-600 օրինակ:

8 Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց (Տփղիս, 1909), բնագրային համաբարբառ, գիրք առաջին, Ա-Կ, Երևան, 1973: Համաբարբառը կազմեցին՝ Օ. Մ. Խաչատրյան (Ա-Թ տառերը և Իսկ բառից մինչև Ի-ի վերջը), Ժ. Ծ. Հովնանյան (Ժ տառը և Ի տառից մինչև Ի միջի բառը), Բ. Ա. Եգանյան (Լ տառը), Հ. Վ. Սարգսյան (Խ-Կ տառերը, Ի միջի բառից մինչև Իսկ եղ. բառը և վերանայել է Ժ-ն ու Ի-ից մինչև Ի միջի բառը):

Գիրք 2-րդ, Հ-Ք, Երևան, 1973: Կազմեցին՝ Հ. Վ. Սարգսյան (Հ-Ն տառերը), Բ. Ա. Եգանյան (Շ-Ք տառերը):

Հեղինակային քարտարանը համեմատել, լրացրել և բառաքերականական ցանկը կազմել է Վ. Մ. Գևորգյանը:

Բառաքերականական ցանկը և բնագրային համաբարբառը խմբագրել է բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ա. Քոսյանը:

9 Հ.Ս. Անասյան, Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1972, Դ, էջ 62:

10 Նույն տեղում, էջ 62-63:

11 Փաւստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց (բնագրային համաբարբառ). գիրք 1-ին, Ա-Ժ, 1974, գիրք 2-րդ, Ի-Մ, 1976, գիրք 3-րդ, Յ-Ք, 1978, Երևան: Համաբարբառը կազմեց՝ Վ. Մ. Գևորգյան, խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ա. Աբրահամյան:

12 Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին (բնագրային համաբարբառ). գիրք 1-ին, Ա-Ծ, 1974, գիրք 2-րդ, Կ-Ք, 1978, Երևան: Բնագրային համաբարբառը կազմեց Լ.Ա.Գուլգազարյանը, կոնսուլտանտներ՝ դոցենտ Պ.Ս. Բեդիրյան, Գ.Բ. Թոսունյան:

13 Սկսած 1978 թվականից նման բառացանկեր տրվում էին բոլոր համաբարբառներին կից:

14 Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց (բնագրային համաբարբառ). գիրք 1-ին, Ա-Լ, Երևան, 1975: Համաբարբառը կազմել են՝ Օ.Ս. Խաչատրյան (Ա-Դ տառերը), Հ.Վ. Սարգսյան (Ե-Լ տառերը), Զ-Ժ տառերի համաբարբառը խմբագրել է Գ.Բ. Թոսունյանը: Գիրք 2-րդ, Ի-Մ, 1976. կազմել են՝ Օ.Ս. Խաչատրյան (Ի-Ն տառերը), Ա.Գ. Բաղդասարյան (Մ տառը), Մ տառի համաբարբառը խմբագրել է Գ.Բ. Թոսունյանը: Գիրք 3-րդ, Յ-Ֆ տառերը, Երևան, 1976, կազմող՝ Բ.Ա. Եգանյան:

15 Օ. Մ. Խաչատրյան, «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հաճախականության բառարանը», Երևան, 1986:

16 Ղազարայ Փարպեցույ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան (բնագրային համաբարբառ), 1973: Կազմեց Հ.Ա. Հովհաննիսյանը, խմբագրեց Գ.Բ. Թոսունյանը:

Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց (բնագրային համաբարբառ), գիրք 1-ին, Ա-Ժ, 1975, գիրք 2-րդ, Ի-Յ, 1978, գիրք 3-րդ, Ն-Օ, 1978: Համաբարբառը կազմեց՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա.Ս. Մարգարյան, հրատարակության պատրաստեց՝ Դ.Ս. Մովսիսյան:

17 Մ. Խորենացու պատմության մեջ գործածված եւ շաղկապի և զ (հայցականի հետ), ի (բացառականի հետ) նախդիրների գործածության քանակը չի գումարված բառերի ընդհանուր քանակին, իսկ մյուս համաբարբառներում գումարված է: Գումարելիս ստանում ենք 68494, որը մոտենում է Խորենացու բառաքերականական համաբարբառում նշված ընդհանուր բառաքանակին՝ 70043:

18 Դաւիթ Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան (բնագրային համաբարբառ), Երևան, 1979, համաբարբառը կազմեց՝ Է. Հ. Դեմիրճյան:

19 Ջենոնի իմաստասիրի Յաղագս բնութեան (բնագրային համաբարբառ), 1978: Հեղինակային քարտարանը մշակեց, բնագրային համաբարբառը կազմեց և հրատարակության պատրաստեց Հ. Ա. Հովհաննիսյանը:

20 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 155:

21 Ղեւոնդեայ Վարդապետի Պատմութիւն (բնագրային համաբարբառ), Երևան, 1978: Հեղինակի քարտարանը հիմնովին վերամշակեց ու լրացրեց, համաբարբառը կազմեց, խմբագրեց ու տպագրության պատրաստեց Պ. Ս. Բեդիրյանը:

22 Բայց սա բայց միայն բաղադրյալ նախադասությունն է, որպիսին կազմողը չի ընդունել:

23 Սա բայց միայն բաղադրյալ շաղկապն է, որը պետք էր տալ որպես մեկ գլխաբառ:

24 Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց (բնագրային համաբարբառ), գիրք 1-ին, Ա-Ե, Երևան, 1976, գիրք 2-րդ, Մ-Ք, Երևան, 1983: Համաբարբառը կազմեց՝ Ս. Մ. Ղազարյան, խմբագրեց՝ Վ. Ա. Քոսյան:

25 Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան (բնագրային համաբարբառ), գիրք 1-ին, Ա-Ի, 1975, գիրք 2-րդ, Լ-Յ, Երևան, 1978, համաբարբառը կազմեց՝ Գևորգ Բաբկենի Թոսունյան, կոմսուլտանտ՝ պրոֆ. Ա. Ա. Աբրահամյան, գիրք 3-րդ, Ն-Օ, Երևան, 1978, համաբարբառը կազմեց՝ Է. Հ. Դեմիրճյան:

26 Համաբարբառում կազմողի կողմից արված են մի շարք սրբագրություններ, որոնք ցույց են տրված տվյալ բառի կողքին՝ փակագծերում:

27 Համաբարբառում պահպանված է չափածոյի տողատունը:

28 *Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ*, Պատմութիւն տիեզերական (բնագրային համաբարբառ), գիրք առաջին, Ա-Է, գիրք 2-րդ, Ը-Մ, Երևան, 1987 (3-րդ գիրքը անտիպ է): Կազմող՝ Ս. Մ. Ղազարյան, խմբագիր պրոֆ. Վ. Ա. Քոսյան:

29 Մխիթարայ Անեցւոյ Պատմութիւն (բնագրային համաբարբառ), Երևան, 1980: Համաբարբառը կազմեց՝ Լ. Ա. Գուլգազարյանը, խմբագիր բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ս. Սարգսյան:

30 *Վարդան Պատմիչ*, Պատմութիւն թաթարաց (բնագրային համաբարբառ), Երևան, 1979: Համաբարբառը կազմեց Օ. Մ. Խաչատրյանը:

31 Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց (բնագրային համաբարբառ), Երևան, 1975: Համաբարբառը կազմեց Հ. Ա. Հովհաննիսյանը:

32 *Հեթում պատմիչ*, (Պատմութիւն) թաթարաց (Վենետիկ, 1842), բնագրային համաբարբառ, Երևան, 1981: Համաբարբառը կազմեց Բ. Ա. Եգանյանը:

33 Տեւ Ալ. *Մարգարյան*, Ֆրիկի անվան ծագման մասին («Լրաբեր հասարակական գիտությունների»), 1982, թիվ 5, էջ 82-88:

34 *Ֆրիկ*, Բանաստեղծություններ (բնագրային համաբարբառ), գիրք 1-ին, Ա-Կ, Երևան, 1986, գիրք 2-րդ, Հ-Ֆ, Երևան, 1987: Համաբարբառը կազմեց Դ.Ս. Մովսիսյանը, խմբագրեց պրոֆ. Ա.Ս. Մարգարյանը:

35 Տե՛ս նաև մեր «Համաբարբառի նոր հատորը» հոդվածը («Գրքերի աշխարհ», 1988, թիվ 5):

36 Պատմութիւն Սեբեոսի, բնագրային համաբարբառ, Երևան, 2004: Հեղինակային քարտարանը մշակեց, բնագրային համաբարբառը կազմեց և հրատարակության պատրաստեց բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Գուրգեն Կիպրոնի Խաչատրյանը:

Գլուխ չորրորդ

1 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 92-93:

2 Հ. Ս. Անասյան, Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, «Էջմիածին» (ամսագիր), 1972, Բ, էջ 59:

3 Վ. Շիլակաձե, («Նվեր Հայաստանից») հոդվածը «Թբիլիսի» վրացերեն երեկոյան թերթում (12.06.1976 թ.):

4 Acta Orientalia, 1975, T. XXIX (3), էջ 395-403:

5 Տե՛ս Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հ. 3, Վիեննա, 1930, էջ 188:

6 Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 30:

7 Տե՛ս նաև մեր «Նախամասնիկների գործածությունը V-VI դդ. գրաբար մատենագրությունում» հոդվածը («Լրաբեր հաս. գիտ.», 1982, 5 էջ 65-71):

8 Տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ նախագահության 1976 թ. փետրվարի 18-ի թիվ 5(751) արձանագրությունը:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ա. - ածական
- ԱԲ - Առձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:
- Ագաթ. - Ագաթանգեղեյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Գ. Տէր-Սկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909:
- ասոր. - ասորերեն
- աստղգ. - աստղագիտություն, աստղագիտական
- արաբ - արաբերեն
- Արծր. - Թովմայի Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- աքքաղ. - աքքաղերեն
- բ. - բայ
- Բուգ. - Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883:
- բւբ. - բուսաբանություն
- գ. - գոյական
- ԳԲ - Ռ. Ս. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան, հհ. Ա-Բ, Երևան, 2000:
- գերմ. - գերմաներեն
- գւռ. - գաւառական
- դ. - դերանուն
- Դ. Անյ. - Դաւիթ Անյաղթ (տե՛ս «Կորիւն, Մամբէ, Դաւիթ» ժողովածուում), Վենետիկ, 1833:
- եբր. - եբրայերեն
- եգիպտ. - եգիպտերեն
- Եզն. - Եզնկայ Կողբացւոյ Բագրևանդայ եպիսկոպոսի «Եղծ աղանդոց», Վենետիկ, 1826
- եկեղ. - եկեղեցական
- Եղ. - Եղիշէի վարդապետի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1859:
- Եւս. - Եւսեբիոս Կեսարացի, Քրոնիկոն, Վենետիկ, 1818:
- Չքր. - Չաքարիա Սարկավագի Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1870:
- թ. - թվական
- Իգնատ. - Թուղթք Կ. Իգնատիոսի աստուածազգեաց մարտիրոսի Անտիոքայ եպիսկոպոսի, Կ. Պոլիս, 1873:
- Լաստ. - Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերտցւոյ, Վենետիկ, 1844:
- լատ. - լատիներեն

Լմբ. – Ներսէս Լամբրոնացի, Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի:
Խոր., Խորեն. – Սրբոյն իօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագ-
րութիւնք, Վենետիկ, 1843:

Կ. – Կրաւորական, Կրաւորածև

Կենդբ. – Կենդանաբանութիւն

Կենսբ. – Կենսաբանութիւն

Կղնկտ. – Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից,
Մոսկվա, 1860:

Կոչ. ընծ. – Կիւրդի Երուսաղէմայ հայրապետի Կոչումն ընծայու-
թեան, Վիեննա, 1832:

Կոր. – Կորին վարդապետի Պատմութիւն Ս. Մէսրոբայ (տե՛ս «Կո-
րին, Մամբրէ, Դաւիթ» ժողովածուում, Վենետիկ, 1833):

կրօն. – կրօնական

հ. – հասարակ բայ

ՀԱԲ - Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան», հհ. 1-7,
Երևան, 1926-1935, Երևան 1971-1979:

ՀՀԲ - Հին հայկազեան բառարան

հայրսկ. – հին պարսկերեն

ծ. – ծայնարկություն

մ., մկբ. – մակբայ

Մանդ. – Յովհան Մանդակունւոյ Հայոց հայրապետի ճառք, Վենե-
տիկ, 1860:

մ. բ. – միադիմի բայ

Յայսմ. – Յայսմաւորք, Կ. Պոլիս, 1706:

յոգն. – յոգնակի

Յի. կթ. – Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղէմ, 1867:

յուն. – յունարեն

ն. – ներգործական բայ

Նար. - Գրիգորի Նարեկայ Վանից վանականի Մատենագրութիւնք,
Վենետիկ, 1840:

նխ. – նախդիր

նխդ. – նախադրություն

շ. – շաղկապ

ՆՀԲ - Նոր հայկազյան բառարան

Շիր. - Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ, 1896:

չ. – չեզոք սեռ

պբ. – պատճառական բայ

պիլ. – պահլավերեն

պարսկ. – պարսկերեն

ռմկ., ռամկ. – ռամկօրէն

Սգր. - Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց

-	Առակ.	Առակք Սողոմոնի
-	Դան.	Մարգարտութիւն Դանիելի
-	Եզեկ.	Մարգարտութիւն Եզեկիելի
-	Ել.	Ելք
-	Եսայ.	Մարգարտութիւն Եսայեայ
-	Թագ.	Գիրք Թագաւորութեանց Գ, Դ
-	Թու.	Գիրք թուոց
-	Ծննդ.	Ծնունդք
-	Ղուկ.	Աւետարան ըստ Ղուկասու
-	Մատ.	Աւետարան ըստ Մատթէոսի
-	Մարկ.	Աւետարան ըստ Մարկոսի
-	Մնաց.	Գիրք Մնացորդաց Ա, Բ
-	Յես.	Գիրք Յեսուայ՝ որդւոյ Նաւեայ
-	Յովհ.	Աւետարան ըստ Յովհաննու
-	Յուդ.	Յուդիթ
-	Տոր.	Տովբիթ

Սեբ. – Պատմութիւն Սեբեոսի Եպիսկոպոսի ի Յերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879:

Սեբեր. – Սեբերիանոսի Եմեսացւոյ ճառք, Վենետիկ, 1830:

վր. – վրացերէն

տ., տաճ. – տաճկերէն

Տիմ. կուզ. – Տիմոթէոսի կուզի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն, Վաղարշապատ, 1908:

փխ. - փոխանակ

Քերթ. քեր. – Մովսիսի Քերթողի և Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյ Մեկնութիւն քերականութեան (տե՛ս «Դ. Թրակացին և նրա հայ մեկնիչները», Պետերբուրգ, 1915):

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ա) Բառարաններ

Աբրահամյան Ա.Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1958 (տե՛ս բառարանը):

Ալիշան Ղ., Հայ բուսակ կամ հայկական բուսաբառություն, Վենետիկ, 1895:

Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հհ. Ա-Դ, Երևան, 1971-79:

Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Անգիտաց անպետ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, Վիեննա, 1926:

Առձեռն բառարան Հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865, Անթիլիաս, 1988:

Աստվածատուր Ներսեսովիչ, Բառգիրք լատինացւոց եւ հայոց եկեղեցւոյն, Հռոմ, 1695:

Ավգերյան Հ., Բացատրություն չափուց եւ կշռոց նախնեաց առաջնորդութեամբ Եպիփանու, Խորենացւոյ եւ Շիրակացւոյ, Վենետիկ, 1821:

Ավգերյան Մ., Առձեռն բառարան Հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1846:

Ավետիսյան Հ.Մ., *Ղազարյան Ռ.Ս.*, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1986 (տե՛ս բառարանը):

Ավետիքյան Գ., *Սյուրմեյան Խ.*, *Ավգերյան Մ.*, Նոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի, հհ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:

Արսեն Ղափր Կեսարյան, Գիրք սահմանաց, Կ. Պոլիս, 1749:

Արցախեցի Հովսեփ, Համառօտ բառգիրք ի գրաբարէ յաշխարհաբարն ի պետս համբակաց, Շուշի, 1830:

Աբրրյան Կարապետ, Պատկերազարդ Նոր Կաղանդչէք համառօտ կենսագրութիւն երեւելի արանց, Վենետիկ, 1891:

Բառարան Սուրբ գրոց, Կոստանդնուպոլիս, 1881, Երևան, 1992:

Բեղիրյան Պ.Ս., Լեզու նախնեաց. գրաբարի դասագիրք, Պէյրութ, 1972 (տե՛ս բառարանը):

Բյուզանդացի Ն., Բառագիրք ի գաղիերէն լեզուէ ի հայերէն, Կոստանդնուպոլիս, 1884:

Գալֆայան Խ., Յանգարան կամ բառգիրք յանգաց հայկազնեան լեզուի, Թեոդոսիա, 1862:

Երենիա Մեղրեցի, Բառգիրք հայոց, Ալիկոռնա, 1698, 1729, Երևան, 1975:

Թրյանց Ռափայել, Նոր առձեռն բառգիրք, Վենետիկ, 1845:

Խաչատրյան Լ., Գրաբարի տարարժեք բառերի բացատրական բառարան, Երևան, 1998, նույնի բնագրային վկայություններով տարբերակը, Երևան, 2003:

Խաչատրյան Օ.Մ., Սովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հաճախականության բառարան, Երևան, 1986:

Կիրակոսյան Գ., Պարսկերեն-հայերեն բառարան, Ջուղա-Սպահան-Թեհրան, 1933:

Կղենես Գալանոս, Բառգիրք ամենայն իմաստասիրական բառից հայոց եւ լատինացւոց, Ջոն, 1645:

Հակոբ Վիլլոտ, Բառգիրք լատիներեն-հայերեն, Ջոն, 1711:

Հյունքյարպեյենտյան Հովհ., Ստուգաբանական բառարան, Կ.Պոլիս, 1894:

Հյուրմյուզյան Էդ., Բառգիրք յաշխարհաբարէ ի գրաբար, Վենետիկ, 1869:

Ղազարյան Ռ.Ս., Գրաբարի բառարան, հ. Ա, Ա-Կ, հ.Բ, Ե-Օ, Երևան, 2000:

Ճիվանյան Ն., Առձեռն բառարան պատմական, աշխարհագրական և դիցաբանական, Կ.Պոլիս, 1879:

Մխիթար Սեբաստացի, Բառգիրք հայկազեան լեզուի բաժանեալ յերկուս հատորս, Վենետիկ, 1749-1769:

Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի սրբագրուած եւ ճոխացուցած Ն. Բիւզանդացու ձեռքով, Ժնեւ, 1990:

Շարաբխանյան Պ.Ե., Գրաբարի դասընթաց, Երևան, 1974 (տե՛ս բառարանը):

Չամչյան Մ., Համառօտ բառարան ի պէտս նորավարժից ի գրաբառէ յաշխարհաբառ, Վենետիկ, 1859:

Չախջախյան Մ., Բառգիրք ի բարբառ հայ եւ իտալական, Վենետիկ, 1837:

Տեր-Աբրահամյան Հովհ., Նոր բառագիրք հայերեն գրաբարէ աշխարհաբար լեզուի ռուսերէն թարգմանութեամբ, Դոնի Ռոստով, 1898:

Բեստեն Միքայել, Բժշկականութիւն կամ բժշկական բառարան, Վենետիկ, 1832:

Փնշտմալճյան Գ., Բառգիրք հայկազեան լեզուի, Կոստանդնուպոլիս, հ. 1, Ա-Կ, 1844, հ. 2, Հ-Ֆ, 1846:

Քաջունի Մ., Բառգիրք արուեստից եւ գիտութեանց եւ գեղեցիկ դպրութեանց, հհ. 1-3, Վենետիկ, 1891-1893:

Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Անթալիաս-Լիբանան, 1957, Երևան, 1992:

Ֆրանչիսկո Ռիվոլա, Բառագիրք հայոց, Միլան, 1621, Փարիզ, 1633:

բ) Համաբարբառներ (տե՛ս սույն աշխատության երկրորդ մասի երրորդ գլխի ծանոթագրությունները):

գ) Ձեռագրեր

Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան պետական մատենադարանի ձեռագրեր թիվ 177, 179, 351, 1495, 2099, 2371, 2372, 2374, 3199, 6200, 6568, 7735, 8198:

ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Աբեղյան Ս., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 1, Երևան, 1944, գիրք 2, 1946:

Աբրահամյան Ա. Ա., Նորայր Բյուզանդացու կյանքն ու գիտական գործունեությունը («Պատմա-բանասիրական հաղես», 1965, 3):

Ալեքսանյան Վ. խ., Հայ բառարանագրություն (անոտացված մատենագիտություն), Երևան, 1986:

Ակինյան Ն., Մատենագիտական հետազոտություններ, հ. 3, Վիեննա, 1930:

Աղայան Էդ. Բ., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, 1984:

Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, 1987:

Աղայան Էդ. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1958, հ. 2, Երևան, 1962:

Աճառյան Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, «Ներածություն» հատորը, Երևան, 1955:

Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951:

Աճառյան Հր., Զննություն նոր Ջուղայի բարբառի, Երևան, 1940:

Ամալյան Հ. Ս., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (5-15-րդ դդ.), Երևան, 1966, (16-17-րդ դդ.), Երևան, 1971:

Ամասյան Հ. Ս., Հայկական մատենագիտություն (Ե-ԺԸ դդ.), հ. Ա., Ա-Առաքել Սալաձորեցի, Երևան, 1959:

Ամասյան Հ. Ս., Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1971, ԺԱ-ԺԲ, 1972, Ա-Դ:

Առաքելյան Վ., Գրաբարի հատընտիր, Երևան, 1946:

Բաղդիչյան Գ., Գրաբարալեզու մատենագիրների բնագրային «Հայկական համաբարբառը», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, 4:

Բառարանագրության և բառագիտության հարցեր (Ժողովածու), Երևան, 1972:

Գասպարյան Գ. Կ., Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968:

Գյուլբուղաղյան Ս., Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Երևան, 1973:

Զարբհանայան Գ., Հայկական մատենագիտություն. այբուբենական ցուցակ տպագրութեան գիտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց, Վենետիկ, 1883:

Զեյթունյան Ա., Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկի համաբարբառը (գրախոսություն), «Լրաբեր հասարակական գիտ.», 1977, 8:

Էսապայան Պ., Տատիանոսի համաբարբառն և հայերէն Աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը, Վիեննա, 1837:

Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, Փարիզ, 1908, 1925:

Թոսունյան Գ. Բ., Աստվածաշնչի համաբարբառները և նրանց կազմման սկզբունքները, «Էջմիածին» 1985, Է:

Թոսունյան Գ. Բ., Աստվածաշունչի հայկական համաբարբառները, «Սիոն» (ամսագիր), Յունուար-Փետրուար-Մարտ, 1997:

Թոսունյան Գ. Բ., Գրաբարալեզու հեղինակների քարտարանի և համաբարբառի մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտ.», 1976, 9:

Թոսունյան Գ. Բ., Գրաբարի բառարանագրության զարգացման ընթացքը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, 3:

Թոսունյան Գ. Բ., «Եզնիկ Կողբացու համաբարբառ»-ի առթիվ, «Լրաբեր հասարակական գիտ.», 1978, 1:

Թոսունյան Գ. Բ., Գրաբար մատենագրութեան համաբարբառը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2002, թիւ 1-12:

Թոսունյան Գ. Բ., Հայկական համաբարբառ, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, Երևան, 1982, 9:

Թոսունյան Գ. Բ., Հայկական համաբարբառի ստեղծման աշխատանքների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, 1:

Թոսունյան Գ. Բ., Նախամասնիկների գործածությունը V-VI դդ. գրաբար մատենագրությունում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, 5:

Թոսունյան Գ. Բ., Հայ բառարանագրութիւնը որպէս արժէք, «Հանդէս ամսօրեայ», 2004, թիւ 1-12:

Թորոսյան Հովհ., Վարք Մխիթարայ Աբբայի Սեբաստացւոյ, Վենետիկ, 1932:

«Լեզվի և ոճի հարցեր» (Ժողովածու), 1978, պրակ 5:

Համբարձումյան Վ. Գ., Գրաբարի գործածությունը որպէս գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Երևան, 1999:

«Հանդէս ամսօրեայ», 1973, թիվ 4-6:

Հովհաննիսյան Լ., Բառաքնական նկատառումներ «Բառգիրք հայոցում» տեղ գտած մի քանի բառերի վերաբերյալ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, 2:

Հովհաննիսյան Լ. Շ., Նյութեր պատմական բառարանագրության, Երևան, 2001:

ՀԱՅ-ի առանձին հատորները:

Ղազարյան Ռ. Ա., Ե. Մեղրեցու բառարանը և նրա աղբյուրը, «Լրաբեր հասարակական գիտ.», 1968, 6:

Ղազարյան Ռ. Ա., Նոր հայկազյան բառարանը, Երևան, 1972:

Ղազարյան Ս. Ղ., Միջին հայերեն, գիրք Ա, Երևան 1960:

Ղազիկյան Ա., Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարան հայ կենանքի (1512-1905 թթ.), հ. Ա, Վենետիկ, 1909-1912:

Ճանաչյան Մ., Ստեփանոս Ռոշքայի բառարանը (քննական տեսություն մը), «Բազմավեպ», 1955, թիվ 11-12:

Մարգարյան Ա. Ս., Ժամանակակից հայոց լեզու (Բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն), Երևան 1990:

Մարգարյան Ա. Ս., Ֆրիկի անվան ծագման մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, 5:

Մեյե Ա., Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրուագիծ, թարգմանիչ՝ Մարտիրոս Միմասեան, Ժնև, 1988:

Մեյե Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1978:

«Մխիթարեան յոբելեան», Վենետիկ, 1901:

Մխիթար Սեբաստացի, Դուռն քերականության աշխարհաբար լեզուին հայոց, Վենետիկ, 1727:

Մխիթար Սեբաստացի, Քերականություն գրաբար լեզուի հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730:

Յովհ. Երզնկացի, Հաւաքումն Մեկնութեան քերականի, Լոս Անճելըս, 1983:

Շյուստ Էդմոնդ, Հայկական համաբարբառի մասին. Հունգարիայի ՊԱ Orientalia ժողովածուում (անգլերեն), հ. 29-րդ (3), 1975:

Չամչյանց Մ., Պատմություն Հայոց հ. Գ - Վենետիկ, 1786:

Պարոնյան Հ., Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան, 1954:

Պետրոսյան Հ.Զ., Հայրենագիտական բառարան, Երևան, 1987:

Ջահուկյան Գ.Բ., Աղայան Է.Բ., Առաքելյան Վ.Դ., Քոսյան Վ.Ա., Հայոց լեզու, 1-ին մաս, Ա պրակ, Երևան, 1980:

Ջահուկյան Գ.Բ., Գրաբարի քերականության պատմություն (17-19-րդ դդ.), Երևան, 1974:

Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, 2001:

Ջահուկյան Գ.Բ., Ստուգաբանական դիտողություններ միջնադարյան բառարաններում տեղ գտած նորահայտ բառերի մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, 12, 1979, 3:

Ջահուկյան Գ.Բ., Քերականական և ուղղագրական աշխատություններ հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954:

Սրբոյն Եփրեմի մատենագրությունը, հ. 2, Վենետիկ, 1836:

Սուքիասյան Ա.Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու (Հնչյունաբանություն, բառագիտություն, բառակազմություն), Երևան, 1982:

Սուրբասյան Ա.Մ., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1967:

Վարդանյան Ա.; Մատենագրութիւնք Եւթաղի, Վիեննա, 1930:

Տեր-Պողոսյան Հ. Պ., Հայկական համաբարբառ, «Հանդես ամսօրեայ», 1973, թիվ 4-6:

Ֆեյդի Ֆ., Անդրադարձութիւնք Մխիթարայ Աբբաօր Բառարանին շուրջ, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1950:

Адопц Н. Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.

Вопросы языкознания, 1974, № 3.

Касарес Х. Введение в современную лексикографию, Москва, 1958.

Ковтун Л.С. Древние словари как источник русской исторической лексикологии, Л., 1977.

Ковтун Л.С. Лексикография в московской Руси XVI – начала XVII вв., Л. 1975.

Ковтун Л.С. Русская лексикография эпохи средневековья, М. – Л., 1963.

Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание, Москва, 1977.

Мордовина С.П., Романова Г.Я. Об источниках словаря русского языка XI – XVII вв. – ВЯ, 1974, 3.

Словарь языка Пушкина (в четырех томах), М., 1956-1961.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, С. – Петербург, 1900, том 58.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXIX (3), 1975.

Djahukyan G. Armenian Lexicography. – In "Dictionaries An international Encyclopaedia of Lexicography", Berlin, New York, 1991.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Մաս առաջին	
ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ	
Գլուխ առաջին	
Գրաբարի առաջին տպագիր բառարանները	23
Գլուխ երկրորդ	
Գրաբարի բացատրական բառարանները	
Բառգիրք հայոց	26
Հին հայկազյան բառարանը	32
Նոր հայկազյան բառարանը	43
Նոր հայկազյան բառարանը Ն. Բյուզանդացու սրբագրմամբ	63
Նոր հայկազյան բառարանի համառոտումը և «Առձեռն բառարան»-ի կազմումը	73
Գրաբարյան բացատրական այլ բառարաններ	77
Գրիգոր Փեչտմալճյանի բացատրական բառարանը	77
Գրաբարյան նորագույն բացատրական բառարաններ	85
Գլուխ երրորդ	
Թարգմանական բառարաններ	
Մանվել Ջախջախյանի երկլեզվյան բառարանը	90
Նորայր Բյուզանդացու ֆրանսերեն-հայերեն բառարանը	96
Գլուխ չորրորդ	
Մասնագիտական բացատրական բառարաններ	101
Մանվել Քաջունու հանրագիտական բառարանը	104
Հ. Ավգերյանի մասնագիտական բառարանը	108
Աստվածաշնչյան բառարան	115
Մ. Օրմանյանի «Ծիսական բառարանի» բառագիտական արժեքը .	119
Ստուգաբանական բառարաններ	120
Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը»	121
Հանգաբառարաններ	132
Ամփոփում	134

**Մաս երկրորդ
ԳՐԱԲԱՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ**

Գլուխ առաջին Աստվածաշնչի հայկական համաբարբառները	136
Գլուխ երկրորդ Համաբարբառ-բառարաններ Գրաբար մատենագրության քարտարաններն ու համաբարբառները ...	146
Բառաքերականական համաբարբառներ	148
Գլուխ երրորդ Բնագրային համաբարբառներ	152
Գլուխ չորրորդ Բնագրային համաբարբառների կազմման սկզբունքները	185
Համաբարբառների հայագիտական արժեքը	187
Ամփոփում	192
Գրաբարի բառարանների դասակարգումը	193
Եզրակացություններ	197
Ծանոթագրություններ	202
Համառոտագրություններ	217
Սկզբնաղբյուրների ցանկ	220
Օժանդակ գրականության ցանկ	223

ԹՈՍՈՒՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ԲԱԲԿԵՆԻ
ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հրատարակչության տնօրեն՝
Նմբազիր՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Համակարգչային ծնավորումը՝

Է. Ս. Մկրտչյան
Մ. Վ. Մնացականյան
Ա. Ա. Բաղդասարյան
Գ. Ա. Հարությունյան

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափեր՝ 60x84/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 14.5 տպ. մամ.: Տպաքանակը՝ 300 օր.: Գինը՝ պայմանագրային:

ISBN 99941-1-169-8

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
375051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 232528,
Ֆաքս՝ (+37410) 232595, էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայք՝ www.zangak.am

A $\frac{\pi}{91219}$

« 2ԱՆԳԱԿ-97 » ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ